पंडित त्रिवेंगडाचार्यकृत

विलासमणिमंजरी

अथवा

बुद्धिबलक्रीडारत्नें

आणि

बालक-हित-बुद्धिबलक्रीडनम्

[एका अनामक ग्रंथकाराचा एक अप्रकाशित सटीक प्रबंध]

With a FOREWORD
by
Dr. Bal Krishna, M. A., Ph. D.
F. R. E. S., F. S. S., F. R. Hist. S.,
Principal, Rajaram College, Kolhapur.

संपादक

गणेश रंगो कुलकर्णी, हळदीकर,
बी. ए., (ऑ.) एल्एल्. बी., कोल्हापूर.

किंमत २। रुपये.

प्रकाशकः—डी. एन्. मोघे, बी. ए.
प्रोप्रा.—स्कूल अँड कॉलेज, बुक-स्टॉल, कोल्हापूर.

३

मुद्रकः—कृ. ह. सहस्रबुद्धे,
प्रोप्रा.—श्रीज्ञानेश्वर प्रेस, कोल्हापूर.

अभिप्राय

साहित्याचार्य श्री. तात्यासाहेब केळकर आपल्या अभिप्रायात म्हणतातः—

रा. रा. कुलकर्णी यांनीं प्रसिद्ध केलेलें बुद्धिबळक्रीडेवरील संस्कृत पंडिताचें पुस्तक मीं पाहिलें. खेळाच्या हौसेनें संशोधनांत प्रवेश केल्याचें हें एक नमुनेदार उदाहरण म्हणून सांगतां येईल. मूळ ग्रंथ संस्कृतांत होण्याचें कारण एक शतकापूर्वीं विद्येची भाषा संस्कृतच असें ठरून गेल्यासारखें झालें होतें. पण आतां संस्कृतचा अभ्यास कमी झाला आहे. आणि ज्ञानदानानें समाजाची सेवा करावयाची तर मराठी भाषेच्या द्वारेंच केली पाहिजे, हें लक्ष्यांत घेऊन रा० कुळकर्णी यांनीं मूळ ग्रंथांतील संस्कृत श्लोकांचें भाषांतर मराठींत करून दिलें आहे, हें योग्यच झालें. बुद्धिमत्तेच्या दृष्टीनें ब्रिजच्या खेळापेक्षां 'बुद्धिबळा'च्या खेळाला अधिक बुद्धि लागते हें निःसंशय होय. आणि महाराष्ट्रांत बुद्धिबळाचा खेळ खेळणारे लोक अद्यापि आहेत. त्या लोकांकडून या ग्रंथाचें स्वागत होईल याविषयीं शंकाच नाहीं. पण संशोधक या नात्यानें रा० कुळकर्णी यांनादि विद्वान् लोक योग्य तें श्रेय दिल्यावांचून राहणार नाहींत. आपला इतर धंदा व्यवसाय सांभाळून वकील वर्गांतील लोक अशा विद्येच्या करमणुकींत कांहीं वेळ घालवितील तर वाङ्मयग्रंथांत बरीच भर पडेल, आणि फुकट जाणाऱ्या रिकाम्या वेळाचें चीज होईल.

पुणें ता. २६।७।३७ न. चिं. केळकर.

———

(१) या संशोधनाबद्दल टाइम्स ऑफ इंडियाचे संपादक ता. २८ जुलै १९३७ चे अंकात Current topics (प्रचलित विषय) मध्यें लिहितात [Times of India, 28 July 1937] —

Chess enthusiasts will be intrigued by the discovery of two Sanskrit manuscripts on the game, unearthed by Mr G R. K Haldikar of Kolhapur.

According to Sir William Jones the first president of the Bengal Royal Asiatic Society, it was in India that chess first originated and developed The latest discovery appears to fortify this theory

One of the manuscripts, entitled *Vilasmani-manjari* was written by Pandit Trivengadacharya on the orders of *Peshwa Baji Rao II It was discovered in 1928* and contains an exposition of various systems In addition, a hundred problems in chess, are propounded and the solutions provided

The second manuscript discovered in 1936, contains commentary, in the course of which, reference is made to a treatise on chess by one Laxman Pandit It is believed that the manuscript dates back to the tenth century A D

अनुक्रमणिका

Hindu—*Sunday 8th August, 1937.*

A neat vindication of Chess is revealed in the lines of Ibn Ul Mutazz said to be the son of a Caliph of ancient Persia Here it is

O thou whose cynic sneers express
The censure of our favourite Chess
Know that its skill is science self
Its play distraction from distress
It sooths the anxious lover s care
It weans the Drunkard from excess
It councels warriors in their art
When dangers threat and perils press
And yields us when we need them most
Companions in our loneliness

———

FOREWORD

The author of this book is to be heartily congratulated for discovering two Sanskrit Manuscripts on the popular game of chess in his own town of Kolhapur This place has remained the seat of learning for centuries and is known as the Kashi or Benares of the Deccan. Old and rare manuscripts must be lying with several families Mr G R. Kulkarni, Haladikar has been fortunate to unearth Sanskrit books which had not been known to the scholars before

Chess is a valuable contribution made by the Hindoos to the world of sport. This game claims an antiquity and enjoys a popularity which no other intellectual game does It is known in India by the two Sanskrit names of Chaturang and Buddhibal The former means a game of four parts and the latter a game of talents In its early form it was played with dice by four persons, each one dividing the present chess men into four groups of four colours and each group consisting of eight pieces This was a popular game for gambling It is now out of use after a life of nearly two thousand years Later on, the element of chance in playing dice was replaced by that of talent Herein the players and the colours were reduced to two and each player had sixteen pieces A few changes were also introduced in their powers

The history of these changes which were forced, in the opinion of Mr Kulkarni, by the legal prohibition of gambling by the then Indian Law-givers, lies hidden behind the very name of the Buddhibal as opposed to Daiwabal or a game of chance [Buddhi=Talent, Daiva=fortune]

As a matter of fact, no early Indian work on the subject was known a few years before Scholars had knowledge of

the existence of this game from only stray references in Indian literature With the very scanty material at their disposal, Sir William Jones (1790), Captain Cox, and Dr. Duncan Forbes arrived at the conclusion that the game first originated in India as Chaturang and developed as Buddhibal These conclusions were now and then challenged by scholars, as they were based on very insufficient evidence Mr. H J. R Murrey, the great English scholar and the author of the monumental work 'A History of Chess,' (1913), is the principal critic of this theory

For a long time, the existence of Sanskrit works on the game was anticipated, yet no work on chess was discovered until 1928 when 'Vilas Mani-Manjari' was found by the present author It briefly describes the Hindustani (Indian), Vailayat (English), Dakshinatya (Deccani), even the Chinese and other systems of chess In addition, it propounds one hundred problems in chess and gives their solutions

Problem No 75 is an example of a new system This unique discovery in the chess literature is styled Mahavilas (Higher Chess), as it is to be played on a board of 10 × 10 = 100 squares with three additional pieces, the prince, the minister's son and the queen The 'Hindu' has aptly remarked that 'the publication of this system is opportune when proposals for an enlarged chess board are thick in the air, and are suggested by players like J R Capablanca Double-chess, Blan-chess etc, the latest being the Dreadnaught Chess invented by Max Rieck of Cape Town, which like Capablanca's chess is played on a board of hundred squares!' (Hindu Illustrated Weekly-5th Jan 1930)

The second work known as 'Balak-Hit-Buddhibal Kridanam' was discovered in 1936 It gives elementary rules of the game of chess for the benefit of children by an unknown author It consists of only seven verses but contains a commentary entitled 'Bhamini' In this a re-

ference is made to a big treatise on chess, written by one Laxman Pandit and to several other authors without mentioning their names Both the Manuscripts were discovered here at Kolhapur by Mr Kulkarni He is inclined to place the compilation of the 'Manjari' between the period 1802–1814 It was written at the orders of Bajirao, the last of the Peshwas, when Sadashiv Mankeshwar was his prime Minister Besides some of its problems were translated into English and printed by one Mr Cruz in 1814 A D at Bombay Some detailed account will be obtained on the discovery of this translation At the end of colophone fifth black half Thursday Shak 1749 is given This corresponds to 1828–1829 A D and is certainly the date of copying the Manuscript by a scribe

The date of the Balak-Hit can be based on indirect evidence alone It depends upon the determination of the date of Laxman Pandit and his unknown treatise Some of the chess terms used in Balak-Hit are quite new to us, and even to the author of the Manjari who uses the same Persian and Arabic terms in his Sanskrit text These are Mritika for Mat (Mate) Bindukah–Buraji (a game ending when all pieces except pawns are killed), Vedha=Shah (to give check) Hence it must have been written when the original Sanskrit terms had gone out of use and were not employed by the versatile Shastri Trivengadacharya

Prof Manmohan Ghosh of Calcutta has published a Sanskrit work named Chaturang–Dipika by Shulpani (15th century A D) with its English translation and an introduction which bears an ample testimony to his industry and learning His book furnishes a very fascinating chapter on the history of this game and carries us back to the mythological period It can be strongly recommended for a detailed information about Chaturang, the old four-handed game, its date, place of birth, circulation and other allied topics that are ably dealt with in this work Professor Ghosh

has collected as many as thirty-two references to this game under such name as Ashtapad, Chaturang and Budhibal from various Sanskrit works extending over the last three thousand years Curiously enough, he could find only a solitary reference to Buddhibal in Vikram's 32 tales or Sinhasana Battishi of 14th century A

He comes to the conclusion that India is the birthplace of both Chaturang and Buddhibal and traces back the history of Buddhibal to 500 A D The development from the dice-play (Chaturang) to the talent-play (Buddhibal) remains shrouded in obscurity It was believed that the elimination of chance and its replacement by talent was also the work of the Hindus yet no separate treatise on the game was discovered This change was not a revolution but a development and the task was supremely difficult for the old game enjoyed popularity and royal patronage was backed up by religious rewards and punishments and yielded money to the player Dice was condemned by Smritikars like Manu and the game had to be remodelled to suit the law-giver's prohibition Hence changes were made and it was named Buddhibal The number of players and colours the rules of play remained the same Here we may cite the instance of bating and cross word puzzles competition, a device employed to evade the Gambling Act In its new form Buddhibal captivated the Indian mind for fifteen centuries, and spread all over the world The two works thus supply the missing link in the history of the game and are separated by about 4 to 5 centuries from each other They will be useful as fixing two distinct land marks in the history of chess

The problems propounded by the Manjari are samples of daring genius and intellectual heights They are arranged in a mathematical and logical order of moves and the magnitude of difficulty felt in solving them The author says, " they are impenetrable astonishing extraordinary games at

odds not easy to solve They will prepare you for world-championship." (Intro verses—28-29, page 10)

Professor, E Chintaharan Chakravarti of The Royal Asiatic Society, Calcutta has brought to light two more manuscripts on the game They are not as yet published

The Vilasmanjari is full of games at odds Mr. H Staunton in his famous treatise on odd games quotes liberally from the Italian author Carrera (1677 A. D). From the extracts it appears that he (Carrera) must have before him some oriental work on such games It is said that the Mohammedans were fond of these games The question of the origin of these games has to be solved. We presume this branch of the game must have been the work of Hindus themselves Real light will be thrown by the discovery of manuscripts on game at odds For, when chance was eliminated from the game, some such device had to be resorted to, to equalise intellectual differences The odd games were invented for adding load to the superior player's talents.

In the light of the six manuscripts thus far discovered and more works unearthed in future the history of the game of chess will have to be re written However, this much is certain that it was in India that the game of chess first originated and with lapse of centuries, it went on developing and gaining popularity so that it finally developed into an art Chess-playing in India reached a height of excellence which, if equalled in modern times, has never been surpassed We need not remind the reader that this game went out of its land of birth to China and Malaya on one side, and to Persia, Arabia and Europe on the other About 550 A D it was imported into Persia, and some three hundred years after, it spread into Arabia, as its *earliest* mention in Arabic literature occures in a work which was written in 900 A. D From the Arabic source the game spread to the various

countries of Europe, where the Persian words were adopted in playing the game For instance, chess is another form of check which is a distortion of 'shah' or king 'Mate' is persian mat and Sanskrit Mritika Therefore check-mate is shah-mat i e the king is dead Persian 'shatranj' is our Chaturanga, Persian 'Piyada,' is the same as Sanskrit Patti or Padati and the English Pawn

Mr Kulkarni has taken immense pains in finding out the meanings of obsolete words in both the manuscripts and in illustrating the moves of the problems given in the Manjari Chess players can easily get clues from his illustrations and thus enjoy the play as it was done in the courts of the Hindu and Muslim Rulers of the 18th century

22nd Aug 1937
Rajaram College,
Kolhapur

BAL KRISHNA

प्रस्तावना

आपरितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम्--कालिदास.

ग्रंथ, ग्रंथकार व विषय यांविषयीं पुढें आम्हीं 'निवेदन' व 'उपोद्घात' वगैरेंत जें सांगावयाचें तें सांगितलें आहेच. येथें प्रस्तावनेंत या कार्यास ज्यांचें बहुमोल सहाय्य झालें त्यांचे अन्तःकरणपूर्वक आभार मानून कालरूपी महेशाच्या कृपेनें लाभलेली ही 'मंजरी' लोकगंगेस अर्पण करीत आहों.

ह्या ग्रंथ तयार करतांना खालील पुस्तकांचा फार उपयोग झाला हें नमूद करणें आमचें कर्तव्य आहे.

(1) Encyclopedia Britanica, Ed. 9th and 14th, (2) H. Staunton's two Books i Chess-player's companion, ii Laws and Practice of Chess (३) मनमोहन, घोष एम्. ए., काव्यतीर्थ यांनीं संपादन केलेली चतुरंगदीपिका (४) मद्रास येथें प्रसिद्ध होणाऱ्या 'हिंदु' पत्रांतील माहिती. याखेरीज इतर पुस्तकांचा घेतल्या तेथें उल्लेख केला आहेच.

येथील वयोवृद्ध अभ्यासु, रा. रा. गोविंद सखाराम सरदेसाई मावळकर यांनीं आरंभापासून वेळोवेळीं उत्तेजन देऊन, उपयुक्त सूचना करून व प्रसंगविशेषीं ग्रंथांतील भाषेच्या दृष्टीनें बघून बघून सहाय्य करून व परिश्रम घेऊन प्रेमळ गुरूंप्रमाणें हें अवघड कार्य आमच्या हातून घडवून आणलें आहे. त्यांचें ऋण केवळ शब्दांनीं फिटणार नाहीं. येथील वैय्याकरणी वे. शा. स. दत्तात्रयशास्त्री लेले यांनीं बालकहित-बुद्धिवळाच्या भाषांतरांतील कांहीं शंकास्थळें विशद केलीं आहेत. त्यामुळें ह्या दुर्बोध ग्रंथाचें समग्र भाषांतर देतां आलें. आपल्या अधिकार-वाणीनें या ग्रंथाचा पुरस्कार राजाराम कॉलेजचे विद्वान् इतिहाससंशोधक प्रिन्सिपॉल डॉ. बाळकृष्ण, एम्. ए., पी. एच. डी. यांनीं सुंदर

इंग्रजी भाषेत केला असून, त्यांनीं या ग्रंथाची यथार्थतेनें ओळख मराठी न जाणणाऱ्या वाचकांस करून देण्याचें श्रेय घेतलें आहे. या ग्रंथात बंगाल प्रांतातील संशोधनाची माहिती नसती तर त्यास जो अपुरेपणा आला असता तो न येऊ देण्याचें कार्य बंगदेशीय विद्वान् प्रोफेसर व रॉयल एशियाटिक सोसायटी (कलकत्ता) या संस्थेचे एक अधिकारी प्रो. चिंताहरण चक्रवर्ती एम्.ए. काव्यतीर्थ, यांनीं केलें असून, हा ग्रंथ तयार होत असता अत्यंत कळकळीनें चौकशी करून, त्यांनीं आपल्या संशोधनाची माहिती पाठविल्यामुळें महाराष्ट्रीय वाचकास, बंगाल प्रांतातील संशोधनाचा लाभ अनायासें झाला आहे. तथापि या पुस्तकातील माहिती व अनुमानें वगैरेंची सर्व जबाबदारी केवळ आमचेवर आहे हें नमूद करणें इष्ट वाटतें.

मुखपृष्ठावरील मोहक व अर्थपूर्ण रंगीत चित्र, आर्टिस्ट श्री. ना. कुलकर्णी या विख्यात चित्रकारानीं काढून दिलें असून त्यामुळें पुस्तकाच्या सौंदर्यांत व आकर्षकतेंत भर पडली आहे. संशोधनाचें कार्य चालू असता या विषयास वेळोवेळीं प्रसिद्धि देण्याचें कार्य पुढील वृत्तपत्रकारांनीं केलें. त्यात मद्रास येथील ' हिंदु ' पत्रानें संपादकीय लेख लिहून व मुंबईच्या टाइम्स ऑफ इंडियानें Current Topics सारख्या महत्वाच्या स्थळीं माहिती देऊन या विषयास गौरविलें आहे. तसेंच, ' केसरी ', ' सकाळ ', ' त्रिकाळ ', ' प्रभा ', ' विद्याविलास ', ' सत्यवादी ' वगैरे पत्रांस पाठविलेली माहिती त्यांनीं प्रसिद्ध करून विषय जनतेपुढें ठेवला याबद्दल वरील सर्वांचे आभारी आहों.

आमचे अनेक मित्र व हितचिंतक याजकडून परोपरीनें सहाय्य झाल्यामुळें हें दुर्घट कार्य तडीस गेलें त्यापैकीं आमचे पदवीधर वकील मित्र रा. सा. व्ही. टी. पाटील, मि. वसंतराव खंडेराव वागळ, मि. मल्हार धोंडो कुलकर्णी शिरढोणकर, वर्गबंधु मि. विनायकराव हरिहरराव घोरपडे वकील, आणि आमचे मेहुणे रा. शंकर ग. जोशी यांचा प्रामुख्यानें उल्लेख केला पाहिजे. आमचे एक स्नेही, कै. श्रीराम कोंडो सप्रे, ज्यांच्यामुळें ही पोथी आम्हास मिळाली, ते हा ग्रंथ या स्वरूपात पाहावयास आज नाहींत

याबद्दल फार वाईट वाटतें. तसेंच गेल्या पिढींतील प्रसिद्ध खेळाडू कै. परशुरामपंत म्हैसकर वकील, यानीं हा ग्रंथ तपासून उपयुक्त सूचना केल्या. व तेही हा ग्रंथ पहाण्यास आज हयात नाहींत ही खेदाची गोष्ट आहे.

'ज्ञानेश्वर' छापखान्याचे मालक व कुशल व्यवस्थापक यानीं आपुलकीच्या भावनेनें छपाईचें काम मनोहर केलें आणि येथील होतकरू व उत्साही प्रकाशक, मि. डी. एन्. मोघे. बी.ए. यानीं हा ग्रंथ प्रकाशनास घेतला. याचे, आणि याखेरीज आमचे इतर स्नेही व हितचिंतक ज्यानीं आम्हास सहाय्य केलें त्याचे आम्ही अन्तःकरणपूर्वक आभारी आहों.

सुप्रसिद्ध साहित्यसेवक श्री० न. चिं. केळकर यानीं मुद्दाम तसदी घेऊन ग्रंथ पाहिला व या विषयाचा यथोचित गौरव केला यामुळें झालेल्या श्रमाचें साफल्य झालें.

कोल्हापूर ता. ६।८।३७ ग. र. कुलकर्णी हलदीकर

कै. ती. रामचंद्र नारायण ऊर्फ भाऊसाहेब पंगू वकील.

यांचें

अल्प चरित्र

जोडोनिया धन उत्तम वेव्हारें ॥ उदास विचारें वेच करी ॥
उत्तमचि गति तो एक पावेल ॥ उत्तम भोगिल जीवखाणी ॥
परउपकारी नेणें परनिंदा ॥ परस्त्रिया सदा बहिणीमायी ॥
भूतदया गाई पशूचें पालन ॥ तान्हेल्या जीवन वनामाजी ॥
शांतिरूप नोव्हे कोणाचें वाच्यत्व ॥ वाढवी महत्व वडिलांचें ॥
तुका म्हणे हेचि आश्रमाचें फळ ॥ परमपदबळ वैराग्याचें ॥

या अभंगातील एखादी तरी गोष्ट आचरणात आणण्याचे मनात आणिलें तर तसें वागण्यास केवढा मनोनिग्रह, संपत्तीविषयीं केवढी निर्लोभता आणि धर्मश्रद्धा अशी रोमरोमात बाणली पाहिजे याचा थोडासा विचार केल्यास, ज्यानीं आजन्म वरील अभंग हा, वडिलानीं दिलेला ठेवा समजून, त्याप्रमाणें अक्षरशः आचरण ठेविलें, त्याची महती कोठवर वर्णन करावी? ती. भाऊसाहेब यांचे वडील ती. नाना पंगु—हे भगवद्भक्त असून पंढरीची वारी पायीं करीत. त्यांची पांडुरंगावर दृढनिष्ठा होती. त्यानीं 'रामभाऊस' ऐन वैभवाचे व तारुण्याचें काळीं वरील अभंगाप्रमाणें वागण्यास सांगितलें व त्यानीं त्या आसिधाराव्रताचें आमरण प्रतिपालन केलें! अवघें मॅट्रिक पर्यंत शिक्षण झाल्यावर करवीर सरकारच्या खासगी खात्यात दरमहा १० रु. ची नोकरी धरून डिस्ट्रिक्ट प्लीडरची परीक्षा १८८५ सालीं त्यानीं दिली व कोल्हापूर येथे वकीली करण्यास प्रारंभ केला. सुरवातीसच पूर्वींच्यापैकीं दोतील नामांकित वकील ज्ञानेश्वरीचे संपादक, रा. माने (ज्यानीं आपली १ लक्ष रुपयाची इस्टेट श्रीआळंदीस देऊन ट्रस्ट केला आहे.) याचा त्याजवर लोभ बसला; त्या वेळचे

कै. रा. रा. रामचंद्र नारायण
ऊर्फ
भाऊसाहेब पंगु.

ज. १५ आगष्ट १८६०. मृ. २९ डिसेंबर १९२०

सुप्रसिद्ध न्यायाधीश कै. बळवंत नारायण जोशी यांनी भाऊसाहेबांचा कायद्याचा व्यासंग, अचाट स्मरणशक्ति, विवेकबुद्धि, निरुत्तर कोटीक्रम, थोडक्यात प्रतिपक्षास चीत करण्याची हातोटी, आपल्या अशीलाच्या कामास ततोतंत जुळणारे आधार निवडून ते कोर्टास दाखवून मजा जिंकण्याची शैली, या गुणांची प्रशंसा केली. हेच गुण असामान्य रीतीनें अखेरपर्यंत त्यांचे ठिकाणीं होते. दिवाणी कायद्यांत त्यांची इतकी पारंगतता होती कीं उलट बाजूनें मुंबई हाय-कोर्टांतील नाणावलेले बॅरिस्टर कायदेपंडित जरी दिले असले, तरी 'भाऊ साहेबां'वरील पक्षकाराचा विश्वास ढळत नसे व तेथेंही बुद्धिचातुर्यानें सामनें लढवून त्यांनी बहुतवेळा यश संपादन केलें होतें. कोणत्याहि चालवि लेल्या कज्जांतील माहिती, प्रिव्ही कौन्सिल व हिंदुस्थानांतील हायकोर्टांचे निवाडे यांचे कोणत्याहि मुद्यावरील आधार पाहिजे तेव्हां स्मरणशक्तीच्या प्रभावानें पुस्तकाचा भाग व पृष्ठ यासह तोंडानें ते सांगत, आणि या ज्ञानाचें मुक्तद्वार कवडी पैसे देणाऱ्या पक्षकारासच नव्हें तर इतर गरजू लोकांस व वकील वर्गासमुद्धा केव्हांहि उघडें असे. संस्कृत, इंग्रजी व मराठी वाङ्मयावरील त्यांचा व्यासंग तितकाच जबर होता. वेदांत, पुराणें, इति हास, चरित्रें, कादंबऱ्या, शतशास्त्र, मराठी भाषेतील ५०।६० वर्षांतील लिखाण ह० विषयावरील ग्रंथ, यांचें वाचन स्वतः व अखेर डोळ्यास विकार झाल्यावर दुसऱ्या कडून वाचून करीत. त्यांची बुद्धि सर्वगामी असून गायनकला व सर्व प्रकारचे खेळ पत्ते-बुद्धिबळें, गंजिफा, इ. त्यांना प्रिय असत धुतल्या तांदुळासारखें निष्कलंक आचरण, स्वाभिमान, धर्मनिष्ठा, अगाध बुद्धिमत्ता, गरीबांविषयीं कळवळा, निगर्वी स्वभाव, साधी राहणी, अनासक्ति या गुणामुळें ते, वीर वृत्तीचे वकील या नात्यानें सर्वांस फार आदरणीय झाले होते. अशा निर्लोभवृत्तीनें वागूनहि त्यांना भरपूर पैसा मिळाला व तो त्यांनी तो गरीबगुरीब आतेष्ट यांच्या संरक्षणा-कडे व त्यांतील होतकरू तरुणाच्या विद्याभ्यासाकडे व इतर गुणि व योग्य माणसाचा यथोचित परामर्श घेण्याकडे खर्च केला.

शुद्धिपत्र

(अनुस्वार, ऱ्हस्व, दीर्घ, काना आणि मात्रा, यांच्या चुका सहज लक्ष्यांत येण्यासारख्या असल्यानें दिल्या नाहींत.)

पृ.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
७	७	आवाक्या	आवाक्या
९	१८	१७९३	१६९३
९	२०	कोमु	कौलु
११	४	सॉटन	स्टॅंटन
,,	७	outhors	authors
१६	१४	शकते याचे	शकते. तिचें
,,	१६	आपल्या	आमच्या
,,	१८	'बुद्धिवळ' झालें	'बुद्धिवळ' झालें.
,,	१९	बलंतस्य	यलं तस्य
१७	२	लेलें	लेला
२१	२१	रिक्त	रीक्त
२४	२	सोत्कंठ च चतुरंग	सोत्कंठं च चतुरंग

विलासमणिमंजरी.

पृ.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
३	७	ष्सारिणी	ष्सारिणीं
११	९	अगावा समजून	अगावा अर्थ समजून
,,	१३	राजाचा	राजाच्या
१३	१२	उद्याद्वा	उद्यद्वा
३२	७	वावती	वावतींत

आणि पक्षपाताच्या दुखण्यानें सुमारें दोन वर्षांच्या आजारानंतर इहलोकची यात्रा त्यांनीं संपविली. अखेर येई पर्यंत संतापमयव्रत सुटलें नव्हतें.

श्री. भाऊसाहेब माझे आईचे सख्खे चुलते. त्यांना लहानपणापासून त्यांचेकडून पुत्रवात्सल्यानें पालनपोषण होऊन, त्यांच्या प्रसादानें मी चार अक्षरें प्रस्तुत लिहिण्यास आलों, त्यानेंच पक्क झालें हें पुस्तक, त्यांच्या पवित्र स्मृतीस भक्तियुक्त अन्तःकरणानें मी अर्पण करीत आहें.

ग. रं. कुलकर्णी.

शुद्धिपत्र

(अनुस्वार, ऱ्हस्व, दीर्घ, काना आणि मात्रा, यांच्या चुका सहज लक्ष्यात येण्यासारख्या असल्यानें दिल्या नाहींत.)

पृ.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
७	७	आवाच्चा	आवाल्या
९	१८	१७९३	१६९३
९	२०	कौमु	कौत्मु
११	४	सॅांटन	स्टॅंटन
,,	७	outhors	authors
१६	१४	शकते याचे	शकते. तिचें
,,	१६	आपल्या	आमच्या
,,	१८	'बुद्धिबळ' झालें	'बुद्धिबळ' झालें.
,,	१९	बलतस्य	बल तस्य
१७	२	लेंलें	केला
२१	२१	रिक्स	रीक
२४	२	सोल्कठ च चतुरग	सोल्कठ च चतुरग

विलासमणिमंजरी.

पृ.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
३	७	°सारिणी	°सारिणीं
११	९	असावा समजून	असावा असें समजून
,,	१३	राजाचा	राजाच्या
१३	१२	वधाद्वा	उधाद्वा
१२	७	बावती	बावतींत

पृ.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
३५	९	पंचमा	पंचमौ
४७	१०	मंनुजबंधः	मनुजबंधः
६१	४	आनंदाश्र	आनंदाश्रम
६४	३	नृपे	नृप
१०९	१०	येऽपि	ये
११०	९	घरीं झ. जाऊन	घरीं जाऊन
१११	१६	मंजर्य्योः	मंजर्योः
१५२	२०	अष्ठमि	अष्टमि
१७८	२६	त्या सुमारास सवादोनशें	त्या सुमारास वा दोनशें
२२२	११	हन्ति	घ्नंति ।
१११	१५	ध्वनय–मृतस्य	ध्वनयन्मृतस्य
"	१७	तं	तान्
"	१८	सचिवौ	सचिवः
"	२०	आविधिते	अवेधिते
२२३	८	उद्यनमिती	उद्यानमिति
२२४	१३	लघुप्रतिकरो	० करौ
"	"	न्यूनोचयो	न्यूनौ च यौ.

निवेदनांत पृ. १ वर उल्लेखलेलीं—नं. १ व ४ हीं पुस्तकें प्रत्यक्ष पहावयास मिळालीं नाहींत.

पंचचामरम् जेथें असेल तेथें पंचचामरः असें पाहिजे.

निवेदन

बुद्धिबळाचा खेळ हा सर्व बौद्धिक खेळाचा राजा आहे. प्राचीन काळापासून आजतागायत त्याचा या देशात सर्वत्र प्रचार आहे. अलीकडे तीन चारशें वर्षांत यूरोप, अमेरिका, आफ्रिका या खंडात प्रवेश होऊन तिकडे त्याचा झपाट्यानें प्रसार होत आहे. तेथील लोकांनीं संघ स्थापून, स्वतंत्र नियतकालिकें काढून, व या खेळाचे आंतरराष्ट्रीय सामने चालवून त्यास उत्तेजन दिलें आहे.

मराठी मार्फत या खेळावर प्रसिद्ध झालेलीं खालील पुस्तकें आम्हास मिळालीं

१ बुद्धिबळें खेळणाराचा मित्र-हरिश्चंद्र चंद्रोबा जोशी (१८५४).
२ बुद्धिबळ क्रीडा-विनायक राजाराम टोपे (१८९२).
३ बुद्धिबळाचे १००० डाव-विष्णु सदाशिव दांते (१८९३)
४ बुद्धिबळाचा खेळ-तेलंग.
५ बुद्धिबळाचा मार्गदर्शक -गो. गो. मुजुमदार (१९२५)

या यादींत आमच्या आढळांत न आलेला एखादा दुसरा ग्रंथ, आणि वृत्तपत्रें व मासिकें यांतून प्रसिद्ध झालेले किरकोळ लेख, यांची भर घातली म्हणजे या विषयावरील मराठींतील लिखाण आटपलें.

या विषयावरील संस्कृत ग्रंथाचा शोध वरील ग्रंथकारास लागल्याचें दिसत नाही. ' संस्कृत मार्फत ग्रंथ असल्याचें ऐकतों ' असें टोपे लिहितात रा. टोपे यांना पुढें केव्हांतरी संस्कृत ग्रंथ मिळाला होता असें ' लो. टिळकांचीं गेलीं आठ वर्षें ' या पुस्तकांतील पृ ४३० वरील टिळक आणि बुद्धिबळें ' या सदरांतील पुढील विधानावरून दिसतें.

' मी (टिळक) टोपे यांचेजवळ संस्कृत पुस्तक पाहिलें आहे. तें हातानें डाव जाणणारानें लिहिलें अक्षरांवरून दिसतें.'

या वर्णनावरून सदरचा ग्रंथ विलासमणिमंजरी हाच असावा असें आम्हास वाटतें.

प्रस्तुत ' विलासमणिमंजरी ' हा या विषयावरील संस्कृत ग्रंथ तिरुपति (श्रीवेंकटगिरी) चे कोणी त्रिवेंगडाचार्य नावाचे पंडित, अष्टावधानी व कवि यांनीं श्रीमंत दुसरे बाजीराव पेशवे यांच्या प्रोत्साहनानें, विद्वान् पंडित व राजे लोक यांच्याकरितां मुद्दाम रचिला आहे, अशी स्वतः ग्रंथकारानें प्रस्तावनेंत माहिती दिली आहे. याहून त्यांच्याविषयीं अधिक माहिती मिळाली नाहीं. गेल्या शतकातील सुप्रसिद्ध इंग्रज खेळाडू व ग्रंथकार मि. हॉवर्ड स्टौंटन यांनीं आपल्या Chess Player's Companion, 1887, या पुस्तकांत पृ. ३८७ वर असें लिहिलें आहेः—

' The student will find striking examples of end-games at these odds in the Trivengadacharya Shastree, translated from the original Sanskrit, printed for the author by M D. Cruz, Bombay (1814) '

(त्रिवेंगडाचार्य शास्त्री यांनीं संस्कृत भाषेंत लिहिलेल्या ग्रंथाचें भाषांतर ग्रंथकाराकरितां, मि. एम्. डी क्रुझ यांनीं इ. स. १८१४ त मुंबई येथे छापून काढलें आहे त्यांत जिज्ञासूंना विषम डावाच्या अखेरीबद्दल आश्चर्यजनक नमुने आढळून येतील.)

यावरून या पंडिताची त्या वेळच्या कंपनी सरकारच्या नोकरांतहि पुष्कळच प्रसिद्ध होती असें दिसून येतें अर्थात् त्या वेळच्या महाराष्ट्रीयांत त्यांच्या खेळांतील नैपुण्याची माहिती पुष्कळच असली पाहिजे.

ग्रंथाचें अंतरंग

यांत प्रस्तावना, पूर्व(प्रश्न)खंड, उत्तरखंड (उत्तरें), असे तीन विभाग आहेत. प्रस्तावना अनेक दृष्टींनीं महत्त्वाची असून, तींत इष्ट देवतास्मरणपूर्वक गुरुस्तवन, ग्रंथरचनेचें प्रयोजन, स्ववृत्तकथन, परिभाषा, हिंदुस्थानी व विलायती पद्धतींचे खेळण्याचे नियम वगैरे विषय असून, चिनी, दाक्षिणात्य, कार्णाटक, मिश्र कार्णाटक, महाविलास (१००

धराचा पट) वगैरे बुद्धिबळाच्या खेळण्याच्या पद्धतींचा मोटक उल्लेख केला आहे, आणि सर्वांचे गुणावगुणात्मक तुलनात्मक परीक्षण केले आहे.

५८ ते ६२ व ७६ ते ८० ह्या डावाचा अनुक्रमें हिंदुस्थानी व विलायती पचरत्नें असा उल्लेख केला आहे व ते तसे रत्नमोलाचे आहेतही प्रथम स्तवकात ४८ डाव असून त्यात हे पचरत्नी डाव सोडविण्याची चाचकाची हळुहळु तयारीच जणु काय केली आहे असे दिसेल. बुद्धिबळ खेळण्याच्या सामान्य नियमाची व मोहऱ्याची स्थानें व गति यांची माहिती घेऊन या पुस्तकात दाखविल्याप्रमाणें स्वत. काही वेळ डाव पटावर मांडून सोडविण्याचा प्रयत्न करावा आणि नतर उत्तर पहावें, म्हणजे ग्रथकार म्हणतात त्याप्रमाणें हे डाव अभरश.

अभेद्या विषमा वधा. दुर्गमा विस्मयप्रदा ॥
निरूप्यतेऽत्र सकला येऽपि लोकविलक्षणा ॥ —प्रस्ता०

आहेत. परतु एवढ्याच कारणानें ते सोडविण्यास कचरू नये टीपा-मधून डावांचें स्वारस्य दाखविण्याचा प्रयत्न आम्ही केला आहे. तथापि अशा (*) खुणा केलेले डाव नमुने म्हणून होतकरू खेळाडूनीं आत्मसात् करावे असें आग्रहानें सागावेसें वाटतें. एकाहून अधिक फुल्या दिलेले डाव त्या फुल्यांच्या मानानें महत्त्वाचे आहेत.

खेळाडू विशेष निष्णात असेल तर तो स्वत काही बघनें स्वीकारून प्रतिपक्षास थोड्याबहुत सवलतीहि देतो उदाहरणार्थ, आपला, वजीर डावातून अजीबात काढून टाकून प्रतिपक्षास दोन वजीर देतो, विशिष्ट प्याद्यास चुना लावून ठराविक घरींच त्या प्याद्यानें मात करतो- (इग्रजींत अशा प्याद्यास Capped-up pawn असें म्हणतात व खुणे साठीं चुना लावण्याऐवजीं प्याद्यास अगुस्तानासारखें टोपण घालतात) दुसऱ्यास जबरदस्तीनें आपणावर प्यादी करावयास भाग पाडतो—यास बघग्रहण अथवा प्यादी घेणें म्हणतात, या प्रकारच्या डावास विषम डाव अशी सज्ञा आहे. हे प्रकार म्हणजे खेळातील, बुद्धिचातुर्याचे काही उत्कृष्ट मासले आहेत. पचरत्न म्हणून याव डाव आहेत, त्यात वरील प्रकारापैकीं काहीं प्रकारचे डाव आहेत.

ह्या डावाची जी जोपासना व वाढ पौर्वात्य लोकांनीं केली आहे, तिची कदाचित् बरोबरी पाश्चात्यांच्यान होईल, वरचढ होणार नाही, असें स्टॅांटनचें म्हणणें आहे. ‡

जगातील प्रमुख खेळाडू आपण १०० घराचा पट शोधून काढला आहे असें म्हणून निरनिराळ्या कल्पना पुढें मांडीत असता या ग्रथात १२५ वर्षांपूर्वी सर्वांग परीपूर्ण व निर्दोष अशी महाविलास नावाची पद्धति वर्णन केली असावी हें निःसशय कौतुकास्पद आहे.

दुसरा खेळणारा कच्चा असेल तर एक दोन खेळींतच त्यास मत्त करता येतो हें, ६४, ८३, ८४, व ९३ ह्या डावात दाखविलें आहे. अशा प्रकारच्या डावास इग्रजींत Fools' mate किंवा Scholar's mate म्हणतात पडित निर्वेंगडाचार्य 'परबुद्ध्यप्रागल्भ्याधीन' असें नाव देतात.

पहिला डाव एक खेळींत होणाऱ्या प्यादीचा दुसरा दोन खेळींत होणाऱ्या प्यादीचा व पुढें तीन चार पाच इत्यादि अधिकाधिक खेळयात होणाऱ्या प्यादींचे डाव अशा चढत्या क्रमानें, ग्रथातील डाव मांडले आहेत. सर्वांत मोठा डाव (न. ६२) हा सव्वादोनशे खेळयाचा आहे. स्वत. ग्रथकारानें हीं मांडणी कोष्टकरूपानें दाखविलेली असून तें कोष्टक पृष्ठ १४ वर दिलें आहे.

थोडे डाव दुसऱ्यावर प्यादी करणें किंवा स्वत वर करून घेणें या उभयविध प्रकाराचे असून त्यांची रचना फार चातुर्याची आहे. कांहीं डावात बरोबरी कशी करावी हे सांगितलें आहे.

---

‡ The felicity displayed by Oriental players in the invention of these odds and their extraordinary skill in giving them may be gathered from such Eastern works as have come down to us Such works, unfortunetely, are very rare They consist for the most part, too, of problems and end-games only, but no one can study these beautiful productions, without the conviction that, at a very early age, Chess-playing in the East, must have reached a height of excellence, which if equalled in modern times has never been surpassed

Chess-Player's Companion, by H Staunton P. 380

ग्रंथकारानीं सर्व प्रश्नोत्तरें, परिचित व सुंदर वृत्तांत संस्कृत भाषेंत दिलीं असून त्यातील पदलालित्य, भाषाप्रभुत्व व कवित्व पाहून मन थक्क होतें !

या विषयावरील अप्रकाशित संस्कृत ग्रंथसंशोधनाची अवश्यकता.

गेल्या दहा वर्षांत "मंजरी"चीं आम्हास चार हस्तलिखितें मिळालीं. सुमारें १२५ वर्षांपूर्वी तिचें इंग्रजी रूपांतरहि होण्याइतकी मान्यता तिला मिळाली होती, तेव्हा तिच्या आणखी प्रति मिळविण्याच्या खटपटींत आम्हास 'बालकहितबुद्धिबलक्रीडनम्' नावाचें एक लहान हस्तलिखित करवीरींच सापडलें.

आम्हीं हल्लीं प्रसिद्ध केलेल्या या दोन्ही हस्तलिखितांत पूर्वकालीन इतर ग्रंथकार व ग्रंथ यांचीं नावें आलेलीं आहेत, दाक्षिणात्य, मिश्र कार्णाटक, वगैरे खेळाच्या निरनिराळ्या पद्धतींचेहि त्यांत उल्लेख आहेत. यावरून संस्कृत व तामिळ भाषेंतील हस्तलिखितांच्या संशोधनांत या ग्रंथाचा शोध होणें इष्ट आहे.

बंगाल प्रांतांतील संशोधन.

चतुरंग क्रीडेवरील संस्कृत भाषेंतील १ 'चतुरंगदीपिका' व २ 'चतुरंगतरंगिणी' हे दोन ग्रंथ कलकत्त्याचे प्रो. मनमोहन घोष एम्. ए., यांस मिळाले. पहिल्या ग्रंथास ऐतिहासिक विवेचन, आधार, टीपा व इंग्रजी भाषांतर जोडून त्यांनीं तो प्रसिद्ध केला आहे. चतुरंगक्रीडे संबधानें साद्यंत माहिती त्यांनीं फार परिश्रमपूर्वक दिली आहे. त्यांनीं पुस्तकास जोडलेली इंग्रजी प्रस्तावना अनेक दृष्टींनीं वाचनीय व मननीय झाली आहे. मर्मज्ञास हें पुस्तक संग्राह्य आहे.

प्रो. चिंताहरण चक्रवर्ती, एम्. ए., या वंगदेशीय विद्वान् गृहस्थानीं प्रो. घोषांचें संशोधनकार्य पुढें चालविलें आहे व त्यांत त्यांस यश येत चाललें असल्याचें समजून आलें आहे, तथापि त्यांचें संशोधन पुरें होऊन प्रसिद्ध होण्यास थोडा अवकाश आहे.

ह्या प्रस्तावनेंत 'चतुरंग' हा शब्द फाशानें खेळला जाणारा दैवाधीन खेळ या अर्थानें सर्वत्र योजला असून, 'बुद्धिबळ' हा शब्द हल्लीं प्रचारात असलेल्या खेळाबद्दल आहे. चतुरंगाची विशेष माहिती उपोद्घातात आणि बुद्धिबळाची एका स्वतंत्र प्रकरणांत पुढें दिली आहे.

हलीं उपलब्ध असलेल्या ४ ग्रंथापैकीं, 'दीपिका' व–' तरंगिणी ' हे ' चतुरंग 'वरील ग्रंथ असून आज आम्हीं छापलेले ' बुद्धिबळा ' वरील आहेत.

' चतुरंग ' ही क्रीडा फार प्राचीन कालापासून सुमारें २।३ हजार वर्षे या देशात रूढ होती व नंतर बंद पडली आहे. चतुरंगाचा प्रचारकाल व त्याचा बुद्धिबळक्रीडेंतील रूपांतराचा प्रकार यांचें विवेचन पुढें उपोद्घातांत केलें आहे.

प्रचलित आख्यायिकाप्रमाणें या खेळाची रचना रावणपत्नी मंदोदरी हिनें केली आहे. हिंदुस्थानावर स्वारी करणाऱ्या सिरिया देशाच्या सेमिरामिस राणीनें या खेळांतील प्रधानवजाली वजीराचें ' राणी ' (Queen) मध्यें वेपांतर केलें. या दोनच गोष्टींवरून हल्लींच्या सुशिक्षित महिलांनीं स्त्रीजातीच्या अभिमानानें तरी या खेळांत प्राविण्य संपादून त्यांत आणखो कांहीं सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न करणें अगत्याचें नाहीं काय ?

या खेळांतील चातुर्यानें स्वतःची व पतीची संकटातून मुक्तता केल्याची मनोरंजक गोष्ट ' दिलाराम 'ची मात या नांवानें प्रसिद्ध आहे. इराणांतील दोन राजपुत्र खेळत असतां तावडी बाजू खेळणारानें, डावांत आपली पत्नी ' दिलाराम ' हिला पणास लावलें डाव अंगावर येणार असें दिसताच राजपुत्र खिन्न झाला तोंच दिलारामने नवऱ्यास पुढील योग्य ती खेळी सुचवून त्या करवी डाव जिंकविला ‡

बुद्धिबळाचा खेळ ही एक बौद्धिक तालीम आहे. अडचणींतून मार्ग काढून हातीं असलेल्या साधनांनींही विजय संपादण्याचें अवघड काम उरकावयाचें असल्यानें, या खेळानें बुद्धीचें तेज वाढून आत्मविश्वास दृढ होत जातो मैदानावर लढावयाच्या खेळांत ज्याप्रमाणें क्रिकेट, तसा बैठकीं सामन्यांत बुद्धिबळें हा सर्वश्रेष्ठ खेळ होय. हा खेळ खेळणाराची

---

‡ हा डाव अद्यापहि प्रसिद्ध असून स्टौंटनच्या लॉज अँड प्रॅक्टिस ऑफ चेस, पृ. १३ वर दिला आहे.

नीतिमत्ता व प्रामाणिकपणा उच्च दर्जाचा असतो. असें प्रसिद्ध इंग्रज मुत्सद्दी व कायदेपंडित सर जॉन सायमन यांचें म्हणणें आहे *

यदृच्छेनें संस्कृत भाषेंतील हे दोन ग्रंथ आम्हांस मिळाले. ते मुद्रित करण्याच्या प्रसंगानें जी अवांतर माहिती मिळाली तींतील महत्वाचा भाग पुढें उपोद्घातांत दिला आहे. संशोधनाच्या दृष्टीनें ती अपुरी असून अंशतः चुकीची असण्याचाहि संभव आहे. ती पुरी व बिनचूक करण्याचें काम तज्ज्ञांचें असून आमच्या आवाक्याबाहेरचें आहे.

ग्रंथकाराचें आपल्या 'विलासमणिमंजरी' या अपत्यावर निरतिशय प्रेम असून त्या अपत्याच्या बहुगुणसंपन्नतेबद्दल त्यास, असामान्य विश्वास आहे. पुष्पाचा सुगंध, मधु व सौंदर्य आणि रत्नाचें, तेजस्वी, रमणीय व चिरस्थायी असें मनोहारित्व यांचा गोड संगम या ग्रंथांत आहे. म्हणून विलास म्हणजे बुद्धिबळाचा खेळ हीच कोणी रत्नवेली, त्या वेलीस आलेली रम्य व गंधयुक्त-मंजरी असें अन्वर्थक विलासमणिमंजरी हें नांव या ग्रंथास ग्रंथकारानें दिलें आहे. परंतु तें नांव थोडें दुर्बोध असल्यामुळें दुसरें नांव---बुद्धिबल क्रीडा-रत्नें असें साधें व सुटसुटीत असें आम्हीं योजिलें आहे.

अशा मंजरीचा भोक्ता या विस्तीर्ण वसुधरेच्या पाठीवर व निरवधिकालाच्या उदरांत, कोणी एखादा विचक्षण असा असेल कीं जो हिला आपल्या मस्तकावर भूषण म्हणून धारण करील, असा पंडित त्रिवेंगडाचार्यांनीं भरंवसा प्रकट केला आहे त्यास अनुसरून महाराष्ट्रांतील मर्मज्ञ व बुद्धिबळप्रेमी वाचक या ग्रंथाचा योग्य तो परामर्ष घेतील अशी आम्हांस उमेद आहे.

कपिलतीर्थ, कोल्हापूर.
ता. २४-६-३७

ग. र. कुलकर्णी, (हळदीकर.)

---

* (High standard of morality and honesty among Chess Players हिंदु इल्स्ट्रे० वीक्ली १३-६-१९३७, पृ. २४)

उपोद्घात

बुद्धिबळ क्रीडेचें उत्पत्तिस्थान व उत्पादक.

या खेळाचा जन्म कोणत्या देशात झाला याविषयीं विद्वानांचे निरनिराळे तर्क आहेत. निरनिराळ्या पंडितांनीं निरनिराळ्या कारणानीं ग्रीस, बाबिलोनिया, इजिप्त, इराण, चीन, हिंदुस्थान, अरबस्तान, आयर्लंड व पॅलेस्टाइन, यापैकीं कोठल्यातरी एका देशास या खेळाच्या उत्पत्तिस्थानाचा मान देण्याची आपल्याकडून खटपट केली आहे

सूज्ञ सालोमन राजा, रावणाची पत्नी मंदोदरी, इराणी बादशहा झर्क्सिस, ग्रीक राजपुत्र पालेमीडस, तत्ववेत्ता अरिस्टॉटल, राणी सेमिरामीस, झेनोबिया, कोणी एक ब्राह्मण व सत्रेजा नावाचा कोणी इराणी ज्योतिषी यांपैकीं कोणाना कोणाच्या गळ्यात या जनकत्वाच्या मानाचें पदक अडकविण्याचा प्रयत्न कित्येक विद्वानांनीं केला आहे. यांतील काहीं नावाना दतकथेखेरीज आधार नाहीं, काहींना ऐतिहासिक सत्याचा पाठिंबा नाहीं, आणि इटली, आयर्लंड, वेल्स येथील काहीं खेळांचें अल्पस्वल्प सादृश्य या खेळाशीं पाहूनच कित्येक संशोधकानीं बुद्धिबळाच्या उत्पत्तीचा संबंध तत्तद्देशीय कित्येक इतिहासप्रसिद्ध व्यक्तीशी जोडला आहे.

या खेळाची उत्पत्ति चीन देशात झाली असे इ. स. १७९३ त मि. हाइल्स आयर्विन यानीं प्रसिद्ध केलें. त्याचें म्हणणे असें आहे:– "चिनी राजा कौमु ऊर्फ लिन पँग याच्या कारकीर्दीत इ. स पूर्वी १७४ साली शेन्सी देशावर त्या राजाची स्वारी झाली. त्यावेळीं सैनिकास रिकाम्यावेळीं गुतविण्यासाठीं हनसिंग नावाच्या सरदारानें हा खेळ काढला. चिनी भाषेत या खेळास युद्धशास्त्रक्रीडा–(Choke-choo Hong Ki) असें म्हणतात." आमचे ग्रंथकार पंडित त्रिवेंगडाचार्य या पद्धतीचा उल्लेख 'चैनादेरत्यशास्त्वात्तन्मत न स्पृशामहे' (प्रस्ता. श्लो. १२ पृ. ६) असा करितात.

मि. एन ब्लॅंड यानीं इ. स. १८५० त प्रसिद्ध केलें कीं इराणात जन्म पावून हा खेळ हिंदुस्थानात आला; व तेथें त्यात अनेक सुधारणा झाल्यावर त्यासह तो परत इराणात गेला.

अलीकडील संशोधनानें हिंदुस्थान हीच या खेळाची जन्मभूमि आहे. हा सिद्धांत आता विद्वानास मान्य झाला असून त्या गोष्टीस मुख्यतः खालील लेखकाचे प्रयत्न कारणीभूत झाले आहेत.

१ ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटीचे डॉ. हाइड (Hyde) यानीं इ. स. १६९४ त सदरचें मत प्रथम प्रतिपादिलें. परंतु याना हा खेळ खेळता येत नव्हता किंवा सर विल्यम जोन्स प्रमाणें संस्कृत वाङ्मयाचा थांगहि लागलेला नव्हता.

२ संस्कृत भाषेंतील अनेक काव्य–नाटकाचे भाषांतरकार, व कलकत्ता हायकोर्टाचे एक तत्कालीन न्यायाधीश (इ. स. १७८३ ते १७८९) सर वुइलियम जोन्स, यानीं डॉ. हाइड याचे मतास पुष्टि देऊन एशियाटिक रिचर्स भाग दोन या पुस्तकात भविष्यपुराण, अमरकोश, आणि निरनिराळ्या भाषात असलेली मोहऱ्याचीं नावें यावरून हा खेळ हिंदुस्थानातच प्रथम निर्माण झाला असें सिद्ध केलें. तथापि या खेळाचा स्पष्ट उल्लेख संस्कृत वाङ्मयात सापडला नाहीं, हेंहि त्यानीं नमूद करून ठेविले आहे.

३ डॉ. हिरॅम कॉक्स यानीं इ. स. १७९९ चे सुमारास एशियाटिक रिचर्स, भाग ७ यात 'ब्रह्मदेशातील बुद्धिबळाचा खेळ,' (Burmse Chess) या विषयावर लिहिताना जोन्सचाच सिद्धांत कबूल केला आहे.

४ प्रो. डंकन फोर्बस् यानीं 'बुद्धिबळाचा इतिहास' (History of Chess) हा ग्रंथ सन १८६० त प्रसिद्ध केला. त्यात त्यानीं अनेक कारणें देऊन कॉक्सच्या वरील सिद्धांतास पुष्टि दिली आहे. तरीहि त्या मतावर, व्हायडर लासा (इटॅलियन), व फॉ डर लिंडे (जर्मन) यानीं आक्षेप घेतले आहेतच. हिंदुस्थानांत हा खेळ २–२॥ हजार वर्षांवर चालत आला असल्याचें मात्र सर्व एकवाक्यतेनें कबूल करतात.

यापैकीं काहीं जणानीं बुद्धिबळाचा खेळ, मूळच्या चतुरंग (शत-रंग–Chess) खेळातूनच निघाला, असेंहि लिहिलें आहे. सर विल्यम जोन्स व डॉ. फोर्ब यानींच ह्या प्रश्न उत्तम प्रकारें सोडविला आहे. यासंबधानें प्रसिद्ध इंग्रजी ग्रथकार मि. हौवर्ड स्टौंटन यानें असें लिहिलें आहे:—It has been proved beyond the possibility of question by the admirable researches of Dr. Duncan Forbes that the original outhors of chess-board and its arcana were the Hindus (Laws and Prachse of chess P. I) तथापि डॉ. डकन फोर्बचें मत असें आहे कीं, इसवी सनाच्या ३ ते ९ शतकात जेव्हा अहिंसाप्रधान बुद्धधर्माचा पगडा या देशावर बसला तेव्हा मानवी स्वभावातील स्वाभाविक युद्धप्रवृत्तीला वेगळें वळण देण्यासाठीं बुद्ध भिक्षूनी या खेळाची कल्पना काढिली.

५ या खेळासबधात ज्याचें मत प्रमाण मानण्यात येतें त्या एच. जे. मरे याच्या 'बुद्धिबळाचा इतिहास' १९१३. (*History of* Chess) या ग्रथात वरील मत मान्य केलेलें नाहीं.

६ कलकत्त्याचे प्रो. मनमोहन घोष यानीं चतुरगदीपिकेच्या इग्रजी उपोद्घातात वरील सर्व मताचे विवेचन करून म्हटलें आहे कीं, मि. मरे यानीं जोन्स व फोर्ब सिद्धाताविरुद्ध–या खेळाची जन्मभूमि हिंदुस्थानच आहे या–दिलेलीं कारणें फारशी सबळ नाहींत तथापि ज्या आधारावर या सिद्धाताची उभारणी जोन्स वगैरेनीं केली आहे तें आधार अपुरे आहेत.

प्रो. घोष यानीं संपादिलेले तरगिणी व दीपिका हे ग्रंथ आणि हल्लीं आम्हीं प्रसिद्ध केलेलें पुस्तकहि प्रो मरे याच्या अवलोकनात आलें तर ते आपलें हें मत बदलून जोन्सच्या मतालाच मान देतील असें वाटतें.

कारण त्यानीं अगदीं अलीकडे ब्रिटिशचेस मॅगेझिन डिसेंबर १९३६ चे अकात 'बुद्धिबल' क्रीडेचें आयुष्य किती (How old is Chess) या विषयावर एक लेख लिहिला आहे. त्यात गगा नदीच्या प्रदेशात (Ganges Valley) मध्यें इ. सन ५७० च्या सुमारास बुद्धि-बळाचा जन्म झाला असावा असें म्हटलें आहे. त्यानीं दिलेलीं कारणें भिन्न असलीं तरी या ग्रथानीं त्याच्या या मतास दुजोरा मिळेल.

संस्कृतांतील ग्रंथांचा व ग्रंथकारांचा निर्देश

१ " बालकक्षितबुद्धिवलक्रीडनं " यांत लक्ष्मणपंडित, लक्ष्मणादिभिरनुक्तत्वात् ,अपरे,अपसिद्धान्तिनः,केचित् ,वगैरे उल्लेखावरून भामिनी टीकाकारानें अनेक ग्रंथाच्या आधारानें टीका लिहिल्याचें दिसतें.

२ चतुरंगदीपिकेंत १ चतुरंगपद्धति, २ दिव्यमालिका, ३ यामल व ४ भारत या ग्रंथाचा; आणि १ व्यास, २ यम, ३ पितामह, ४ गौतम, ५ भृगु, ६ मनु, ७ अगस्त्य, ८ महामनु, ९ जाबालि, १० ऋष्यशृंग, ११ पितामहमनु, १२ याज्ञवल्क्य, १३ मिश्र, व १४ गुरुचरण, इतक्या ग्रंथकाराचा उल्लेख आहे. ग्रंथकारांपैकीं कांहीं नांवें सर्वांच्या परिचयाचींच आहेत; परंतु इतर कारणानीं सुप्रसिद्ध असलेल्या त्या महात्म्यानींच याहि विषयावर ग्रंथरचना केली आहे असें निर्विवादपणें म्हणण्याचें धाडस आज तरी करणें योग्य नाहीं. बाकी चतुरंग, अष्टपद, शारी (सारी) या नावानीं या खेळाचा निर्देश संस्कृत वाङ्मयात अनेक जागीं आढळतात,हें त्याच्या प्राचीन भारतीयत्वाचें निःसंशय गमक आहे.

खेळाचा इतिहास.

या खेळाचा इतिहास सुमारें ४।५ हजार वर्षांचा असावा असें संशोधकानीं ठरविलें आहे. त्या कालाचे साधारणपणें असे खंड पडतील:—

१ चतुरंगाचा कालः— पुराण कालापासून इसवी सनाच्या पांचव्या शतकापर्यंतचा;

२ बुद्धिबलाच्या उत्क्रमणाचा कालः— इसवी सनाच्या पांचव्या शतकापासून तों पंधराव्या शतकापर्यंतचा सुमारें हजार वर्षांचा,

३ बुद्धिबळाच्या आधुनिक स्वरूपाचा कालः— इसवी सनाच्या १५ ते १८ शतकाच्या अखेरचा चारशें वर्षांचा,

४ नंतरचा आजपर्यंतचा काल, १००।१२५ वर्षांचा. यास आम्हीं युरोपियन शास्त्रीय पद्धतीचा काल हें नाव देतों.

चतुरंग.

हें या खेळाचें अगदीं पहिलें नाव असून हल्लीं तो प्रचारात नाहीं. हा खेळ अमुक वेळीं खेळला म्हणजे वैभव प्राप्त होईल इत्यादि

कल्पनांनीं या खेळास पूर्वी एक प्रकारचें धार्मिक स्वरूप होतें. त्या वेळीं तो हल्लींच्याच पटावर खेळत.

यात हिरवा, पिवळा, काळा व तांबडा अशा चार रंगाचीं प्रत्येकीं आठ आठ सोंगटी असत. प्रत्येक रंगास राजा, हत्ती, घोडा, नौका (उंट) व चार पदाति (प्यादीं) असत. पुढील आकृतींत दाखविल्याप्रमाणें वरील सोंगट्यांची मांडणी करीत.

पत्याच्या खेळांत ज्याप्रमाणें समोरासमोरील भिडूंची एक बाजू असते, त्याप्रमाणें चतुरंगात हिरवा व काळा मिळून एक बाजू व बाकीचे दोघे मिळून दुसरी बाजू असे. पत्याच्या खेळाप्रमाणें खेळण्याचा क्रम डावीकडून उजवीकडे असे.

चतुरंगांतील सोंगटीं व त्यांचीं पटावरील मांडणी.

काळा (क)

पिवळा (ख)

ना	प			रा	ह	घ	ना
घ	प			प	प	प	प
ह	प						
रा	प						
						प	रा
						प	ह
प	प	प	प			प	घ
ना	घ	ह	रा			प	ना

तांबडा (ग)

हिरवा (अ)

संक्षेपचिन्हें.—रा=राजा; ह=हत्ती, घ=घोडा; ना=नाव, प=पत्ति=प्यादा.

छापलेल्या दुसऱ्या ग्रंथात 'चतुरंग' शब्दाचा उपयोग न करितां " बुद्धिबळ " हाच शब्द वापरला आहे.

बुद्धिबळ

बुद्धिबलक्रीडा ही 'चतुरंग' क्रीडेतून निघाली. चतुरंग व बुद्धिबळ दोन्हींचेहि जनक हिंदू लोकच आहेत. आरब लोक नव्हेत ही क्रीडा सुमारे १२।१४०० वर्षे हिंदुस्थानात रूढ आहे. कांहीं काल दोन्हींही क्रीडा समकालीच रूढ होत्या. हिंदुस्थानातून 'बुद्धिबळा'चा खेळ इराणात गेला. तो कधीं कसा गेला हें अद्याप निश्चित झालेलें नाहीं. तेथून हा खेळ आरबस्तानात मुसलमानी खलीफाचे आश्रयाखाली फोफावला.

नंतर त्याचा युरोपीयन राष्ट्रांत प्रवेश व सुधारणा झाल्या. इंग्लिश-पद्धतीची सुरवात १९ व्या शतकाच्या सुरवातीस झाली. व पुढें त्यांत प्रगति झाली. येवढी माहिती बुद्धिबलक्रीडेसंबंधीं बऱ्याच निश्चितपणें मिळू शकते याचें आतां क्रमानें वर्णन करू.

मागें सांगितल्याप्रमाणें 'बल' हा शब्द सोंगटें या अर्थी वापरला आहे. म्हणून आपल्या मतें पूर्वीच्या चतुरंग खेळास 'चतुरंगबल' असें नांव असावें. पुढें त्यांतील अक्षक्रीडेचा दैवाधीन भाग म्ह. फासे वगळून बुद्धिची जोड त्यास दिली म्हणजे 'बुद्धिबळ' झालें या शब्दातच हा इतिहास दडला आहे. पंचतंत्रांतील 'बुद्धिर्यस्य बलंतस्य निर्बुद्धेस्तु कुतो बलम् ।' या श्लोकांत बुद्धिबल शब्दावर कोटि—Pun-केली असावी असें वाटतें. संस्कृत वाङ्मयांत या क्रीडेचे उल्लेख 'बुद्धिबल' या नावानें फारसे सांपडत नाहींत. प्रो. घोष यांनी फक्त सिंहासन बत्तीशींतील 'बुद्धिबल' शब्दाचा स्पष्ट उल्लेख दिला आहे. या विषयावरील ग्रंथ कालाच्या उदरांत गडप झाल्यामुळें मुसलमानानीं चतुरंगास 'बुद्धिबळ'चें स्वरूप दिलें असें कित्येक पाश्चात्य विद्वानांचें मत आहे. तें मत चुकीचें आहे असें जोन्स, फोर्बस्, स्टौंटन वगैरेनी सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतु, त्यांचेपाशीं निरुत्तर प्रमाणें नव्हती. प्रो. घोष यांनी बुद्धिबळाच्या हिंदुस्थानांतील अस्तित्वाबद्दल १४ व्या शतकाच्या पूर्वीचा आधार मिळत नाहीं असें म्हटलें आहे !

प्रो. घोष यांच्या सदर मतात बदल होण्यास या पुस्तकात छापलेलें 'बालकहित-बुद्धिबल' हा ग्रंथ पुष्कळ अशीं कारणीभूत होईल असें आम्हांस वाटतें.

बालक-हित-बुद्धिबलक्रीडनचा काल इ. स. च्या १० ते १२ व्या शतकाच्या अलीकडील नाहीं असें पृ. २१८ वर आम्हीं दाखविलेंच आहे. यांत उल्लेखिलेल्या ग्रंथांपैकीं काहीं ग्रंथ मिळाल्यास 'बुद्धिबळा' विषयीं अधिक माहिती मिळून त्याचा कालनिश्चय स्पष्ट होईल. स्टौंटन लिहितो —

"There can be no question that the Hindu game was, at some unrecorded period.. .converted by the Hindus themselves into the form, which it presented when first introduced by them to the Arabs"

—Laws and Practice of Chess, P. 5

" हिंदु लोकांचा हा खेळ अरबस्तानांत ज्या स्वरूपांत प्रथम नेला त्यापूर्वीं अनिश्चित अशा काळांत हिंदूंनींच त्याचें तसें रूपांतर केलें होतें."

पल्हवी भाषेंतील, कर्नामक-इ-अर्तेरव्त्री (इ. स. ६ वें शतक) आणि चत्रंग-नामाक (इ स. ६५०-८५०) या दोन ग्रंथावरून, इ. स. ५५० च्या सुमारास इराणांत हा बुद्धिबळाचा खेळ प्रचारांत होता. चत्रंग ग्रंथावरून तो (Chess) इ. स. च्या ५ व्या शतकांत चतुरंगाचा बुद्धिबळ झालेला असा असला पाहिजे असें प्रो. घोष यांचें मत आहे.

मि. मरे यांनीं ब्रिटिश चेस मॅगेझिन मधील लेखांत, (पृ. ११) एका हिंदु राजाच्या वकीलानें इराणच्या खुश्रु बादशाहास बुद्धिबळाचा पट-डाव सोडवावा किंवा लढणी द्यावी अशा अटीवर-नजर केल्याची पर्शियन भाषेंत जी कथा आहे, तिच्या आधारावरून तो खेळ हिंदुस्थानांतील नव्या स्वरूपांतील 'बुद्धिवळा'चा असला पाहिजे, 'चतुरंगा'चा नव्हे, असें म्हटलें आहे कारण 'चतुरंग'

पूर्वीच प्रचारात असल्यानें सदर बादशहास माहित असलेल्या खेळाची नजर अशा अटीवर कोणी देणार नाहीं. याप्रमाणें 'बुद्धिबळाचा' शोध मार्गें इ. स. ५७० पर्यंत लागत जातो. चिनी प्रवाशी फॉ हैन यानें इ. स. ३९९ ते ४१४ मध्यें हिंदुस्थानात प्रवास केला होता. त्याच्या प्रवासवर्णनात (बुद्धिबळाचा—chess) चा उल्लेख नाहीं, हेंहि मि. मरे यानीं नजरेस आणलें आहे.

याप्रमाणें या प्रकरणावर प्रो. घोष, मि. मरे व या पुस्तकातील दोन ग्रंथ यामुळें अधिक माहिती मिळून संशोधकांचा पुढील मार्ग सुगम झाला आहे, व सामतची हिंदी पद्धतीची बुद्धिबळक्रीडा इ० स० च्या ५ ते ११ शतकाच्या मध्यंतरीच्या काळात प्रचलित होती हेंही यावरून ठरत आहे.

'चतुरंगा'चें 'बुद्धिबळ' केलें म्हणजे काय केलें ?

मूळ डावातील पट, सोंगट्यांची संख्या व त्यांच्या गति व अधिकाराचे नियम सामान्यत. कायम ठेऊन चतुरंगात पुढील सुधारणा केल्या. १ खेळणारे गडी २ सोंगट्याचे रंग व ३ राजे, यांची संख्या चारीवरून दोनीवर आणिली. फांशास फांटा दिला. पापपुण्याच्या लाभाची भीति नाहींशी करून त्यास शुद्ध बौद्धिक क्रीडे (intellectual pastime) चें स्वरूप दिलें.

या सुधारणा कालावधीनें व क्रमानें होत गेल्या असल्या पाहिजेत. हिंदुस्थानातील ज्या पद्धतींचें वर्णन विलास-मणि-मंजरींत केलें आहे, त्यात या सुधारणाची स्थित्यंतरें दिसून येतात. उदा. मिश्रकार्णाटक, व कार्णाटकाचे वर्णन पहा (प्रस्ता. ५, ६.). नंतर निरनिराळ्या सुधारणाचा समन्वय करून सर्वांगसुंदर अशी हिंदुस्थानी पद्धति बनविली असावी.

मोहऱ्यांच्या गतींत फरक होऊन दोन राजाऐवजीं मंत्री व राजा अशीं मोहरीं येऊन, राजास २॥ घरें जाण्याचा अधिकार देऊन, नौकेऐवजीं उंट आला व त्यांचें उड्डाण नष्ट करून तिरकस चाल बहालविली. या सुधारणा कधीं व कसकशा केल्या हें कळण्यास साधन

नव्हे † 'बा. हि. बु. क्री.' च्या टीकेंत सोंगट्याच्या गति व अधिकार विषयीं सुदर उहापोह केला आहे. त्यांत वजीरास अर्थात घराचा अधिकार असावा हें म्हणणें मांडलें असून त्याचें खंडन केलें आहे.

यावरून 'बालकहितबुद्धिबलक्रीडनम्' या ग्रंथाच्या किती तरी शतकें आधीं 'बुद्धिबळा'चा उहापोह या देशांत होत होता, हें दिसून येतें. तथापि चतुरंग व बुद्धिबळ समकालीनच काही शतकेंपर्यंत–आज नाटकें व सिनेमा आहेत त्याप्रमाणें–अस्तोदयाच्या स्थितींत होते.

'बालक-बुद्धिबलक्रीडन'मध्यें लुप्तप्राय झालेले संस्कृत भाषेंतील कांहीं शब्द आहेत. 'विलासमणिमंजरी व त्याऐवजीं मुसलमानी भाषेंतील शब्द संस्कृत श्लोकांत दिले आहेत. पंडित त्रिवेंगडाचार्य ज्या अर्थी वरील शब्द उपयोगांत आणीत नाहींत त्या अर्थी 'बालकहितबुद्धिबलक्रीडन'चा काल आणखी मागें नेला पाहिजे. उदा०–शह देणें, मात, बुर्जि या शब्दांच्या अर्थांचे 'वेधन,' 'मृतिका,' 'विंदुकः' इ. शब्द असून, ते त्या अर्थानें आज उपलब्ध नाहींत.

तसेंच, 'शतरंज' हा शब्द 'चतुरंग' शब्दापासून निघाला असून मूळ इराणी व आरबी भाषेंतहि तो परकीय शब्द आहे. याप्रमाणें 'शतरंज' हा स्वतंत्र खेळ नाहीं असें ठरलें म्हणजे हिंदूंनीं बुद्धिबळाचा खेळ मुसलमानी राष्ट्राकडून घेतला हें म्हणणें आपोआपच निराधार ठरतें.

बुद्धिबळाचा परदेशांतील प्रसार

आशिया खंडांतील देशांत पुरातन कालापासून या खेळाचा प्रसार आहे. त्याचा इराणांत प्रवेश इ. स. चे सहाव्या शतकाच्या मध्यमार्गी झाला. पेहवी भाषेंतील दोन ग्रंथाचा उल्लेख मागें याविषयीं केला आहेच. फिर्दुसीच्या शाहनाम्यांत शतरंजाचें वर्णन

† A point of prime interest to the cultivated chess-players is the date and motive of conversion of this Asiatic game......(i.e. Changes in the powers of Bishop, Queen and King.) The exact history of these changes is hidden in the gloom of dark ages awaiting fresh discoveries.....

Laws and Practice of Chess (P. 20)

आहे. तुर्कस्तानातील खलीपानीं पुढें सातव्या शतकात इराणदेश जिंकल्यावर हा खेळ अरबस्तान व बायझंटाथिन राज्यात गेला. अरबी भाषेत इ. स. ९०० चे सुमारास अली अदली नावाचा ग्रंथ असून, खलीपाच्या उदार आश्रयामुळें त्या भाषेंत, शतरज (Chess) खेळावर बरेच ग्रंथ निर्माण झाले आहेत. (मरे पृ. १६९.) त्यापैकीं उपलब्ध ग्रंथावरून हा खेळ खलीपाना किती प्रिय होता हें दिसून येतें.

सुप्रसिद्ध बादशाहा हरून-अल-रशीद याचा मुलगा मुस्तासिम बिल्ला खलीप यानें रचलेला डाव व अल्ली शतरंज याचा डाव आणि 'दिलाराम राणीचा' डाव असे डाव अजूनहि प्रसिद्ध आहेत. 'विलास-मणि-मंजरीं'त दिल्लीच्या बादशहाचा अवघड म्हणून ७ वा डाव दिला आहे. मुसलमानी राष्ट्रांनीं या खेळात किती व कशा सुधारणा केल्या हें येथें विस्तारभयास्तव देता येत नाहीं. तेथून पुढें हा खेळ युरोपात स्पेन, इटली, फ्रान्स या देशात जाऊन इंग्लंड जर्मनी रशिया वगैरे सर्व युरोपभर पसरला आहे, व हल्लीं युरोपियन पद्धतीच विशेष रूढ आहे. तात्पर्य ६ वे शतकापासून १५ वे शतकापर्यंत या खेळाचा एवढा इतिहास मिळतो.

बुद्धिबलक्रीडेचें अर्वाचीन युग

इ. स. च्या पधराव्या शतकानतर अर्वाचीन युग सुरु होतें. या काळाचा विश्वसनीय इतिहास मिळतो. परतु तो इंग्रजी ग्रंथकारानीं सविस्तर दिलेलाच आहे. इ० स० च्या १६ व्या शतकात राजास सुरुवात आण्याचा अधिकार मिळाला. 'फर्जी' (वजीर-मंत्री) या पुरुषवाचक मोहऱ्याचें स्त्रीवाचक 'राणी' हें मोहरें झालें. प्याद्याची पहिली चाल इच्छेप्रमाणें दोन घरांची झाली, व त्यास जाता जाता मारण्याची (en passent) मुभा मिळाली. राजाच्या स्थानाची अदला बदल होऊन ते समोरासमोर आले. लेखनपद्धति निश्चित झाली. या व दुसऱ्या इतर सुधारणा होऊन आजच्या युरोपियन पद्धतीचा खेळ रूढ झाला आहे. इंग्लिश पद्धति १८०८।२१ च्या सुमारास चालू होऊन या १००।१२५ वर्षात ती अधिकाधिक लोकप्रिय होत चालली आहे आणि हिंदुस्थानातही तीच जास्त रूढ होईल असें दिसत आहे.

१०० घरांचा पट

या विषयीं ७५ व्या डावाच्या आरंभीं या पटावरील डाव कसा खेळावा हें सांगितलें आहे. चौसष्ट घराच्या पटावरील खेळांत उत्कृष्ट बुद्धिवंताच्या चातुर्यास वाव नाहीं म्हणून त्यांना त्यांत पुरेंसें समाधान वाटत नाहीं, याकरितां बुद्धिबळाच्या हल्लींच्या पटाचीं घरें व मोहरीं वाढवून पहिल्याहून अवघड व बुद्धिचातुर्यास आणखी अवसर देणारा पट काढला पाहिजे, असें या खेळांतील कांहीं जगप्रसिद्ध खेळाडू म्हणूं लागले आहेत. मि. जे. आर. कॅपाब्लँका हे त्यांत प्रमुख आहेत. त्यांनीं १०×१०=१०० घरांचा एक पट सुचविला असून त्यांत हल्लींच्या सोंगट्या शिवाय हत्ती शेजारीं चॅन्सलर व मार्शल या नांवाचीं दोन मोहरीं कडेच्या पट्टींत ठेवावयाचीं. चॅन्सलर यास घोडा व उंट या दोहो मोहऱ्याची आणि मार्शल यास घोडा व हत्ती या दोघांची गति असून खेळणाराच्या मर्जीप्रमाणें कोणत्याहि एका गतीचा त्या त्या मोहऱ्यांनीं एका खेळीस उपयोग करावयाचा; अशी सुधारणा त्यांनीं सुचवून या खेळास ' Brighter Chess ' (सवाई बुद्धिबळें म्हणजे त्रिवेंगडाचार्यांचा महाविलासच) असें नांव देण्याचें योजिलें आहे.

या डावाचा प्रसार झाल्यास वरील इष्ट हेतु सिद्धीस जाईल आणि बुद्धिबळाचा खेळ हा बुद्धीच्या बळावाच आहे हें खरें ठरेल, असें त्याचें म्हणणें आहे.

ड्रेडनॉट चेसः—दुसरा असाच तऱ्हेचा डाव केपटाऊनचे कोणी मॅक्स रिक्स यानीं कल्पिला आहे. यांत ड्रेडनॉट नांवाचीं जादा मोहरीं असून, तीं एक घर तिरकस व दोन घरें सरळ अशा गतीनें जाण्याची योजना केली आहे.

डबल चेसः—हा युनायटेड स्टेटसूचे मि. ज्युलियन ग्रॅड हॉवर्ड यांनीं कॉपीराइट घेतलेला असा आहे. यात पट १६×१२=१९२ घरांचा असून बुद्धिबळें चौसष्ट आहेत.

निओ चेसः—(नवा बु. खेळ) हा दोघांतच खेळण्याचा असून प्रत्येक बाजूस १ राजा, २ वजीर, ३ हत्ती, ४ घोडा, ५ उंट व ६.

" राज्ञोक्त कः स्व ? । तेनोक्त द्यूतकारोऽहं । राजन्, सारिफल सोलकठ च चतुरंग च कपर्दक च चोचलितमुष्टिक च गतागत दशचतुष्कं खेलितु जानामि."

यातील ' दशचतुष्क ' हा १०० घराचा पट आहे हें उघड आहे. प्रो. घोष यांना या पटाची माहिती नसल्यानें ' दशचतुष्क ' शब्दाचें मर्म त्यांच्या ध्यानीं आलें नसावें. जाता जाता सांगावयाचें तें असें कीं तैमुरलंग यास या खेळाचा नाद असून त्याच्या प्रखर बुद्धीला चालू खेळ अपुरा वाटला म्हणून, त्यानें १०×११=११० घराचा पट तयार करून त्यावर तो खेळत असे, असें स्टॉंटन म्हणतो. त्याच्या पटाची समग्र माहिती देता न आली तरी बुद्धिवंतास प्रस्तुत खेळ अपुरा वाटतो याचेंहि हें उदाहरण आहे.

एकदरींत हिंदी चतुरंगाचें रूपांतर बुद्धिबळांत होऊन त्यांतूनच 'महाविलास' निर्माण झाला हें स्पष्ट आहे आणि हे तिन्ही खेळ म्हणजे 'चतुरंग' 'बुद्धिबळ' आणि 'महाविलास' केवळ हिंदभूमींतच जन्मले, वाढले आणि विस्तारले यांत तिळमात्र संदेह नाहीं !

ग. रं. कु.

संशोधनाविषयीं थोडी अधिक माहिती.

पं. त्रिवेंगडाचार्यांचा उल्लेख एका जर्मन नियतकालिकात इ० स. १८७३ त पुढील शब्दात आढळतो:—

'Trevengadacharya Shastree—Essays on chess, adapted to the Europeon mode of play. .... translated from original Sanskrit'—Bombay 1814 (ही माहिती प्रो. चक्रवर्ती यानीं कळविली आहे.) हें इंग्रजी भाषांतर (निवेदन पान २ पहा) हल्लीं मिळत नाहीं. त्यामुळें मि. क्रझ यानीं भाषांतर केलें कीं छापण्याचें काम केलें हें समजण्यास साधन नाहीं.

ग्रंथकारानें आपलें वर्णन श्री. बाजीराव पेशवे याच्या तोंडून केलें आहे. मात 'चिरमस्मानुगाश्रितः' (प्रस्ता० श्लो० ५ पृ. २) 'आमचे बहुत काळापासूनचे आश्रित' असें शब्द आहेत. सदाशिव माणकेश्वर व पंडित याचा जिव्हाळा आहे. यावरून त्रिवेंगडाचार्यांचें वास्तव्य महाराष्ट्रात बरेंच दिवस झालें असावें.

तसेच सदाशिव माणकेश्वर, त्रिंबकजी डेंगळ्यानंतर दुसऱ्या बाजीरावाचे प्रधान होते. त्याच्या कारकीर्दीत सुमारें १८०२ तें १८१४ च्या काळात वि. म. ची रचना झाली असावी. राघोबा व बाजीराव या पितापुत्राना गृहकलहामुळें इंग्रजाचाच आश्रय वराच घ्यावा लागला. त्यावेळीं बाजीराव त्याचे आश्रित त्रिवेंगडाचार्य याना युरोपियन लोकाचा सहवास घडून त्याच्या पद्धतींची माहिती पंडितानीं घेतली असावी. व पुढें ग्रंथ तयार झाल्यावर त्याचें भाषांतर—हें भाषांतर समग्र ग्रंथाचें कीं, त्यातील काहीं डावाचें, हें सागता येत नाहीं—मि. क्रझ यानीं छापून काढलें. या कालासबधी अधिक संशोधन झालें पाहिजे. सदाशिव माणकेश्वर इ. स. १८१७ त मृत्यु पावले.

पृष्ठ २१४ वर दिलेला सन १८२८–२९ हा काल आमच्या पोथीचा लेखनकाल आहे. रचनेचा नव्हे.

\+ \+ \+

वा० हि० बु० चा काल निश्चित होण्याचें मुख्य साधन म्हणजे 'लक्ष्मणा' चा ग्रंथ सापडून त्याचा काल निश्चित होणें, हें होय.

त्रिवेंगडाच्यार्यांच्या वेळेला त्यातील,मृतिका=भात वेध=शह; बिंदुक[1] =बुर्जि; व वजीराची अडीचाची गति हे शब्द मुळीच प्रचारात नसावेत. यावरून सदर शब्दाचा पूर्ण विसर पडण्यास व त्या ऐवजीं परकीय भाषेतील शब्दाचा प्रवेश होण्यास लागणारा कालावधि मानला आहे. उत्तरहिंदुस्थानात व दक्षिणेंत मुसलमानी राज्य चिरस्थायी होण्यापूर्वीचा म्हणून या ग्रंथाचा काल दहा ते बारा शतकाच्या पूर्वीचा मानला आहे. ही त्या कालाची उत्तर मर्यादा आहे. शिवाय यात, ओरी खेळास दिलेलें महत्व; निवळ प्याद्यानीं राजास खेळतां येत नाहीं हें सांगणें, वजीराची प्राथमिक अडीच घराची चाल, घोड्याचें उड्डाण; प्याद्याच्या पुनरुजीवनाचा उहापोह, टीकेंतील अनेक ग्रंथकाराचे उल्लेक, यावरून बुद्धिबलाच्या परिणतावस्थेचा मध्यकाल असावा. अर्थात् हें अनुमान असून आणखी भक्कम पुरावा मिळणें अवश्य आहे.

या ग्रंथाचा लेखक व लेखनकाल याचा शोध करून संशोधनाचा प्रकाश पडणें अगत्याचें आहे.

मूल श्लोक आठ असावेत असे ' टीका बुद्धिबलाष्टके कुर्वे, ' असें टीकाकाराच्या पहिल्या श्लोकावरून दिसतें, परंतु सर्व श्लोक उपलब्ध नाहींत. व या आठ श्लोकाचा कर्ता व टीकाकार हे भिन्न असावेत हेंहि श्लोक व टीका यातील अपचालित=ग्रीवतो या शब्दाच्या अर्थांवरून वाटतें.

+ + +

मराठी ग्रंथात एकनाथकृत (इ स.१५४८ ते १६०९) भावार्थरामायणात (बालकांड ११.२४९.) बुद्धिबळाचा उल्लेख असा आहेः—

जैंवि बुद्धिबळें वाडें कोडें । मिथ्या राजा प्रधान हत्ती घोडे ॥

० ० ०

---

[1] बिंदुक [बिंदु + क ; कः—लघुता दाखविणारा प्रत्यय;]=शून्य.

कोणत्याही गोष्टीचा अभाव दाखविण्यास बिंदु किंवा शून्य घालून दाखवितात. बिंदुकः हा शब्द या डावात सर्व मोहऱ्याचा अभाव दाखविणारा शब्द आहे. बिंदुलें=शून्य. पहा ज्ञानेश्वरी अ. ९ ओ. ४६१

मग जाती व्यक्ती पडे बिंदुलें । जेव्हा भाव होती मज भीनलें ।

'बुद्धिवळां'तील शब्दांची वंशावळ.

चतुरंग	बुद्धिवळ	मराठी	मुसलमानी (पर्शियन)	इंग्रजी
१ चतुरंग	बुद्धिवळ	बुदवळ, बुद्धिवळ.	शतरंज, सदरंज शतरंग, नर्द.	Chess
२ क्रीडाचक्र अष्टकोष्टी.	खेलनांगण पट	पट	बिसाती शतरंज.	Chess-board,
३ बल	व्यक्ति, बल.	बुदवळ, सोंगटे, नरद.	मुहरा नरद.	Piece, Chess-men
४ राजा.	राजा.	राजा.	शाह.	King
५ ०	प्रधान, मंत्री.	वजीर.	फर्जीन, वजीर,	Queen.
६ हस्ती.	हस्ती.	हत्ती.	रुख Tower,	Rook.
७ अश्वः	अश्व.	घोडा.	अस्प, फर्स,	Knight
८ नौका, तरी.	उष्ट्र.	उंट.	फिल.	Bishop
९ पत्ति, घटी.	पत्ति, पदाति,	प्यादा–दें	पियादा.	Pawn
१० विंधन ?	वेधन, वेधः	शह.	शाह (कर्दन)	Check
११ काक्काष्ठ ?	निरुंध.	बुर्ज.	बुरुजि.	०
१२ हनन	मृतिका.	मात.	मात (Dead)	Mate
१३ ०	पत्तिमृतिका ?	प्यादेमात,	शाहमात	Ch-mate

हिंदुस्थानांतून इराण, तेथून अरबस्तान, इटली, स्पेन, फ्रान्स, जर्मनी व इंग्लंड अशा क्रमानें पुढें हा खेळ प्रसार पावला आहे. म्हणून पर्शियन व इंग्लिश नांवांत साम्य दिसत नाहीं.

आणखी बुद्धिबळावर संस्कृत ग्रंथ उपलब्ध होतील त्यात 'विषम' डावासंबधीं (games with odds) उहापोह केलेला आढळून येईल. इटॅलियन ग्रंथकार करीरा (१६१७ इ. स.) याचा या विषयावर ग्रंथ आहे. त्यातील बरेचसे उतारे स्टौंटन देतो. त्यावरून त्यास प्रत्यक्ष, नसला तरी भाषांतरीत असा एखादा हिंदुचा ग्रंथ मिळून, त्या आधारानें तो लिहिला असावा मुसलमानी राष्ट्रांस विषम डाव प्रिय असत असें म्हणतात. परंतु ही वाढ मूळ हिंदुस्थानातच झाली असली पाहिजे, असें एकंदर या खेळाची या उपलब्ध संस्कृत ग्रंथावरून जी परिणति दिसते, त्यावरून वाटतें. चतुरंगातून फाशाचें उच्चाटन झाल्यानंतर निव्वळ बुद्धिबळावर खेळ येऊ लागला. परंतु दोघांच्या बुद्धि सारख्या असणार कशा ? तेव्हा अधिक बुद्धिवानावर जादा बौद्धिक वजन (load) घालून व दुसऱ्यास काहीं सवलती देऊन दोन्ही बाजू समान करण्याचा प्रकार सुरू होणें ओघानेंच प्राप्त झालें त्यामुळें विषम डावाची निर्मिति झाली या देशावर मुसलमानाचे अतिक्रमण होण्याच्या पूर्वीच्या काळात बरेच लिखाण झाले असावे हा युद्धनिदर्शक खेळ असल्यामुळें युद्धातील नानाप्रकारची व्यूहरचना व त्याचें भेदन करणें, हेही बुद्धि बळावरील ग्रंथात असण्याचा संभव आहे. (डाव ८० ची रचना पहा)‡

० ० ० ०

बुद्धिबळाचा आरंभ इ. स च्या ५ शतका पर्यंत लागतो (उपो. पृ. १८) त्यानतर सुमारें तीन चारशें वर्षात, गुप्त वगैरे हिंदुसाम्राज्याच्या भरभराटीचे काळांत या विषयावर ग्रंथरचना होणें संभवनीय आहे

० ० ० ०

‡ ' . It was not till after chance had been abolished in the regulation of the game, that the art of giving odds was made a study and a system then indeed the game became a trial of pure skill It is reasonable to suppose, no long time would elapse before (p 380) the genius of players has devised to obviate the inequality of skill between competetors (p VI) . Such Eastern works on odds, are very rare Staunton-Chess player's Companion, p 380

' विलासमणिमंजरी 'चीं हस्तलिखितें.

विलासमणिमंजरीची एक हस्तलिखित प्रत आम्हास प्रथम इसवी सन १९२८ त मिळाल्याचें आम्हीं ता. १७।८।१९२९ च्या ' केसरी 'त जाहीर केलें. तसेंच ' महाविलास ' (१०० घराच्या पट–पद्धतींची माहिती) ता. ५ व १२ जानेवारी १९३० च्या मद्रासच्या ' हिंदु इलस्ट्रेटेड वुइक्लींत ' इंग्रजींत प्रसिद्ध केली. प्रस्तुत ग्रंथाच्या प्रतीचा आम्हास कसकसा शोध लागत गेला हें आता सांगतों.

१. कोल्हापूर प्रत — ही आम्हास इ. सन १९२८ त मिळाल्याचें वर सांगितलेंच आहे. ही चांगल्या चिवट कागदावर लिहिलेली पोथीच्या आकारात (७" × ११") आहे. पोथी बहुतेक पूर्ण असून सुंदर, स्वच्छ व वळणदार बालबोध अक्षरांत लिहिली आहे. इच्या पूर्व व उत्तर खंडाचीं पृष्ठे अनुक्रमें ५२ व ५३ असून १ लें पृष्ठ गहाळ आहे. त्यामुळें आरंभींचे १० श्लोक नाहींत. शेवटचें पृष्ठ थोडेसें कसरींनें खाल्लेलें असून त्यावर पोथीचा लेखनकाल व ग्रंथसंख्या नमूद आहेत. प्रत्येक डावाखालीं मराठी भाषांतर आहे.

२. पुणें प्रत — ' आनंदाश्रम ' पुणें या संस्थेतील नं. ३५५७. उपलब्ध वर्ष १९३१. अपुरी. सर्व संस्कृत मांडणीत. प्रस्तावना व १ ते ६४ डाव आणि १ ते ८ डावांचीं उत्तरें एवढाच या प्रतींत मजकूर आहे. त्याची नक्कल आम्हीं करवून आणिली.

इतिहाससंशोधक कै. वि. का. राजवाडे यांच्या संग्रहांतील प्रतीवरून ' संशोधक ' मासिक वर्ष १ ते ३ मध्यें १९३३-३५ त क्रमशः छापलेली.

३. धुळें प्रत — संपादक आणखी एक हस्तलिखित मिळाल्याचें पृ. ३ वर लिहितात. परंतु दोन्ही प्रतींचें वर्णन करीत नाहींत. छापील प्रत बहुतांशीं पूर्ण. पण तींत अनेक अशुद्धे वगैरे चुका फार झाल्या आहेत. त्यापैकीं बऱ्याच आमच्या पुस्तकांत सर्वत्र दाखविल्या आहेत. त्यांसाठीं या पुस्तकाची १०६,

११६, १३१, १६२, १६७, १७२, १७८, १८९, १९४, २१२ इ. पृष्ठे पहावींत. शेवटच्या ९६ वे १०० डावाचा मजकूर छापण्यात प्रश्नोत्तरातील मजकुराची गलत झाल्यानें आलेली दुर्बोधता आमची पोथी नसती तर मुळींच गेली नसती. दोन्ही पोथ्यांतील त्या मजकुराचीं फाटकीं पानें कल्पनेनें जुळवून मजकुराची मांडणी केली असावी असें दिसतें. पोथ्या धड कीं फाटलेल्या आहेत, याबद्दल संपादकीय मजकुरात मुग्धता स्वीकारली असली, तरी पोथी फाटलेली असावी, हे सत्य पृ. ८३ वरील टीपेंत "मूळ दोन्ही पोथ्यांत एवढा तुकडा जुळत नाहीं" या टीपेच्या रूपानें बाहेर पडलें आहे ! या चुकाचें भानहि संपादकास नाहीं ! यापेक्षा मिळालेल्या पोथ्यांची वस्तुस्थिति वर्णन केली असती तर बरें झालें असतें. संस्कृत मजकूर छापण्यांत शुधि करण्याचे नियम न पाळल्यानें तो वाचताना फार प्रयास पडतात. असो. संपादक, रा. रा. विष्णु हरि नित्सुरे. प्रकाशक, भास्कर वामन भट, चिटणीस:–राजवाडे संशोधन-मंदिर, धुळें. संपूर्ण छापील प्रत १९३६ च्या मार्च महिन्यात मिळाली.

धुळें प्रतींत झालेल्या या चुका शोधून त्या दाखविण्यास आम्हांस वेळ मोडून फार श्रम घ्यावे लागले त्यामुळें या पुस्तकांत कांहीं पानें निष्कारण वाढून त्या मानानें खर्चहि वाढला आहे. तथापि 'राजवाडे संशोधन–मंदीर' या संस्थेच्या चालकाच्या नजरेस ही गोष्ट आणून यापुढील त्यांचें नवीन प्रकाशन अधिक काळजीपूर्वक व्हावें या हेतूनें हा चुका दाखविण्याचा खटाटोप केला आहे ! हा ग्रंथ धुळ्यास प्रसिद्ध होत असल्यानें या ग्रंथाचें प्रकाशन करण्याचा आमचा रहित केलेला बेत त्या प्रतीच्या चुका नजरेस आल्यानंतर पुन हातीं घेऊन ही आवृत्ति काढावी लागत आहे.

४ कलकत्ता प्रत — हिंदुस्थानसरकारच्या पुराणवस्तुसंरक्षक खात्याकडून एक बहुमोल व प्रचंड ग्रंथसंग्रह रॉयल एशियाटिक सोसायटी, कलकत्ता ब्रँच या संस्थेच्या स्वाधीन केला गेला, त्यांत मिळाली ही प्रत अपुरी असून तींत दुसरा स्तबकच नाहीं व ४ ध्याचे फक्त दोन श्लोक आहेत, असें संस्थेचे एक अधिकारी प्रो. चिंताहरण चक्रवर्ती एम्. ए. काव्यतीर्थ, यांजकडून आम्हांस समजलें.

बुद्धिबळाचा खेळ खेळण्याचे नियम.

[ग्रंथकार त्रिवेंगडाचार्य यांनीं आपल्या प्रस्तावनेंत खेळण्याच्या देशी विदेशी सर्व पद्धतींची संक्षिप्त माहिती दिली आहे. तथापि अगदीं नवीन खेळाडूंस उपयोगी पडेल अशी विस्तृत माहिती देण्याविषयीं प्रकाशकानीं आग्रहाची सूचना केल्यावरून हा भाग पुस्तकास आरंभीं जोडण्यात येत आहे.

खेळाच्या अनेक पद्धतींपैकीं हिंदुस्थानांत पूर्वापार चालत आलेली व अद्यापि आमच्या जुन्या पिढींतील मंडळी, जिचा सररहा उपयोग करतात ती, हिंदुस्थानी पद्धति आणि नवीन पिढींत जिचा प्रसार एक सारखा वाढत असून जी अखेर मान्य होणार अशी चिन्हें दिसत आहेत ती, युरोपीयन–इंग्लिश पद्धति, या दोनच पद्धतींची माहिती पुढें दिली आहे. पुढें दिलेल्या नियमांवरून खेळ खेळण्याइतकें व या पुस्तकांतील डाव समजण्याइतकें ज्ञान होईल. प्राविण्य आगीं येण्यास आपल्याहून वरचढ खेळणाराशीं खेळण्याची सवय ठेवावी. व प्रसंग विशेषीं त्यास डावांतील वजीर काढावयास लावून खेळावें.]

सूचनाः–देशी व विदेशी खेळण्याच्या पद्धतींत साम्य पुष्कळच आहे व त्यांतच दोन्ही पद्धतींतील फरक जेथल्या तेथें दाखविले आहेत. **इंग्लिश पद्धतींतील विशेष फरक जाड अक्षरांनीं दाखविले आहेत.**

नियम

(१) हा खेळ दोन सामनेवाल्यांत ह्मणजे खेळाडूंत होतो. एक-मेकास परपक्ष, प्रतिपक्षी, विरुद्धबाजू, उलटी बाजू असें संबोधण्यात येतें.

(२) डावांत खेळावयाचीं सोंगटीं दोन रंगांचीं असतात. देशी पद्धतींत तांबड्या आणि हिरव्या; आणि विलायतींत पांढऱ्या व काळ्या रंगाचीं असतात. प्रत्येक खेळाडूस एकेक रंग असतो.

(३) प्रत्येक बाजूला एक राजा, एक वजीर, दोन हत्ती, दोन उंट, दोन घोडे आणि आठ प्यादीं मिळून प्रत्येकास सोळा व दोघांचीं मिळून

एकदर डावात ३२ सोंगटीं म्हणजे बुदबळ असतात. त्यांना इंग्रजींत Pieces (पीसीस्) म्हणतात आम्ही त्यास सोंगटीं (बुदबळें) असें नाव दिलें आहे. बुदबळें लाकूड, हस्तिदंत वगैरेपासून बनवितात.

(४) खेळाच्या आरंभीं दोनी पक्ष समबल (सारख्या शक्तीचे) असतात.

काळा सुरवातीची मांडणी. (विलायती) १६

ह	घो	उ	व	रा	उ	घो	ह
प	प	प	प	प	प	प	प
प	प	प	प	प	प	प	प
ह	घो	उं	व	रा	उं	घो	ह

पांढरा (जाडा) १६

(५) प्याद्याखेरीज बाकीच्या सोंगट्यास ' मोहरीं ' म्हणतात. राजाची गणना ' राजा ' अशीच स्वतंत्र असते.

(६) हा खेळ (वरील आकृतींत दाखविल्याप्रमाणें) ८×८=६४ घराच्या चौरस पटावर खेळतात. पट कापडाचा, लाकडाचा, किंवा जमिनीवर खडूनें रेषा काढूनहि बनवितात. व तो दोन खेळाडू आपल्यामध्यें टेवून आकृतींत दाखविल्याप्रमाणें सोंगटीं मांडून खेळतात. (रा=राजा; ह=हत्ती, उ.=उंट, घो.=घोडा, प=प्यादा)

(७) आकृतींतील मांडणी विलायती पद्धतीची आहे. त्यांत प्रथम खेळणाराच्या म्हणजे पांढरा रंगवाल्याच्या उजव्या हातास राजा व डाव्या हातास वजीर असतो व दुसऱ्या बाजूचे राजा व वजीर पहिल्याच्या राजासमोर राजा, आणि वजीरासमोर वजीर असे मांडतात. पण हिंदी पद्धतींत प्रत्येकाचा राजा व वजीर हे अनुक्रमें त्याच्या उजव्या डाव्या बाजूस असतात.

(८) खेळांतील सोंगट्यास खालील गति (चाली) आहेत:-

(अ) समोर, सरळ, पुढें अथवा मागें, उजव्या किंवा डाव्या हातास एक अथवा अनेक घरें जाणें.

(ब) तिरकस गतिनें मागें पुढें कोनऱ्यानें कर्णरेषेनें-जाणें.

(क) अडीच घराची गति, कोणत्याही बाजूस दोन घरें समोर जाऊन एक घर उजवीकडे किंवा डावीकडे आडवें जाणें यास अडीच घराची गति म्हणतात. वास्तविक ही तीन घराची गति असता दुर्दे जाऊन नंतर आडवें जावें लागतें, म्हणून अडीच घराची गति म्हणतात.

(ड) बुरुजांत जाणें (कॅसलिंग Castling) वटबंदी करून घेणें.

कॅसलिंग म्हणजे, राजा व हत्ती हे जागचे हलण्यापूर्वी व त्यांच्या दरम्यानचीं सर्व मोहरीं वेंधून बाहेर गेलेलीं असलीं म्हणजे जरूरीप्रमाणें राजास मोहद्याच्या घरीं व हत्तीस उंटाच्या घरीं एकदम जाण्याचा अधिकार. हा वरील अटी पाळून एकच वेळ वजावतां येतो. राजा व हत्ती या दोघांस हलविण्याची एकच खेळी मानतात. मात्र राजास शह आल्यास हा अधिकार सवड असूनहि वजावतां येत नाहीं. त्याचप्रमाणें राजाला कॅसलिंग करतांना ज्या घरीं ठेवावयाचें त्या

घरावर प्रतिपक्ष्याचा मारा असल्यासही हा अधिकार चालवितां येत नाहीं.

(इ) चालत असतांना मारणें–En passent–या प्रकारांत मारणारें प्यादें आपल्या पांचव्या घरीं असावें लागते, व परपक्षाचें प्यादें, मारणाऱ्या प्याद्याच्या शेजारच्या कोणत्याहि पट्टींत, आपल्याच घरीं असून, दोन घरें जाण्याचा आपला अधिकार बजावणारें असें असावें लागतें. म्हणजे एक घर जातांना जसा त्यानें परपक्षाचा मार खाल्ला असतां तसाच, त्याला दोन घरें गेल्यासहि खावा लागतो. मार खाणारें प्यादें मरतें व त्याच्या पुढील घरांत हें मारणारें प्यादें येतें. एकंदरींत मारणारें प्यादें घोड्याच्या चालीप्रमाणें दीड घर जातें म्हणावयाचें.

(फ) हिंदुस्थानी पद्धतींत कॅसलिंग व चालत असताना मारण्याचा (en passent) नियम नाहीं.

(९) बुद्धबळाच्या गति (चाली) व अधिकार

(१) राजा –हा शेजारच्या कोणत्याहि एका घरांत सरळ अथवा तिरकस जाऊं शकतो. मात्र अशा जाण्याच्या ठिकाणीं शत्रुपक्षाचा जोराचा मारा नसला पाहिजे. राजास शह मिळण्यापूर्वी फक्त एक वेळ घोड्याप्रमाणें अडीच घरें जाण्याची मुभा हिंदुस्थानी (देशी) पद्धतींत आहे. या ऐवजीं विलायती (इंग्रजी) पद्धतींत राजास सुरक्षित ठिकाणीं जाण्यासाठीं कॅसलिंग (बुरुजाव जाणें) ही सवलत ठेविली आहे

(अ) राजा प्रतिपक्षाच्या राजाशेजारीं जाऊं शकत नाहीं.

(५) राजा डावांत अखेरपर्यंत असतो. तो मरत* नाहीं. राजे एकमेकांस मारत नाहींत.

(२) वजीरः—हा सरळ किंवा तिरकस, मागें अथवा पुढें, वाटेल तितकीं घरें जातो. मात्र वाटेंतील घरें मोकळीं पाहिजेत. परपक्षाचें बुदबळ मध्येंच आलें तर, त्याला मारून घेऊन त्या जागीं बसतो व तें आपल्याच रंगाचें असल्यास त्याच्या जवळच्या घरीं थांबतो. उडी मारून जात नाहीं. सर्व मोहऱ्यांत हाच सर्वांत बलिष्ठ आहे. कारण, यांत हत्ती व उंट यांच्या गतींचा संयोग आहे.

(३) हत्ती.—हा केव्हांहि सरळ, आडवा अथवा उभा, मागें व पुढें जातो. त्यास तिरकस गति नाहीं. यामुळें तो वजीराच्या खालोखाल सामर्थ्यवान् आहे. वाटेंत आलेल्या बुदबळासंबंधानें वजीराप्रमाणेंच यास थांबावें लागतें.

(४) उंटः—हत्तीस ज्या प्रमाणें फक्त सरळ जाता येतें, त्याप्रमाणें उंटास फक्त तिरकस जाता येतें. बाकी सर्व नियम वजीर व हत्तीप्रमाणें म्हणजे उंट हें मोहरें हत्तीहून कमी प्रतीचें आहे. दोन्ही बाजूचे उंट एका नळकांडींत असतात तेव्हां त्यास 'एकपगी' म्हणतात.

(५) घोडाः—हाच फक्त अडीच घरें जाणारा मोहरा आहे. आणि उंट हत्ती व वजीराप्रमाणें न थांबतां मार्गांत असलेल्या बुदबळावरून उडी मारून जातो. याच्या गतींत समोरतालचीं आठ घरें मिळतात. घोड्याच्या टप्प्यांतील आठ घरें आकृतींत दाखविलीं आहेत.

आकृतींत घोड्यापासून १, घोड्यापासून २, घोड्यापासून ३ इ. ८ पर्यंत अडीच घरें आठ होतात. अशीं कोणत्याहि घरापासून दुसरीं अडीच घरें समजावीं. (पृष्ठ ३६ वरील आकृति पहा.)

---

* चतुरंगांत राजे मरत. सिंहासन घेणें, शत्रुराज्यांत प्रवेश करणें, महालाची मोहरी घेणें इ. प्रकारांनींहि जें विजयाचें स्वरूप दिलेलें आहे, त्यांतील दोन भेद 'बुद्धिबळांत' काढून टाकून पराजास युद्धांत माराय-याचा हा एकच उरलेला प्रकार ठरविला गेला. मात्र धा. पु. हि. च्या टीकेंत पृ. २२१ वर, 'नृवर भनुनिग्राह्' असें टीकाकार म्हणतो.

घोड्याची चाल.

		१		२			
	८				३		
			घो				
	७				४		
		६		५			

(४) वजीर, हत्ती, उंट, घोडे हीं मोहरीं परपक्षाच्या बुदबळास मारू शकतात, स्वपक्षाच्या बुदबळास जोर करतात. मेल्यावर जिवत होतात. प्यादें मात्र जिवत होत नाहीं.

मोहरीं पुढें जातात व मागें येऊं शकतात व डाव्या उजव्या बाजूसही आपल्या अधिकाराप्रमाणें जातात परंतु प्यादें फक्त पुढेंच जातें. मागें अथवा बाजूस जाऊं शकत नाहीं.

(६) प्याद्यांच्या गति :—

(अ) प्यादें सरळ पुढें फक्त एक घर जातें, मागें अथवा बाजूस जात नाहीं.

(ब) मारण्याच्या वेळीं उजव्या किंवा डाव्या बाजूस पुढें तिरकस जातें.

(क) राजा, वजीर व दोन हत्तींच्या पुढील प्यादीं प्रथम खेळीस दोन घरें जाऊं शकतात.

इंग्रजी डावांत कोणतेंही प्यादें असें दोन घरें जाऊं शकतें.

(१०) मोहरी जिवंत करणें. *

आठव्या घरीं पोंचलेल्या प्याद्याबद्दल त्या घरचें मोहरें-मूळ तें मोहरें पटात नसेल तर जिवंत करता येतें. व मूळचें प्यादें पटातून काढून टाकावें लागतें.

(११) घोड्याच्या आठव्या घरीं प्यादें गेलें म्हणजे त्याचा घोडा होतो. त्यावर प्रतिपक्षाचा मारा नसेल तर जिवंत होताक्षणींच तो घोडा आपल्या गतीनें (२॥ घराच्या) पाहिजे तेथें उडी मारतो. पण घोड्याच्या आठव्या घरीं परपक्षाचें मोहरें असून, तें मारून घोडा होत असेल, किंवा घोडा होणाऱ्या अडीचाव्या घरीं परपक्षाचा राजा असेल किंवा घोड्याच्या आठव्या घरावर प्रतिपक्षाचा मारा असेल, तर घोडा होनाच उडत नाहीं. हा मारा परपक्षाच्या राजाचा असेल आणि घोडा होण्याकरता जाणारें प्यादें जोरात असेल, तर तो राजा मारू शकत नसल्यानें, तो घोडा उडू शकतो.

राजाचें प्यादें आठव्या घरीं गेल्यास त्याचा वजीर होतो.

इंग्रजी पद्धतींत प्यादें मोहऱ्याच्या आठव्या घरीं गेल्यास त्याचें कोणतेंही मोहरें होतें. मग मूळचें प्यादें जिवंत असो अगर नसो. किंवा मोहरें जिवंत न करतां प्यादें तसेंच ठेवतां येतें. म्हणून एकापेक्षां अधिक वजीर दोहोंपेक्षां अधिक हत्ती, उंट, घोडे होऊं शकतात.

इंग्रजी पद्धतींत प्याद्यास चालत असतांना मारण्याचा (en passent) चा अधिकार आहे. हा हिंदी पद्धतींत नाहीं.

१२ शह आणि त्याचे प्रकार.

(१) राजा हा इतर मोहऱ्याप्रमाणें मारला जात नाहीं. परंतु परपक्षाच्या युद्धबळाच्या माऱ्यात सांपडला असता त्यास ' शह ' लागला असें म्हणतात.

---

* मोहरी जिवंत करण्याची कल्पना मूळ चतुरंगांतील असून प्यादें शेवटच्या घरीं जाणें, यास 'षट्पद' असें स्वतंत्र नांव दिलें आहे; कारण प्याद्यास आपलें स्थान सोडून सहा घरेंच चालावें लागतें.

(२) असा ' शह ' देतानां इंग्रजी पद्धतींत ' शह ' म्हणून उच्चारावें लागतें.

[हा उच्चारण्याचा प्रकार हिंदु पद्धतींत सरूहा नाहीं व तो असणें इष्ट आहे, असें पं. त्रिवेंगडाचार्यांनीं या पुस्तकात ठिकठिकाणीं 'शाहं वदेत्' असें म्हटलें आहे यावरून वाटतें. बा. हि. क्री. मध्यें ' वेध ' हा शब्द लावला आहे. तोहि प्रचारात आल्यास ठीक होईल.

मराठींत शह देणें या अर्थी शब्द मिळत नव्हता. वि.म. त सर्वत्र ' शाहं ' दद्यात्, ' नृपं वदेत् ' अशी शब्दयोजना आहे. तो शब्द' वेधनं ' ' वेध ' हा आता पुन्हा मिळाला. मूळ चतुरंगात ' बिधन ' हा शब्द त्या अर्थी असावा असें दिसतें. त्याचें भाषांतर प्रो. घोष *obstruct* या इंग्रजी शब्दानें करतात. व हा शब्द पाणिनींत मिळत नाहीं असेंहि लिहितात (चतु. दीपि. पृ. १२) वेधन हा शब्द चंद्रसूर्यांस राहूकेतूचा ' वेध ' लागतो या कल्पनेतून निघाला असावा.]

नाशहः--शह लागलेल्या राजास,

(३) त्या घरातून शह चुकेल अशा प्रकारें हलविणें भाग आहे किंवा,

(४) शह देणारें मोहरें व तो राजा यांच्यामध्यें आपलें एखादें बुदबळ आडवें घालून तो शह चुकवावा किंवा,

(५) शह देणारें बुदबळ मारता येण्यासारखें असेल तर तें मारावें.

(६) या सर्व प्रकारास ' ना शह ' करणें असें म्हणतात. एका पक्षानें शह दिल्यानंतर दुसऱ्यास ' ना शह ' करणें भाग आहे. ' ना शह ' करताना या तीन प्रकारातील जो सर्वांत फायदेशीर होईल तो घ्यावा. घोड्याचा व प्याद्याचा ' शह ' राजाला हलवून अथवा शह देणारें सोंगटें मारून काढावा लागतो.

(७) ' ना शह ' करणें अशक्य होईल तर त्याजवर डाव होतो. म्हणजे खेळ पुरा होतो. राजे केव्हांहि एकमेकाजवळ म्हणजे एकास एक लागलेल्या घरात येऊ शकत नाहींत, व एका बाजूच्या बुद-

बळाच्या गतीच्या मोकळ्या मार्गांत (बुदबळानें रोधलेल्या पट्टींत) उलट बाजूचा राजा येऊ शकत नाहीं; तसा तो येणें म्हणजे तो 'शहात' प्रतिपक्षाच्या जागेंत येणें होय.

काटशह:—कोणत्याहि बाजूचा राजा व दुसऱ्या बाजूचें मोहरें यांच्या दरम्यान (मध्यवर्ती) असणारें दुसऱ्या बाजूचें बुदबळ, बाजूस सरकवून, राजा मोहऱ्याच्या मार्गांत आणता आल्यास, त्यास काटशह केला असें म्हणतात; आणि अशा वेळीं वर नियमामध्यें सांगितल्या प्रकारानें 'ना शह' करणें भाग आहे.

शह काटशह:—काटशह करतांच दरम्यानच्या उचललेल्या बुद-बळाचाहि राजास पुनः शह लागला, तर त्यास शह काटशह किंवा इंग्रजींत डबल चेक (Double check) असें म्हणतात.

शह काटशहाचा 'ना शह' करण्यास राजासच हलवावें लागतें. अन्य प्रकारानें 'ना शह' होत नाहीं.

शहशह्–राजास शह चुकविण्यास एकच घर राहतें, व तेथेंहि पुनः शह येऊन पूर्वीच्या घरीं जावें लागतें. अशा वेळीं राजास दोनच घरें राहून, दोन्ही घरात शह येतो. त्यास 'शह शह' किंवा इंग्रजींत Perpetual check–पर्पेच्युअल चेक असें म्हणतात.

एक पक्ष दुसऱ्याची सरशी होईल या भीतीनें आणि दुसऱ्याच्या राजास 'शहशह' करता येईल अशी संधि पाहून, त्या संधीचा उपयोग करून घेतो तेव्हा तो डाव बरोबरीचा होतो.

दोघांपैकीं एकाचाहि डाव झाला नाहीं म्हणजे बरोबरी होते.

राजास मोहऱ्याचा शह लागून 'शह' काढण्यास मार्ग नसला म्हणजे त्यास 'मात' म्हणतात.

मार–मात. एका बाजूचें एकच राहिलेलें मोहरें शहानें मेलें म्हणजे बुर्ज होतें, परंतु तो शह असल्या असतां त्या बाजूचा राजा हलविण्यास जागा नसली म्हणजे मात होते व मोहरें मेलें असल्यानें बुर्जिही होते म्हणून याम मारमात म्हणतात. म्हणून हा डाव बुर्जिचेंचा मारउ व मातेंचा कमी मानतात त्यास मार–मात म्हणतात.

(बा. बु. क्रीडेंत यास 'मृतमृत्तिका' हा शब्द दिला आहे. पृष्ठ २२४.)

प्याद्याच्या शहानें मात झाली असता **प्यादेमात** किंवा **प्यादी** म्हणतात.

('प्यादी' ह्या विजयास हिंदी पद्धतींत फार महत्त्व आहे. प्रतिपक्षी सरस असेल तर 'प्यादी' देणें हें फार कठीण व बुद्धिचातुर्याचें काम आहे. प्यादें हें सर्वांत दुबळें बुदबळ. त्याचें संरक्षण करून त्याजकडून अखेर प्रतिपक्षाचा राजा जिंकवयाचा, हें सर्व डावाचें ध्येय होऊन, हल्ला व बचाव करताना समयसूचकता, धैर्य, दूरदर्शित्व, कल्पना, युक्तिप्रयुक्ति लढविणें इ. गुणांचा विकास यांत होतो. हा डाव खेळणारे खेळाडू व रणांगणातील आपल्या सेनेच्या हालचाली करणारे सेनापति यांच्या मनोवृत्तींत मुळींच अंतर नाहीं. हिंदु राष्ट्रानें 'प्यादी' या विजयास योग्य महत्त्व देऊन डावात बौद्धिक आनंदाची सूक्ष्म स्थानें निर्माण केलीं असून त्याच्या विकासाची परमोच्च सीमा गाठली आहे !)

१ **मल्ली.** प्यादींत मल्ली म्हणून एक प्रकार पुढें दिल्याप्रमाणें आहे. पटावर दोन बाजूचे दोन राजे व प्रत्येक बाजूस एकेकच एकाचे मोहरें असून फक्त विजयी पक्षाचें एक प्यादें अधिक राहतें व त्या प्याद्यानें प्यादी झाली म्हणजे तिला मल्ली म्हणतात.

२ या मल्लींत दोन्हीकडे एक एक घोडें, एकेक उंट, एकेक हत्ती, वजीर, असले म्हणजे त्या मल्लीस अनुक्रमें १ घोडमल्ली २ उंटमल्ली ३ गजमल्ली ४ फकीरी किंवा परमहंसी अशीं नांवें आहेत.

हत्तीमल्ली व घोडमल्ली हे डाव घोड्याच्या प्याद्यानेंच होतात. इतर मल्ली कोणत्याहि प्याद्यानें होतें.

कूजी. एका बाजूची सरशी असून विरुद्ध बाजूचा राजा आपल्या मोहऱ्यांनीं अगर प्याद्यांनीं वेढिलेला असतो. त्याचें खेळण्याचें मोहरें हरेस सापडलें असतें. अशा वेळीं सरस बाजूचा खेळाडू त्यावर डाव करण्याच्या इच्छेनें आपलें मोहरें अशा रीतीनें हलवितो कीं, त्यामुळें विरुद्ध बाजूस खेळण्यास जागाच उरत नाहीं. अशा वेळीं डाव कुजला किंवा **कूजी** (Stale-mate) असें म्हणतात.

(त्रिवेंगडाचार्य यांनीं '**कुंठितबंध**' हे नाव दिलें आहे.)

डावाचा शेवट व त्याचीं विशिष्ट नांवें

बुर्जि:—एक बाजूला राजा, व एक किंवा अधिक मोहरीं आणि दुसऱ्या बाजूला फक्त राजा—मग उभयतांचीं प्यादीं असोत वा नसोत—अशी स्थिति आली म्हणजे ज्याचा नुसता राजा राहतो त्यावर बुर्जि झाली असें म्हणतात. हा सर्वांत लहान विजय मानतात.

इंग्रजी पद्धतींत 'बुर्जि' हा प्रकार मानत नाहींत. मोहरें मेलें तरी अखेरपर्यंत डाव चालवावा लागतो.

(आजपर्यंत 'बुर्जि' या अर्थाचा मूळ संस्कृत शब्द मिळत नव्हता. या. धु. क्री. मध्यें शतऱ्या श्लोकांत 'विंदुकः' हा शब्द त्या अर्थाचा दिला आहे.)

पंचमोहरी—एका बाजूचे राजा व उंट, आणि घोडा, आणि दुसऱ्या बाजूचा राजा आणि उंट अथवा घोडा, असें असून पहिल्यानें दिलेला शह मारून पुनः दोन मोहरीं दोन बाजूस राहतात व डाव बरोबरीचा होतो. एक मोहरें असणारा बुर्जिही करूं देत नाहीं. अशा डावास पंच-मोहरी म्हणतात. दोन्ही बाजूचें एकही प्यादें उरलें नसल्यास ती पंच-मोहरी म्हणजे बरोबरी समजून डावाची अखेर होते, अशी कित्येक ठिकाणीं चाल आहे.

(हा एक 'बरोबरीचा' च प्रकार आहे. त्रिवेंगडाचार्यांनीं पृ. ८२।८५।९२ वर काहीं प्रकार दिले असून शेवटचा डावहि आरंभा-पासून अखेरपर्यंत—आयत बच-प्रकार बरोबरीचा आहे.)

मारामारी किंवा जोराजोरी

बुद्धिबळें खेळण्याचे दोन प्रकार आहेत.—

१ बळी किंवा जोराजोरी व २ निर्बळी किंवा मारामारी. या-पैकीं, पहिल्या प्रकारांत मोहऱ्यांस व प्याद्यांस एकमेकांचा जोर राहील अशीं तीं खेळतात. जोरांत असलेलें एकमेकांचें बुदबळ परस्परांनीं मारावयाचें नसतें. जें मोहरें किंवा प्यादें निजोरी असेल अथवा होईल, तें तेवढें मारतां येतें. परंतु जोरांत असलेलें बुदबळ काटशहानें मरतें. किंवा जोर करणारें बुदबळ स्वतः स्थिर बसलें असेल, तर त्याच्या

जोराचा उपयोग होत असला, तर जोर असणारें बुदबळ मरतें, किंवा राजाचा जोर एकाद्या बुदबळास असून विरुद्ध पक्षाचे त्यावर दोन जोर झाले, तर तें बुदबळ मारता येतें, आणि एखादें प्यादें सातव्या घरीं असून त्याच्या जोरात एखादें मोहरें असेल, व तें मारलें असता प्याद्यानें मारून जें मोहरें जिवत होणार, तें पटावर जिवत असेल, तर अशा प्याद्याचा जोर नाहीं, असें समजून त्या प्याद्याच्या जोरातील मोहरें मारता येतें. व शेवटीं एकच मोहरें शिल्लक राहिलें म्हणजे मारामारी करता येते. (बिनजोरातील बुदबळें मारता येतात.)

जोराजोरींत राजा शहाशिवाय हलत नाहीं, परंतु त्यास आपल्या-जवळील बिनजोरी बुदबळ मारण्याकरता हलता येतें; व मागें सांगितल्याप्रमाणें एक मोहरें राहून मारामारीचा प्रकार सुरू होतो. त्यावेळीं दोन्ही राजास शहाशिवाय हलता येतें

यात प्यादीशिवाय दुसरा डाव होत नाहीं. परंतु शेवटीं एकहि प्यादें उरलें नसेल तरच मात करता येते. प्यादी होतेवेळेस प्याद्या वरचा मारा चुकविला पाहिजे. जोराजोरीचे खेळाचा प्रचार फार थोडा आहे. हा प्रकार इंग्रजी पद्धतींत नाहीं. यात 'सर्व बुदबळावर जोर ठेवणें ' हेंच महत्त्वाचें आहे.

मारामारी किंवा बिनजोरी (निर्बळी) खेळ यात बुदबळास जोर असो अगर नसो, त्याना मारण्याचा हक्क एकमेकास आहे. यात डावपेंच, कौशल्य वगैरेस पूर्ण वाव आहे, म्हणून सर्व देशात याचा प्रसार आहे. *या पुस्तकातील सर्व डाव या प्रकारचेच* आहेत. हा प्रकार आला म्हणजे जोराजोरीचा डाव सहज येतो बुर्जी, मात वगैरे प्रकार यातच आहेत.

किरकोळ

१. एका घरात एकाशिवाय अधिक बुदबळें येत नाहींत. (मूळ चतुरंगांत तीं येत.)

अवश्य खेळी

मागें डावाची अखेर होण्याचे प्रकार सांगितले आहेत. त्याप्रमाणें बुर्जि मात वगैरे होण्याचे प्रसंग आले असता, आपलीं मोहरीं मारावयास

देऊन डाव वाचत असल्यास वाचविणें भाग आहे. अशा मारावयास देण्यानें पुढें प्यादीसारखा मोठा डाव होत असेल, तर आमच्यावर बुर्जि किंवा मात झाली-मोहरें बळी देत नाहीं-म्हणून मागत नाहीं. अशा खेळीस अवश्य खेळी म्हणतात.

१ राजास हत्तीचा अगर उंटाचा शह येत असून मात होत आहे, पण वजीर अथवा हत्ती इरेस घालून तीं वाचते, तर तीं मोहरीं इरेस घातलींच पाहिजेत. मातच करा-इरेस घालत नाहीं,असें म्हणता येत नाहीं.

२ लहान मोहऱ्यानीं मात होत असून मात होणाऱ्या घरावर हत्ती, किंवा वजीराचा मारा असेल, तर तीं लहान मोहरीं मारून ते हत्ती वजीर मारावयास दिलेच पाहिजेत.

३ आपलें मोहरें प्याद्यानें फुकट मरत आहे व राजास शह लागला आहे अशा वेळीं प्रथम राजाचा शह अवश्य काढला पाहिजे फुकट मोहरें मरतें, म्हणून शह काढत नाहीं, असें म्हणता येणार नाहीं.

४ एका बाजूचा प्यादा सातव्या घरापर्यंत गेलेल्या असून त्याचें एकच मोहरें शिल्लक असून तें मारलें जातें, अशा वेळीं त्यास बुर्जि झाली, असें म्हणतां येत नाहीं. तें प्यादें आठव्या घरीं नेऊन मोहरें जिवंत केलेंच पाहिजे.

५ घोडा होण्याकरतां गेलेलें प्यादें सातव्या घरी असून,तो होणाऱ्या घरावर उलट बाजूचा मारा नसल्यास, त्या घरापासून कोणत्याही अडीचाच्या घरीं उलट बाजूचा राजा असेल, तर त्या राजास शह न देता घोडा दुसरीकडे खेळणें अवश्य आहे.

खेळाच्या तीन अवस्था

डावाच्या,सुरवात (opening) मध्य (middle),व अखेर अशा तीन अवस्था आहेत. सुरवातीची माहिती देणारी इंग्रजींत पुस्तकें आहेत. त्याचा अभ्यास करावा.

मध्य. (middle) यात बचाव व हल्ला हा भाग करतानाचालि व बुद्धिचातुर्यानें ठरऊन परपक्षाचें छिद्र पाहून त्यावर मारा करणें या गोष्टीस हली फार महत्त्व देतात. पूर्वी राजाच्या आसनास युद्ध क्षेत्र

होऊन एकमेकावर प्यादी करण्याकडे लक्ष्य असें इच्छीं तसें. नाहीं. तुमची सरशी झाली म्हणजे झालें. रणक्षेत्र कोठेंहि असो.

अखेर. (end-games) हे उत्तम खेळाडूचे डाव अभ्यासून शिकावे. विलासमणिमंजरीतील डाव हे अखेरी डावाचे उत्कृष्ट नमुने आहेत.

खेळाडूचें धोरण

राजास होतां होईल तों शह लागू न देणें, आपल्या बाजूकडील मोहरें शक्य तों जोरी ठेवणें; दुसऱ्या राजास शह देऊन त्यास सरक्षित ठिकाणापासून बाहेर काढणें; दुसऱ्यास आपल्या बाजूस वजीरासारखीं जाड मोहरीं आणण्यास सवड न देणें, आपल्या पक्षाकडील मुख्य मोहरीं दुसऱ्याच्या बाजूस नेऊन त्याची धुळधाण उडविणें; हे हेतु मनात धरून डाव खेळावा. प्रसंग विशेषीं दुसऱ्याची फळी फुटत असेल तर आपले एकादें प्यादें किंवा मोहरें मारावयास देण्याची लालूच दाखवावी. (यास इंग्रजींत ग्यांबीट–Gambit–देणे म्हणतात.)

|| श्रीः ||

पंडित त्रिवेंगडाचार्यकृत

विलासमणिमंजरी

२. दुसरे बाजीराव पेशवे याची प्रशस्ति आणि ग्रंथरचनेचा उपक्रम—

श्रीबाजी सार्वभौमो निखिलगुणगणश्लाघनीयः कदाचित्।
हर्म्यागारं प्रविष्टः सकलवसुमतीमंडलख्यातकीर्तिः॥
सर्वैः सभ्यैरुपेतो निजसचिववरं दृष्टिपीयूषवर्षैः।
सिंचन्प्रोवाच रम्याक्षरमधुरमिदं सर्वकार्ये कृतार्थः॥ ३॥

सकल पृथ्वीतलावर ज्याची कीर्ति दुमदुमून राहिली असून गुणसंपन्नतेमुळें सर्वांच्या स्तुतीस पात्र होऊन कृतकार्य झालेले असे सार्वभौम श्रीबाजीरावप्रभु एके समयीं आपल्या सभ्य अनुयायासह वाड्याच्या रम्य आवारात आले आणि तेथें आपल्या मुख्य मन्त्र्यावर दृष्टिक्षेपाची अमृतवृष्टि करून त्यानीं पुढील सुंदर मधुर भाषण केलें—

हे धीर त्वं वरेण्यः विमलतरमतिः सर्वकार्येषु दक्षो।
मानी मत्प्रीतिपात्रं ह्यसि परममतः सर्वदेशप्रशस्त्यै॥
ग्रंथो भाव्यो नवीनः सकलजनहितश्चातुरंगप्रधानः।
विद्वांसो राजसंघाः प्रमुदितमनसा शेखरे यं वहेयुः॥ ४॥

"हे सचिवश्रेष्ठ! तुम्हीं फार चतुर, बुद्धिमान्, माझे अत्यंत आवडते असून सर्व कामात दक्ष आहा; माझी इच्छा आहे कीं तुम्हीं चतुरंग (बुद्धिबल) विषयावर असा एक ग्रंथ करवावा कीं, त्याची चहूंकडे वाहवा होऊन विद्वानानीं व राजेलोकानीं त्या ग्रंथास भूषण समजून तो आपल्या मस्तकीं धारण करावा."

३. ग्रंथकाराचें गौरवयुक्त वर्णन करून त्याजकडून ग्रंथ करविणेची श्रीमंत प्रधानास आज्ञा करतात—

श्रीतिर्पतिपुरी शिष्टसंसेव्या यस्य जन्मभूः॥
स इदानीमिहैवास्ते चिरमस्मानुपाश्रितः॥ ५॥
त्रिवेंगडाचार्यसुधीः कविर्यो ह्यष्टावधानादिकलाविलोलः॥
त्वत्प्रीतिपात्रं परमं ततस्त्वं सुसंस्कृतं कारय पद्यजालैः॥ ६॥

" शिष्ट लोकांनीं भरलेली तिरुपतिनगरी ही ज्याची जन्मभूमि आणि जे आमचे बहुत दिवसांचे आश्रित, ते आपले पंडितवर येथेंच आहेत; हे पंडितवर त्रिवेंगडाचार्य, कवि, अष्टावधानी आणि अनेक कलामिज्ञ असून तशात तुमचे फार आवडतेही आहेत. करितां, त्याजकडून वरील ग्रंथ सुंदर संस्कृत भाषेंत पद्ययुक्त असा तयार करवा. "

४. आज्ञेनुरूप प्रस्तुत ग्रंथरचना—

ततस्तद्गुसुधाधीशभव्यचित्तानुसारिणी ॥
सदाशिवप्रधानोपदिष्टां शैलीं विभावयन् ॥ ७॥
चतुरंगविलासस्य तत्त्वं ज्ञात्वा तनोत्यसौ ॥
त्रिवेंगडाचार्यसुधीर्विलासमणिमंजरी ॥ ८ ॥

सदाशिव प्रधानानीं सांगितलेली ही (बाजी) राजाची भव्य कल्पनाशैली मनांत ठेवून, चतुरंगविलासाचें (बुद्धिबळक्रीडेचें) तत्त्व जाणणारा हा (मी) पंडित त्रिवेंगडाचार्य ' विलासमणिमंजरी 'ची रचना करीत आहें.

५. प्रत्येक डाव म्हणजे एक रत्नच अशा भावनेनें ग्रंथावर रत्नस्तबकाचें रूपक—

चतुःषष्टिवराभूल्यरत्नपत्रोपशोभितां ॥
दीर्घरत्नचतुर्नालां षोडशप्रसवोज्वलाम् ॥ ९ ॥
अनर्घ्यैकशिरोरत्नामष्टयुग्मफलावृताम् ।
शतरत्नौघसंचितां परितः स्फुरितप्रभाम् ॥ १० ॥
एनां हि शेखरीकर्तुं कश्चिद्भूयाद्विचक्षणः ॥
विस्तीर्णारत्नगर्भास्याद्वधिर्नोप्यनेहसः ॥ ११ ॥

या मंजरीस पहिल्या चौसष्ट विलास (डाव) रत्नरूपी पानानीं शोभा आली आहे; चार (६५ ते ६८) विलासरत्नांच्या तिला लांब दांडाळ्या आहेत; सोळा (६९ ते ८४) विलासरत्नें हीं तिचीं फुलें; सोळा (८५ ते १००) हीं फळें; एक बहुमोल रत्न हें तिचें अग्र; अशी ही शमर+

+ बेरीज १०१ होते, मूळ पोथींत डाव न. ५९ दिलेलाच नाहीं. —स.

रत्नपुष्पांनीं प्रकाशित व सुगंधित अशी जडलेली व गुंफलेली आहे; (म्हणजे ह्यात रत्नाचे तेज व फुलाचा सुगंध यांचा मधुर संगम आहे.) जिच्या पोटीं अनंत रत्नें आहेत अशी वसुंधरा विस्तीर्ण असून कालासही अंत नाहीं; म्हणून कोणी तरी मर्मज्ञ, जिची प्रभा सर्वत्र फांकली आहे अशा या मंजरीस आपल्या मस्तकीं भूषण म्हणून मिरवीलच मिरवील.

६. खेळण्याचे देशपरत्वे भिन्न प्रकार—

अथ परिभाषा—

हिंदुस्थानं च कार्णाटं वैलायतमिति त्रिधा ॥
महाविलासो देशेषु यत्र क्वपि न भेदभाक् ॥ १ ॥
निर्बलं सबलं चेति द्विविधं तत्प्रकीर्तितं ॥
निर्बले निर्बलं हन्यात् सबले तूभयं स्मृतम् ॥ २ ॥

या खेळाचे १. हिंदुस्थानी (उत्तरेकडील), २.कर्नाटकी (दाक्षिणात्य) व ३.विलायती (युरोपीय) असे खेळण्याचे तीन प्रकार आहेत महाविलास (१०० घराच्या पटावरील) खेळ ज्या ज्या देशांत खेळतात तेथें तो भिन्नप्रकारक नाहीं.

निजोरी व जोरी असाहि खेळण्याच्या दोन तऱ्हा आहेत; पहिल्यात फक्त बिनजोरात असलेल्या बुदबळास मारता येतें; दुसऱ्यांत ही अट नसते.

७. सर्वोत्कृष्ट खेळणारा—

परोक्षमपरोक्षं च तदपि द्विविधं भवेत् ॥
परोक्षक्रीडनं तावत्सर्वदेशप्रशस्तिभाक् ॥ ३ ॥
चतुर्भिश्शास्त्रतत्त्वज्ञैश्चतुर्दिक्षु प्रतिष्ठितैः ॥
यः समं प्रतियुद्धेत समकाले स उत्तमः ॥४॥
एकेन वा पुनर्द्वाभ्यां त्रिभिर्वाऽक्षिनिमीलनैः ॥
प्रतियोद्धाऽपि तत्तुल्यो वाहनारूढ एव हि ॥५॥

हा खेळ परोक्ष (खेळणाऱ्याचे डोळे बांधून) व अपरोक्ष (ते न बांधता) असाहि खेळण्यांत येतो. पहिल्या प्रकारचा खेळ तर कोणत्याहि देशांत प्रशंसेस पात्र आहेच.

या खेळाचें शास्त्र व तत्त्व (मर्म) जाणणाऱ्या चौघाजणांस आपल्या चार दिशांस बसवून (चार वेगळ्या पटावर) जो कोणी एकाच वेळीं त्यांशीं डाव चालवितो तो खेळाडू उत्तम होय.

डोळे बांधून खेळणाराचे बाबतींत जो एका किंवा दोघा अथवा तिघा अशा बरोबरीच्या दामनेवाल्याशीं खेळेल तो तर वाहनांतून मिरवणूक काढण्याच्या योग्यतेचा होय.

८. डावांत विजयी होण्याचे प्रकार—

> बुर्जिर्मातुः पेदमातुरिति त्रेधा जयो नृणाम् ॥
> मारुमातुर्विकल्पे तु बुर्जिरेकदेशभाक् ॥ ६ ॥
> एकशेषे प्रमत्तास्युरुष्ट्राश्वगजमंत्रिणः ॥
> उत्तरोत्तरमुन्मादे भटवंधं वरं विदुः ॥ ७ ॥

बुरजी, मात, प्यादेमात (प्यादी) हे विजयाचे अनुक्रमें श्रेष्ठतर प्रकार आहेत. दामनेवाल्याचें पटावरील अखेरचें मोहरें मारून जी मात होते ती वास्तविक बुरजीच आहे; पण तिला कोणी मारमात म्हणतात.

डावांत उंट, घोडा, हत्ती किंवा वजीर हें एकच मोहरें उरलें असतां (प्यादी मुकविण्याकरितां) तें माजविण्यांत येतें; अशा वेळीं जर का उलट बाजूची प्यादी झाली तर तिचें महत्त्व वरील शिलकी असलेल्या मोहऱ्याच्या अनुक्रमानें उत्तरोत्तर अधिकाधिक समजलें जातें.

९. कर्नाटक व मिश्रकर्नाटक पद्धतींतील बुद्धिवळांचें गमनसामर्थ्य—

> नृपतुल्यो भवेन्मन्त्री गमने शकटो भटान् ॥
> उल्लंघ्य याति सदनं द्वयं कोणेन; मानवाः ॥ ८ ॥

परमं सदनं प्राप्य सर्वे ऽमात्यप्रदाः स्मृताः
मुख्यकार्णाटकमिदं तद्विशेषः कथिद्भवेत् ॥ ९॥
एकं द्वीयीन्भटांस्त्यक्त्वा सर्वे हन्या महीक्षितुः ॥
शाहं नैव पदेनायथायथाधादि संभवः ॥१०॥
मिश्रकार्णाटकमिदं ज्ञेयं विबुधसत्तमैः ॥
शेषाः सर्वेऽपि सिद्धांता हिंदुस्थानस्पृशाः स्मृताः ॥११॥

वजीर राजाप्रमाणेंच जातो; उंट प्याद्यावरून उडी मारून तिरकस दोन घरें जातो; प्रत्येक प्यादें शेवटच्या घरीं पोंचल्यावर वजीर होतें; ही कर्नाटकी पद्धत. तींतहि कोठें कोठें फरक आहे तो असा-कोणत्याहि बाजूच्या राजाचीं मुदबळें १।२ किंवा ३ प्यादीं लेरीज सर्व मारतां येतात. घोडा वगैरे (प्याद्याचीं झालेलीं) मोहरीं जिवत होत तीं त्यांनीं शह देता येत नाहीं अशी मिश्रकर्नाटकीची चाल आहे. इतर सर्व नियम बहुधा हिंदुस्थानी पद्धतीप्रमाणेंच आहेत.

(वरील दोनी पद्धतींची आम्हांस बिलकुल माहिती न मिळाल्यानें हें भाषांतर बरोबर असेलच असी खात्री देववत नाहीं— स.)

१०. चिनी वगैरे इतर पद्धति—

चेनादेरल्पसारत्वात्तन्मतं न स्पृशामहे ॥
दुर्बलान्यविधानपक्षान्प्रायो न स्प्रष्टुमुत्सहे ॥१२॥

चिनी वगैरे पद्धतींत फारसें तथ्य नसल्यामुळें व इतर निरनिराळ्या पद्धति गचाळ असल्यामुळें त्यांचें वर्णन करण्याची आमची मनीषा होत नाहीं.

११. मोहऱ्यांचें परस्पर बलाबल—

भटात्सपादस्त्रिगुणस्तुरंगमः ॥
रथस्तु पादोनचतुर्गुणोधिकः ॥
गजस्तु षाड्गुण्यमुपैति, मंत्रवित्
तुल्यो भवेद्द्वादशभिः पदातिभिः ॥ १३ ॥

१४. राजाचा एक विशेष अधिकार; व काहीं प्याद्याची विशेष गति—

अप्राप्तशाहो नृपतिः सकृदश्वगतिं स्पृशेत् ॥ १८ ॥

शह लागण्यापूर्वी राजा केव्हाही एकच वेळ घोड्याप्रमाणें अडीच घरें जातो.

अमात्यनृपनागानां भटा यांति गृहद्वयम् ॥
स्वस्वामिनो निजस्थानादभ्रष्टाःस्युर्न चान्यथा ॥१९॥

राजा, वजीर व हत्ती आपल्या स्थानावरून हालले नसतील तरच त्यांचीं प्यादीं पहिल्या खेळीस एकदम दोन घरें जाऊं शकतात, एरवीं नाहीं.

१५. बुर्जी केव्हा होत्ये—

भटभिन्नं राजबलं सर्वं मोहरसंज्ञकम् ॥
तेषु शिष्टः प्रमत्तः स्यात्तन्मृतिर्बुरजिः स्मृतः ॥ २० ॥
मृतोर्ध्वमविलंबेन यदि जायेत मोहरः ॥
बुरिजिर्न स विज्ञेयः सर्वसिद्धांतकोविदैः ॥ २१ ॥
यदि शाहद्वयं दद्यान्मुहुर्न समतां व्रजेत् ॥
गृहाभावे तु नृपतेरन्यमुख्यबलग्रहः ॥ २२ ॥
बालप्रलपितो यस्मादपसिद्धांत एव सः ॥

प्याद्याखेरीज राजाच्या सर्व सैनिकास 'मोहरीं' म्हणतात. त्यांपैकीं अखेरचें एकच मोहरें उरलें व तें माजल्यामुळें मेलें म्हणजे बुर्जी होत्ये.

पण असें मोहरें मरताच त्याशजूचें एकादें प्यादें आठव्या घरीं जाऊन मोहरें होईल, तर ती बुर्जी नव्हे, असें सर्व शास्त्रवेत्ते मानतात.

राजास तेच ते दोन शह सारखे येत असले तरी ती बरोबरी होत नाहीं आणि अशा प्रसंगीं राजास जाण्यास दुसरें घर नसेल तर त्यानें दुसरें मुख्य मोहरें हरावें असें म्हणणें हा अपसिद्धांत असून शुद्ध बालिश बडबड आहे.

१६. विलायती पद्धत (बुदवळांच्या चाली)—

वैलायते भटाः सर्वे स्वेच्छया सदनद्वयम् ॥ २३ ॥
गंतुं क्षमाः सकृन्मूलस्थानात्स्युर्यदि नो चलाः ॥
गृहद्वयं भटो गच्छेद्यदि नान्यभटः पथि ॥ २४ ॥
अन्यथा कटहेच्छा चेदंतरा निहतो भवेत् ॥
उत्तमस्थानगाः सर्वे भटाः सर्वप्रदाः स्मृताः ॥ २५ ॥

विलायती खेळांत सर्व प्यादीं, वाटल्यास आपल्या मूळ ठिकाणाहून एकदांच दोन घरें, मध्यें दुसऱ्याचें प्यादें आडवें आलें नसल्यास, जातात. नाहींतर मारामारी करण्याची इच्छा असल्यास तें मध्येंच मारलें जातें. शेवटच्या घरीं प्यादें गेल्यास त्याचें कोणतेंही मोहरें करितां येतें.

राजास सुरक्षित जागीं ठेवणें (कॅसलिंग Castling)—

सकृत्क्षणेन नागेंद्रमुल्लंघ्य नृपतिर्व्रजेत् ॥
प्रागशाहोऽपि नृपतिः स्वस्थानादच्युतो यदि ॥ २६ ॥

(शह लागला असूनही) आपल्या स्थानावरून न हललेला राजा हत्तीस ओलांडून (घोड्याच्या घरीं) व हत्ती राजास ओलांडून उंटाच्या घरीं एकदम ठेविला जातो. (यास इंग्रजींत कॅसलिंग म्हणतात.)

मंत्र्याद्येकं नरपतिं सर्वानाहत्य वा पुनः ॥
वध्यो नरपतिर्नित्यं बुरिर्जित्रात्र विद्यते ॥२७॥

विलायती खेळात राजाचे एकूण एक सैनिक मेले तरी डाव न थांबवितां राजावर मात करण्याची असल्यानें त्या खेळात बुर्जी हा डाव नाहीं.

धुळेंप्रतींत पुढील श्लोक आहे; तो आमच्या प्रतींत नाहीं.

भटमोहरबंधो वा ह्यन्यस्मात्स्वस्य बंधनं ॥
प्रतिज्ञातं तु निर्वाहमथ तत्त्वं प्रचक्षते ॥२८॥

प्यादीं, मात, किंवा स्वतःवर डाव करण्यास प्रतियोद्ध्यास भाग पाडणें, यांबद्दल ग्रंथांत वर्णन करण्याची प्रतिज्ञा केली आहे ती पुरी करून तिचें मर्म सांगण्यांत येईल.

(पुढें दिलेल्या डावांत हें मर्म जागजागीं प्रकट केलें आहे.

१७. ग्रंथकर्त्यांचा हेतु—

वैलायतान्महाभेदान्हैंदुस्थानांश्च सर्वशः ॥
वक्ष्यामि विजिगीषूणां जगद्विजयहेतवे ॥२८॥

विजयेच्छूंस जगद्विजय (World-Championship) मिळावा म्हणून, विलायती व हिंदुस्थानी खेळाचे सर्व मुख्य भेद मी सागणार आहे.

१८. ग्रंथातील डाव कसे आहेत—

अभेद्या विषमा वन्धा दुर्गमा विस्मयप्रदाः ॥
निरूप्यंते ऽत्र सकला येस्युर्लोकविलक्षणाः ॥२९॥

यातील सर्व डाव सुटण्यास कठीण, अवघड, आश्चर्यजनक, व लोकविलक्षण असे आहेत.

१९. डावाची मांडणी—

एकद्वित्रिचतुःपंचषट्सप्ताष्टनवाधिकैः ॥
एकविंशतिपर्यंतमादितः क्रमशः स्मृतः ॥३०॥
तदूर्ध्वं तु *यथासंख्यं सपादद्विशतावधि* ॥

आरंभापासून एक, दोन, तीन, चार, पाच, सहा, सात, आठ, नऊ...असे एकवीसपर्यंत क्रमानें चढत्या खेळींत होणारे डाव दिले आहेत. त्यापुढें तें, सख्येनुसार सव्वादोनशें खेळींत होणाऱ्या डावापर्यंत आहेत.

२० पुढें दिलेल्या डावाची लेखनपद्धति (नोटेशन)—

संख्या नृपार्थकाः शब्दाः कचिद्भवनबोधकाः ॥ ३१ ॥
राजभागस्थिताः सर्वे राजकीया गजादयः ॥
मंत्रिभागे स्थिताः सर्वे मंत्रिणः समुदीरिताः ॥ ३२ ॥
आदौ यस्य गतिः प्रोक्ता प्रथमं तस्यचालनं ॥
तस्यैव विजयो ज्ञेयो यदि नान्यदुदीर्यते ॥ ३३ ॥
नृपद्वयं मंत्रियुग्मं हैंदुस्थाने पराङ्मुखं ॥
वैलायते तु साम्मुख्यं तयोर्भूयात्परस्परं ॥ ३४ ॥

अयं पक्षो गरीयान्स्यात्सुबोधो लिखितुं क्षमः ॥
अतस्तदनुसारेण ज्ञेयं पक्षद्वयं सदा ॥ ३५ ॥
सामान्यफलयोगे तु फलसाम्यमुदीर्यते ॥
अन्यत्रासंभवाद्वापि परिशेषाद्विनिर्णयः ॥ ३६ ॥

अत्र प्रधानाश्वादिशब्दानां मुख्यार्थकत्वेन सर्वत्रोद्धारश्चिंतनीयः ।

[३१ व्या श्लोकांतील "नृपार्यकाः" हा पाठ आम्हांस पहावयास मिळालेल्या सर्व पोथ्यांतून असल्यानें तोच मूळांत कायम केला आहे; परंतु त्या पाठाची अर्थनिष्पत्ति आम्हांस झाली नाहीं. खरा पाठ 'नृपाद्यकाः' असा असावा असें समजून भाषांतर केलें आहे. –सं.]

राजा वगैरे मोहऱ्याच्या नावापुढील अंकवाचक शब्द केव्हां केव्हां त्या त्या मोहऱ्याच्या पट्टींतील तें "घर" याचा निदर्शक आहे.

राजाच्या उजव्या बाजूचीं हीं राजाचीं व वजीराच्या डाव्या बाजूचीं मोहरीं हीं वजिराचीं असें समजणेचें आहे. उदा. राजे ५ = राजाचा घोड्याचे ५ वे घरीं, वज. ७ म्ह. वजीराच्या उंटाचे ७ व्या घरीं.

निरनिराळ्या मैदानांत राजे व वजीर हे एकमेकांसमोर पटावर मांडतात. हिंदुस्थानांत एकाच्या राजासमोर दुसऱ्याचा वजीर अशी मांडणी असते.

उभयपक्षाची खेळात बरोबरी होऊन डाव संपला तर "बरोबरी" असें लिहिलें आहे. डाव होणें शक्य नाहीं, वगैरे प्रसंगीं त्या त्याप्रकारें निर्णय दर्शविला आहे.

या पुस्तकांत 'प्रधान,' 'घोडा' वगैरे शब्दांनीं तीं तीं मोहरीं नेहमीं सांगितलीं आहेत हें लक्ष्यांत ठेवावें.

२१. निरनिराळ्या पद्धतींविषयीं ग्रंथकाराचें मत—

अत्र दाक्षिणात्यचतुरंगविलासस्याल्पबलत्वेन निर्बलस्य च समानपटवन्निपद्यामेघविपमदुर्गकुंठितशक्तिमत्त्वेन चनादेर्नियत-विषयपराहतत्वेन महाविलासस्यातिशयबुद्धिमद्विवेचनीयत्वेपि ... [illegible]

युक्तिपरंपराकवलितत्वेन तत्समशीलतया मतद्वयं सारासारविवेचनाय तत्त्वबुभुत्सोर्व्युत्पत्तिसिद्धये अन्यप्रपंचितनिर्युक्तिकापसिद्धांतसाहस्रसंजनितबहुतरविभ्रमकवलितदुराग्रहोन्मादपरवशतरपरोत्कर्षासहिष्णूनां पंडितंमन्यानां मतिमांद्यप्रकाशनाय च पूर्वोत्तरखंडविभागेन वैशद्येन व्याख्यास्यामः।

दाक्षिणात्य पद्धतींत, जोरी व बिनजोरी खेळण्याच्या प्रकारामुळें अभेद्य व विषम आणि बुद्धीची शक्ति कुंठित करणारे प्रकार आहेत म्हणून; चिनी वगैरे खेळात विशिष्ट हेतु नाहीं म्हणून; महाविलास पद्धतींत अत्यंत बुद्धिमत्ता व विवेचकता लागत असूनही तिचा प्रचार अत्यल्प आहे म्हणून; उत्तरेकडील (हिंदुस्थानी) पद्धतीच अत्यंत प्रशंसनीय आहे. विलायती पद्धत देखील अनेक असंबद्ध कल्पनांनीं भासली आहे. यासाठीं दोन्ही पद्धतींतील ग्राह्याग्राह्य भागाचा विचार करून, तत्त्वजिज्ञासूकरिता अखेर सिद्धांत काय आहे हे निश्चित समजावें आणि इतर लोकांनीं हजारों तर्कशून्य अपसिद्धांत पसरले आहेत, त्यामुळें ज्यांच्या बुद्धीस भ्रम होऊन दुराग्रहाच्या पूर्ण आहारीं जाऊन जे परतंत्र झाले व स्वताच मोठे पंडित मानून ज्यांना दुसऱ्याचा उत्कर्ष सहन होत नाहीं, अशांच्या बुद्धिमांद्यावर प्रकाश पाडावा या हेतूनें या ग्रंथाच्या पूर्व आणि उत्तर खंडांत आम्हीं सुस्पष्ट विवेचन करणार आहों.

२२. ग्रंथांत दिलेल्या डावांचा अनुक्रम—

अथ ग्रंथप्रतिपादितबंधानामनुक्रमः॥

आदितश्चतुःषष्टिबंधपर्यंतेषु वैलायतहैंदुस्थानयोरविशेष एव तदूर्ध्वं षोडश शुद्धवैलायतप्रकारेण भटबंधाः ततः शुद्धाः षोडश बंधाः तदूर्ध्वमाद्यंतबंधाश्चत्वार इति क्रमेणैव शतबंधा विज्ञेयाः॥ अथ तेषामनुक्रमसंख्या। एकेन एकः द्वाभ्यामुभयमिति क्रमो विज्ञेयः।

या ग्रंथात पुढें दिलेल्या डावांपैकीं पहिले चौसष्ट हिंदुस्थानी व विलायती, कोणत्याहि पद्धतीनें सोडविता येणारे आहेत. त्यापुढील सोळा केवळ विलायती रीतीनें व नतरचे सोळा केवळ मात करण्याचे डाव आहेत. अखेरचे चार डाव हे सुरुवात उत्तम कोणती व अखेर कशी जिंकावी हें ज्याचे त्यानें प्रयत्न करून पाहण्याकरिता दिलेले आहेत. (आरभीं थोडी वाट ग्रथकारानें दाखविली आहे.—सं.)

एकानें म्हणजे एक डावात, दोन्हीनीं म्हणजे दोन डावात डावाची अखेर करणें, याप्रमाणें खेळ्याचा क्रम समजावा.

२३. उपसहार—

> कांचीकुंतलचोल ××××× स्थानेषु तत्सुभ्रुवां ॥
> मुक्ताकेतकह्लारहीरकदशां पुष्यंति यत्कीर्तयः ॥
> उद्याद्बाहुबला ××××××× रस्य सेयं कृतिः॥
> बाजीभूपतिभूमिभूषणमणेर्भूपाय बोभूयताम् ॥१॥

(हा श्लोक आम्हास इतर प्रतींत आढळला नाहीं, म्हणून आमच्या पोथींतील नाहींशी झालेलीं अक्षरें इतर प्रतींतून घेऊन तो पुरा करिता आला नाहीं. त्यात बाजीरावाच्या स्तुतीचाच मजकूर असल्यानें माघातर देण्याची जरूर वाटली नाहीं.—स.)

२४. विशेष—उपसहाराचा श्लोक सपल्यानंतर आमच्या प्रतींत कोऱ्या जागेंत दोन चौरस आहेत. एक आठव्या उभ्या ८×८=६४ घराचा असून सर्व घरें कोरीं आहेत. दुसरा १०×१२=१२० घराचा आहे; त्यात आकडे असून फक्त ६ घरें कोरीं आहेत. आकड्यांबद्दल खुलासा केलेला नाहीं. तथापि विचार करता सदर आकडे किती बाजींत किती डाव होतात हें कोष्टकवारीची सख्यावारी दाखवितात असें दिसतें.

पहिला ६४ घराचा चौरस (पट) सर्वांच्या ओळखीचा असल्यानें तो येथें देण्यात आलेला नाहीं.

दुसरें कोष्टक असें आहे—

बाजी	डाव	बाजी	डाव	बाजी	डाव	बाजी	डाव	बाजी	डाव
१	१	१३	१	५७	१	११	१	४	१
२	२	१४	१	२२५	१	१२	१	५	१
३	३	१५	१	४	१	०	१	५	१
४	४	१६	१	५	१	४५	१	५	१
५	५	१७	१	६	१	६१	१	६	१
६	६	१८	१	६	१	०	०	६	१
७	७	१९	१	६	१	०	०	७	१
८	६	२०	१	८	१	८१	२	७	१
९	५	२१	१	३	१	१	१	९	१
१०	४	२६	१	३	१	२	१	१२	१
११	३	०	०	३	१	३	१	३	१
१२	२	३१	१	३	१	४	१	०	४

१.१ याचा अर्थ —एक बाजींत होणारा डाव एक आहे, ९.५ नऊ बाजींत होणारे डाव पाच आहेत.

बाजी = खेळी.

सूचना

पुढें दिलेले डाव सोडवितांना पुढील गोष्टी लक्षात ठेवणें अवश्य आहे.

१. विजयीपक्ष=तांबडा अगर पांढरा, जाड्या अक्षरांचा व परपक्ष= हिरवा अगर काळा, बारक्या अक्षरांचा समजावा.

२. पक्ष हा शब्द ग्रंथकारानें योजिला असून "बाजू" या शब्दापेक्षां तो सरस असल्यानें तो रूढ होण्याकरितां तसाच ठेविला आहे. विजयी बाजू ही या ग्रंथांत जाड्या टैपांत छापली आहे. हिंदी पद्धतींत ही तांबड्या रंगाच्या बुद्धिबळाबद्दल असून युरोपियन पद्धतींतील White (पांढरी) बाजू दाखविणारी आहे. परपक्ष म्ह. त्याचे विरुद्ध बाजू.

३. डाव मांडण्याची रीत—

बारका-काळा (हिरवा)

१	८	ह	घो	उ	व	रा	उ	घो	ह
२	७	प्या	प्या	प्या		प्या	प्या	प्या	प्या
३	६								
४	५								
५	४				प्या	प्या			
६	३								
७	२	प्या	प्या	प्या	प्या		प्या	प्या	प्या
८	१	ह	घो	उं	व	रा	उ	घो	ह

जाडा-पांढरा (तांबडा)

४. उत्तरात ग्रंथकारानें विजयीपक्षाच्या सर्व खेळ्या दिल्या आहेत. परपक्षाची एकच खेळी शक्य असेल तर तेथें उत्तरात ग्रंथकारानें ती दिलेली नाहीं. जेथें एकाहून अधिक खेळी आहेत तेथें त्या दिलेल्या आहेत. आणि त्या खेळींमागें + अशी खूण केली आहे. कांहीं ठिकाणीं परपक्षाच्या खेळी आम्हीं दिलेल्या आहेत.

५. प्रश्नात किंवा उत्तरात ग्रंथकारानें डावाच्या ज्या टीपा दिल्या आहेत त्याचेपुढें '–ग्रं०' व संपादकीय टीपास '–सं०' असें लिहिलें आहे.

६. किल्येक डावावरील ग्रंथकाराची टीप सुंदर वाटल्यामुळें ती संस्कृतात देऊन कौंसात तिचें मराठी आहे. टीपा केवळ ग्रंथकाराच्या मराठीचे नमुने म्हणून कांहीं दिल्या आहेत.

या ग्रंथात डाव मांडणेची विलायती नोटेशनची पद्धत मूळ ग्रंथकारानें अवलंबिली आहे. या पद्धतींत राजे व वजीर हे एकमेकाचे *सन्मुख-समोरासमोर-असतात. विजयीपक्षाच्या-आकृतींत दाखविल्याप्रमाणें,* –खेळणाराच्या उजवे हातास राजा व डावे हातास वजीर, बाकीचीं मोहरीं प्रचलित देशी पद्धतीप्रमाणें मांडणेचीं असतात. परपक्ष (धारका)–याचे डावे हातास राजा व उजवे हातास वजीर असतो. जाडा व धारका यानीं पटावरील अतरें आपआपले बाजूकडून वरील कोष्टकाप्रमाणें मोजणेचीं. आकृतींत दाखविलेलें प्याद्याचें नोटेशन असें:–पाढरें प्यादें हें पाढऱ्या राजाच्या स्थानापासून ४ थ्या घरीं आहे. "*प्यादें–राजाच्या ४ थ्या घरीं*" किंवा संक्षेपानें "*प्या–रा ४,*" तसेंच "काळें प्यादें हें काळ्या वजीराच्या पट्टींत वजीराच्या स्थानापासून ५ व्या घरीं आहे, सबब "काळें प्यादें" वजीराच्या ५ व्या घरीं किंवा "प्या–व ५" असें लिहितात. दोन्हीं पक्षानीं अतरें आपआपलें मोहऱ्याचें पहिलें घर १ धरून तेथून पुढें मोजावीं.

विलासमणिमंजरी

पूर्वखंड–प्रथम स्तवक.

[ग्रंथकारानें प्रत्येक डावाची मांडणी संस्कृतांत छंदोबद्ध केलेली आहे. मांडणींतील रचनाचातुर्य संस्कृतांतच व्यक्त होणार आहे; भाषांतरांत तें लोपणारच, शिवाय श्लोकांतील तात्पर्य डावाच्या आमच्या मांडणींत प्रकट होणारच आहे. ग्रंथकारानें आपल्या पद्धतीनें ही मांडणी मराठींतूनहि पुनः लिहिली आहे. तथापि हल्लीं प्रचलित असलेल्या सुधारलेल्या रीतीनें ही योजना आखून, अधिक सुंदर व सुबोध करितां येत असल्यानें आम्ही ती स्वीकारली आहे. या सर्व कारणास्तव संस्कृताचें मराठी स्वतंत्र भाषांतर करून निष्कारण ग्रंथाची पृष्ठसंख्या वाढविण्याचें आम्ही टाळलें आहे. ग्रंथकाराची मूळ मांडणी कशी होती, आणि त्याच्या मराठीचा नमुना कोणत्या प्रकारचा होता याचें दिग्दर्शन मात्र जागेची सवड मिळाली तेथें थोडेंबहुत केलें आहे. ग्रंथकारानें बुद्धिबळांतील सोंगट्यांस (Pieces) या पद्यरचनेंत जीं निरनिराळीं संस्कृत-भाषेंतील नांवें दिलीं आहेत त्यांतील शुद्ध मराठी वाचकांस कदाचित् अपरिचित असतील असें वाटल्यावरून तीं येथें दिलीं आहेत. —सं.]

राजा–इन, ईश नरवरेन्द्र.

वजीर–अमात्य, सचिव, मंत्री.

हत्ती–इभ, करी, कुंभ, कुंजर, दंती, नाग, वारण, स्तंबेरम.

उंट–चक्री, रथ, शताङ्ग, स्यंदन.

घोडा–गंधर्व, घोटक, वाह, वाजि, सप्ति, हरि.

प्यादें–नर, भट, मर्त्य, मानव.

अथ स्वमतिज्ञानिर्वाहाय प्राथमिकमनिस्फुटमपि बंधं दर्शयति। अत्र प्रथमद्वितीयतृतीयेषु सङ्ख्यामनभिधायैव परः प्रदत्यः। तदुत्तरं स्फुटतया संख्याभिधानपूर्वकमिति ज्ञेयम्।

आता आम्ही (प्रस्तावनेच्या ३० व्या श्लोकात केलेल्या) प्रतिज्ञेच्या पूर्तीसाठीं आरंभीं अगदीं उघड म्ह० सोपे असे १।२।३ खेळींत होणारे डाव दिले आहेत. खेळींची संख्या दिली नसूनहि पुढील क्रम सहज समजेल. त्यापुढील डाव, सोडविण्यास लागणाऱ्या खेळ्यांची संख्या सांगूनच दिले आहेत. (संस्कृतात 'परनृप' हा शब्द व डावाबद्दल कर्त्यांचें मत कोठें कोठें जाड अक्षरात दाखविले आहे. —स.)

डाव १.

द्रुतविलंबितम्,

निजचतुर्थगतो नृपतिर्यदा रथभवने नृपवारणतद्भटौ ॥
रथगजौ सचिवादिमषष्ठगौ परनृपो निजवीतिचतुर्थगः ॥ १ ॥
सचिववारणषष्ठगतः करी निजनिकेतनगः सचिवोष्ट्रकः ॥
कथय तत्र कथं भटबंधनं स्फुटतरं चलनांतरमंतरा ॥ २ ॥

याचें ग्रंथकाराने दिलेलें भाषांतरः—

॥ ४ ॥ राजा आपल्या चौथे घरीं ॥ ४ ॥
॥ १ ॥ राजाचा हत्ती आपले ॥ १ ॥
॥ ६ ॥ हत्ती वजीराच्या सहावे ॥ ६ ॥
॥ १ ॥ उंट वजीराच्या ॥ १ ॥
॥ १ ॥ राजाचा हत्तीचा प्यादा आपले ॥ १ ॥
दुसरा राजा आपले घोड्याच्या चौथे ॥ ४ ॥
॥ ६ ॥ वजीराचा हत्ती आपले ॥ ६ ॥
॥ १ ॥ वजीराचा उंट आपले ॥ १ ॥

९. डावासाठीं दिलेल्या कोष्टकातील–

जाड अक्षरें=हिंदी तांबडा व विलायती पांढरा आणि

बारीक अक्षरें=,, हिरवा ,, ,, काळा या रंगाच्या बाजूबद्दल असून प्यादाबद्दल डावात " प " अक्षर घातलें आहे.

पुढील सर्व चौरसात घातलेलीं अक्षरें बुदबळाच्या संक्षित नावाबद्दल आहेत. जसें:-रा=राजा; व=वजीर; उ=उंट; घ=घोडा; ह=हत्ती; उं=बारका उंट.

श्लोक व भाषांतर यांत सांगितल्याप्रमाणें बुदबळाची पटावर मांडणी:–

बारका संख्या ३

		उ					
			ह				
						रा	
				रा			
ह							
							प
			उ			'	ह

जाडा संख्या ५

जाडा प्रथम खेळून एका डावात प्यादी करणेंची.

डाव २.

द्वाभ्यां भटवधातरमुदाहरति ।

मालती,

निजतुरगचतुर्थे स्यात्प्रधान महीशः, सचिवकरिनिकाय्ये मन्त्रिचक्रिस्वगेहे ॥
नृपरयहयगेहान्मानयौ द्वौतृतीया,–वधनिपतितुरगादष्टमे वारणेंद्र ः ॥ ३ ॥
अथ परवसुधेशः स्वीयनागाच्चतुर्थे, नरपरिवृढसंमेरातिमे कुंजरोऽपि ॥
यदि निजभटसद्मन्यध्यवस्येत मन्त्री, कथय कथमय स्यान्मर्त्यबधः कवींद्र ॥४॥

घारका　　　　　　　　　　संख्या ३

						ह.	
			घ				
							रा
	घ						
					प	प	
रा		उ				ह	

जाडा　　　　　　　　　　संख्या ६

जाडा प्रथम खेळून दोन डावांत प्यादी करावी.

डाव ३.

द्वाभ्यां भटवधमुदाहरति । पञ्चचामरम्,

स्वपञ्चमे धरापतिर्नृपद्वितीयगो रथो ॥
नृपेभसद्मनः क्रमात्करी मनुष्यमन्त्रिणः ॥
अमात्यमन्दिराग्रगो भटः प्रधानवारणः ॥
स्वपष्ठगः परो नृपः स्वपीतितुर्यसद्मगः ॥ ५ ॥
इनोष्ट्रमंदिरे गजस्तदग्रतो रथो नृप– ॥
द्वितीयमन्दिरे भटः प्रधानमुष्ट्रसद्मनि ॥
अमात्यवीतिषष्ठगो गजः प्रधानदन्तिनो ॥
भटः स्वमन्दिरे यदा कथ पदातिवधन ॥ ६ ॥

बारका सख्या ७

		व॰			ह		
			प	प	उं		
ह							
				रा		रा	
	ह						व
				उ			प
							ह

जाडा सख्या ६

जाडा प्रथम गेऊन टोन डावांत प्यादीं करावी.

डाव ४.

त्रिभिर्मटवधात्तरमाक्षिपति । मालती,
सचिवतुरगगेहे तच्चतुर्थे च नागो ॥
मनुजपतितुरगात्सप्तम तत्प्रधानम् ॥
सचिवकरिनिकाय्ये भूपतिर्मंत्रिचक्रि–॥
द्विरदसदनपष्ठादश्वमर्त्यौ नृपोऽन्यः ॥ ७ ॥
सचिवकलभगेहे दंतिनौ राजकुंभि–॥
प्रथमगृहनिविष्टौ सप्तमे तत्प्रधान ॥
नरपतिगजगेहान्मंत्रिवर्योष्टपष्ठे ॥
भवति यदि तुरगो मर्त्यवध कथ स्यात् ॥ ८ ॥

बारका सख्या ५

रा				ह			ह
						व	
प		घ					
	ह						
घ							
							व
रा	ह						

जाडा सख्या ६

जाडा प्रथम खेळून तीन डावात प्यादी करावी.

डाव ५.

त्रिभिर्मदवधातरश्चकामकुरयति । पचचामरम्,

प्रधानमीशपंचमे रथो नृपालचत्रिग—
स्तृतीयतुर्यगा यदा नृपः प्रधानदंतिनः ।
द्वितीयगेहमाश्रितः प्रधानवीतिदंतिनो—
र्भटो तु षष्ठपंचमो परो वसुंधरापतिः ॥ ९ ॥
अमात्यदंतिमंदिरे घरेशचोटकालये ॥
गजः प्रधानवाजिनो भटो निजालयस्थितः ॥
तदा कथ पदातिना महीशवधन मवेन् ॥
मुदा निचार्य कय्यता वदावदाहवोन्सुका : ॥ १० ॥

घारका संख्या ३

घ						ह	
	प						
	प						
प				व			
					उ		
					उ		
रा							

जाडा संख्या ६

जाडा प्रथम मेढून तीन डावांत प्यादी.

डाव ६.

द्रुतविलम्बितम्,

त्रिभिर्भटवधातरशाकामुद्धाटयति ।

नृपतिपंचमगः सचिवो भवेन्नरपतिः सचिवोष्ट्रकपञ्चमे ॥
सचिवघोटकपञ्चगो भटः सचिववारणषष्ठगतो हयः ॥ ११ ॥
परनृपो निजमन्त्रिगजालये सचिवघोटकमर्त्यगृहे रथः ॥
नृपतिचक्रिनिकेतनगः करी कथय तत्र कथ भटबंधनम् ॥ १२ ॥

बारका संख्या ३

रा						ह	
	ऊं						
घ							
	प	रा		व			

जाडा संख्या [redacted]

जाडा प्रथम खेळून तीन डावात प्यादी.

डाव ७.

द्रुतविलंबितम्,

दिल्लीशपादशाहस्य दुरवगाहं चतुर्भिर्मटबंधमालिखति ।
नृपतुरंगचतुर्थगतो भटो नरपतिर्निजकुंजरपञ्चगः ॥
नृपचतुर्थगतस्तुरगो भवेत्सचिवकुंजरसंचमगो गजः ॥ १३ ॥
सचिवसातिरयात्मगृहे भवेत्परनृपो निजकुंजरसप्तगः ॥
सचिवघोटकसप्तमगोभटः सचिवदंतिगृहाष्टमगो रथः ॥ १४ ॥

थारका संख्या ३

							रा
							रा
ह							
				घ		प	
	प						
उं	घ						

जाडा संख्या ५

जाडा प्रथम खेळून चार डावांत प्यादी
" दिल्लीच्या बादशाहाची अवघड प्यादी."
—मं.

डाव ८.

पुनश्चतुर्भिरेव भटवधविशेष व्याचष्टे । पञ्चचामरम्,

अमात्यषष्ठगो हयो नृपालषष्ठगो भटोऽ ॥
प्यमात्यचक्रिसप्तमे गजो नृपः स्वमन्त्रिणः ॥
गजालये भटातर नृपाल्कुभिपञ्चमे ॥
निजेभपञ्चमे गृहे प्रधानमन्यभूमिपः ॥ १५ ॥
निजप्रधानमंदिरे निजाश्वसद्मनि स्थित ॥
प्रधानमीशकुञ्जरद्वितीयग. करी यदा ॥
मुहुर्विचिन्त्य कथ्यता भटात्परक्षमाभृत— ॥
श्चतुर्भिरत्र बधन भवेत्कथ विचक्षणा. ॥ १६ ॥

मारका संख्या ३

	व		रा				
		ह					ह
			घ	प			
व							प
रा							

जादा संख्या ६

जादा प्रथम खेळून चार डावात प्यादी.

डाव ९.

पृथ्वी,

चतुर्भिरेव पुनर्भटबंधं विशदीकरोति ।
नृपोनिजरथाष्टमे नृपतिचभिपंठ हयो ॥
महीशहयपचमाचरमयोर्मनुष्यद्विपौ ॥
द्विलीपषदने स्थितो निजगजरथमत्री परो ॥
नृपो निजगजालये सचिवघोटकाते रथः ॥ १७ ॥

थारका संख्या २

					रा		प
						ह	
					घ		
						प	
च							
	ठं						

आदा संख्या ५

आदा प्रथम खेळून चार डावांत म्यादी.

डाव १०.

द्रुतविलम्बितम्,

पुनश्चतुर्भिरेव चित्रं भटवधविशेष न्यादिशति ।

सचिवमन्दिरगो वसुधाधिपो नृपतिदन्तितृतीयगतो रथः ॥

नृपभटो धरणीधवपञ्चमे स्वसचिवो निजघोटकषष्ठगः ॥ १८ ॥

सचिवचक्रिनिकेतनसप्तमे गजवरोप्यथ मंत्रिगृहे नृपः ॥

नृपतिकुंजरमन्दिरग. करी यदि कथ भटवध उदीर्यते ॥ १९ ॥

बारका सख्या २

			रा				ह
		ह					
	व						
				प			
							उ
			रा				

जाडा सख्या ५

जाडा प्रथम खेळून चार डावात प्यादी.

“ खुबीदार प्यादी ” —म.

प्यादी चांगली असून नेहमी खेळताना येण्यासारखी आहे. —चं.

डाव ११.

द्रुतविलंबितम्

अथ पंचभिर्मटबधमाशंकते। अस्मिन्प्रकरणे सप्तभिः प्रकारांतरेण स्फुट.एव बधः गजद्वयं बलाद्ग्राहयित्वा एकादशभिर्मटबधः स्वयमेव विभावनीयः।

यदि नृपो निजकुंजरसप्तगो नृपतितद्गजसप्तमयोर्गजौ ॥
नरपघोटकसप्तगतो रथः स्वसचिवोवनिभृद्रथपंचगः ॥ २० ॥
सचिवकुंजरपंचमगो भटः परनृपो निजमंत्रिनिकेतने ॥
स्वरथपंचगतः सचिवो यदा मनुजनाथनमत्र कथं भवेत् ॥२१॥

वारका संख्या २

			रा				
				ह			ह
					व		
प							
		व					
						उ	रा

जाडा संख्या ६

जाडा प्रथम खेळून पांच खेळींत प्यादी.

" येथें दोन प्रकारी पाच बाजींत, एक प्रकारी सात बाजींत, दुसऱ्या प्रकारी दोन हत्ती देऊन अकरा बाजींत प्यादमात होते हें आपणच जाणावें. " —मं.

नेहमीं येण्यासारखी असून चांगली प्यादी आहे. —सं.

डाव १२.

पञ्चभिःपुनर्भटवधविशेष व्याकरोति । तोटकम्,

निजकुंजरतुर्यगतःसचिवः सचिवद्विपषष्ठगतो हि रथः
मनुजः सचिवाश्वकषष्ठगतो नृपसप्तमगस्तुरगो नृपतिः ॥ १२ ॥
सचिवेभगृहात्प्रथमे सदने वसुधेशभटो निजमंदिरगः
अथ मन्त्रिगजप्रथमेऽन्यनृपो नृपकुंजरसप्तमगः कलभः ॥ १३ ॥

बारका संख्या २

रा							
				घ			
उ	प						
व							
रा				प			ह

जादा संख्या ६

जादा प्रथम खेळून पांच खेळींत प्यादी.

डाव १३.

भुजंगप्रयातम्,

पंचभिरुष्ट्रमात्रावशेषेण विचित्रं मटबंधमुपक्षिपति । अत्र परोष्ट्र यत्र क्वचित्स्थितेऽपि बलात्सर्वं ग्राहयित्वा रथमात्रावशेषेण किंचिदधिकचलनैर्मटबंधनप्रकारः स्वयमुन्नेयः ।

स्वकीयाष्टमे चेन्नृपः संनिविष्टो नृपालाश्वपष्ठे मटः संप्रविष्टः ॥
परेशोष्ट्रगेहात्करी सप्तमः स्याद्राधीशपष्ठे प्रधानं प्रविष्टं ॥ २४ ॥
प्रधानाश्वगेहे रथः संप्रविष्टः परो भूमिपालो निजश्वालयस्थः ॥
परेशोष्ट्रगेहात्तृतीये रथश्चेत् तदा मर्त्यबंधः कथं स्याद्वरेण्याः ॥२५॥

वारका संख्या २

				रा		घ	
					ह		
				व	उं	प	
	उ						

जाडा संख्या ५

१ जाडा प्रथम खेळून पांच खेळींत प्यादी.

२ दु. तऱ्हा–"हत्ती वजीर दोन्ही देऊन मात. उट आपले चालीनें कोणते घरी असल्यासही हत्ती वजीर दोनी देऊन काहीं अधिक बाजींत मात* होतो."

---

* या शब्दावर धुळे प्रतीचे संपादकानीं (धुळेप्रत पृ. १०) वर 'मात हा शब्द पुल्लिंगी योजिला आहे.' अशी टीप दिली आहे. परंतु ग्रंथकार मुळचा कानडी प्रांतातील असून तो उत्तर वयात मराठी शिकलेला असल्यामुळें अर्धकानडी माणसें लिंग वगैरे बाबती जशा चुका करतात किंवा त्राटिका नाटकातील गवई, व भावबंधन नाटकातील गिरसप्पा हीं पात्रें जशी भाषा बोलतात तशी ग्रंथकाराची भाषा ठिकठिकाणीं पडली आहे. *ग्रंथकारानें जाणून बुजून कोठेंच लिंगविचारपूर्वक शब्द योजना* केली नाहीं. ग्रंथकाराच्या अर्धकानडी मराठीचा मासला पहा–

"दुसरा तफावतीनें चालल्यास पाचा डावानिं मात होतो." (डाव १९ उ.), 'हत्तीच्या प्यादा नाहीं घ्यावा' डा. उ. ४८; 'राजाला हत्ती नही शिवावा!' डा. ५७ प्र., 'या प्रमाणें वजीर कोठें *ठेविल्यासही या सरूयानें प्याद मात होती.*' डा. ५८ प्र, 'वजीराचे हत्तीचे चवथे प्याद्यानें हि होतो येणेप्रमाणे पाच तरानें (तऱ्हानें ष.) प्यादमात होती.' डा. ६० प्र., 'सहा बाजींत दुसऱ्यावर प्यादमात द्यावी किंवा पाचा बाजींत दुसऱ्याचे प्याद्याच्या शहानें आपल्यावर उलटावा.' (डाव ६६) याहीपेक्षा ग्रंथकाराच्या विचित्र मराठीभाषेचा नमुना—, 'घोड्याच्या प्याद्यानें सा बाजींत दुसऱ्यावर मात करावी. दुसऱ्याचे प्याद्यानें आपल्यावर न वा बाजींत मात घ्यावी. बहुत तरा येथे आहेत. जाणावी.' (डाव ६७). पुष्कळ *ठिकाणीं* 'मात' हा शब्द स्त्रीलिंगी ग्रंथकारानें योजला आहे!

वरील व इतर डावातील ग्रंथकाराची भाषासरणी पाहून ग्रंथकार हा मराठी भाषा मागाहून शिकला असावा असें सरळ अनुमान काढणें अधिक सयुक्तिक दिसतें. —सं.

डाव १९.

पंचचामरम्,

पुनः पचभिरुष्ट्रमात्रावशेषेण मटवंचविशेषं दर्शयति ।

अमात्यमर्त्यमंदिरे मतंगजो यदा भवे-॥
द्यप्रधानवारणौ नृपाल्पदस्मतौ॥
अमात्यदत्तमं हयः स्वमंत्रिचक्रिदंडगः ॥
क्षितीट्महीटगजाल्पदात्चतुर्थगो रथो मतौ ॥ २६ ॥
इनाश्वपदस्तमौ भटौ नृपोष्ट्रपट्टगः ॥
परोष्ट्रमात्यदन्तिनौ द्विलीनमाश्रितो नृपः ॥
इभप्रधानकाश्वमान्दवारणादिमाष्टमौ ॥
तदा तु मर्त्यवधनं कथं भवेद्विचक्षणाः ॥ २७ ॥

याचें ग्रंथकारानें दिलेलें मराठी भाषांतर.

राजा वजीराचा उंटाच्या ॥ ६ ॥
प्यादा राजाचा+ उंटाचा ॥ ६ ॥ (वजीराच्या उंटाच्या
प्यादा राजाच्या घोड्याचा ॥ ७ ॥ पुढें प्र.)
दुसरा राजा वजीराचा हत्तीचा ॥ २ ॥
वजीर आपल्या हत्तीचा ॥ ८ ॥, (॥ ६ ॥ पुढें प्रत)

+ (संस्कृत श्लोकाप्रमाणें ८ वे घरीं पाहिजे. पोथींत असा विरोध पुष्कळ ठिकाणीं येतो व बहुधा संस्कृत श्लोकांतील मांडणी बरोबर असते. —सं)

वजीराचा हत्ती आपल्या १ ॥
पाच डावांत प्यादमात

याप्रमाणें सर्वत्र भाषांतर देण्यांत वाचकाची फार कुचंबणा झाली असती म्हणून प्रत्यक्ष खेळून पटावर मांडणी दाखविली आहे. अशीं विरोधाची स्थळें दर्वीच आहेत. —सं.

थारका डाव १४ (पुढें चालू.) सख्या ३

ह'							
रा			घ	ह		प	
		शा		व	प	प	
							उ
			हं				
व							

जाडा सख्या ९

जाडा प्रथम खेळून पाच डावात प्यादी.

एकटा उंट असेर शिलक ठेवून विशेष प्रकारची प्यादी. —म.

डाव १५.

पञ्चभिर्भटवधातरमाक्षिपति ।

भुजगप्रयातम्,

अमात्येभमर्त्यालये भूमिपाल., प्रधानाश्वमातगयोः षष्ठतुर्यौ ॥
मनुष्यो हयः सप्तमे मन्त्रिगेहा,–दमात्यो निजोष्ट्रात्तुरीये यदा स्यात् ॥२८॥
रथोमूपसद्मिद्वितीय प्रविष्टः, परो भूमिपोऽमत्यनागालयस्थः ॥
प्रधानाश्वमर्त्यः स्वगेहे नृपेभ', स्वसद्मस्थितश्चैतकय मर्त्यरथः ॥ २९ ॥

धारका डाव १५ (पुढें चालू.) सख्या ३

रा							ह
	प		घ				
	प						
प							
		व					
रा						उ	

जाडा सख्या ६

जाडा प्रथम खेळून पांच खेळींत ध्यादी.

डाव १६.

अथ षड्भिर्भटवधमारभ्यते ।

द्रुतविलम्बितम् ३०, ३१,

अश्वरपंक्तिः ३२,

सचिवसप्तमपञ्चमगौ भटौ, नरपतिर्यदि मध्यगतस्तयोः ॥
सचिवचक्रिगजालयपञ्चमा, हयवरौ सचिवः स्वरयालये ॥ ३ ॥
सचिवघोटकसप्तमगः करी, नृपति घोटकपञ्चगृहे भटः ॥
परनृपो निजमन्त्रिनिकेतने, नृपतिमन्त्रिगजौ निजमंदिरे ॥ ३१ ॥
•मन्त्रिनगेंद्रात्समभगेहे, चक्रिवरश्चेत्कथमिनबंधः ॥ ३२ ॥

पारका डाव १६ (पुढ चालू.) संख्या ४

ह			रा				ह
	ह		प				
			रा			प	
घ		घ	प				
उ							
		व					

जाडा संख्या ८

जाडा प्रथम खेळून सहा डावात प्यादी

डाव १७.

अथ पड्भिर्भटवधातरमाक्षिप्य निराचष्टे । अथ नृपभाग एव सर्वे विज्ञेयं।

पञ्चचामरम्,

निजोष्ट्रमर्त्यमद्रिरे प्रभुर्नृपेभमानवो ॥
निजाळये धरेशचक्रिणस्तृतीयगो गज ॥
नृपालपष्ठसद्मग प्रधानममन्यराट् गऔ ॥
हयद्वितीयतुर्यगौ गजद्वितीयगो भट ॥ २३ ॥

बारका डाव १७ (पुढें चालू.) सख्या ३

						रा	प
				व			
						ह	
					ह		
					रा		प

जाडा सख्या ४

जाडा प्रथम खेळून सहा खेळींत प्यादी.
सर्व बुदबळें राजाकडील पटार्धांत आहेत. —प्र.
नेहमीं खेळांत येण्यासारखी प्यादी असून उत्तम आहे. —सं.

डाव १८.

पचाचमरम्,

षड्भिर्भटचघातर विशदीकरोति ।

नृपद्वितीयपचमावमात्यघोटकौ गजो ॥
नृपालचक्रियसमो नृपाश्वपचमो रथः ॥
धरेशवीतिसप्तमे भटः पदातिपार्थिवा–॥
वमात्यचक्रिषष्ठकाष्टमौ परो महीपतिः ॥ ३४ ॥

निजालये रथद्वयाष्टमौ गजौ मटाशुभा- ॥
वमात्यतद्रथादितश्चतुर्थपंचमौ स्मृतौ ॥
मुहुर्मुहुर्विभाव्य तद्विचक्षणाः सुधीवरा. ॥
कथ पदातिनघन भवेदिहाशु कथ्यताम् ॥ ३५ ॥

बारका डाव १८ (पुढे चालू.) सख्या ५

		रा		रा			
					ह	प	
		प					
			प	घ		उ	
		प					
				व			
		ह			ह		

जाडा सख्या ७

जाडा प्रथम खेळून सहा खेळींत प्यादी.

पहा. डाव न. १६ व २० —स.

डाव १९.

अथ पड्भिर्भटवधातरमाक्षिपति ।

रथोद्धता,

राजनागद्वयचक्रिमानवाः, षष्ठपचमचतुर्थसद्मगाः ॥
भूपमन्त्रिरथसद्मनः क्रमात्, षष्ठपचमचतुर्थसद्मगाः ॥३६॥

नागघोटकरथा गजांतरं, मंत्रिचक्रिगृहसप्तमस्थितं ॥
भूपमर्त्यसचिवाः क्रमाद्यदा, मंत्रिवारणगृहादिकोणगाः ॥३७॥
स्वीयवीतिभवनेऽन्यभूमिपो, भूपनागहयचक्रिमानवाः ॥
राजदंतिमनुजालयात्, क्रमात्कोणसद्मसुनिवेशितास्त्रयः ॥ ३८ ॥
भूपपंचमगतो हयो गजौ, राजचक्रिमनुजालयंस्थितौ ॥
स्वीयवारणगृहे प्रधानको, मंत्रिवीतिगजषष्ठगौ भटौ ॥ ३९ ॥
स्पंदनः सचिवचक्रिसप्तमे, मंदिरे यदि कथंचिदास्थितः ॥
धीवरा हृदि विभाव्य कथ्यतां,षड्भिरत्र भटबंधनं कथम् ॥४०॥

यारफा हाय १९ (पुढे चालू.) संख्या ११

ब					ह	रा	
		ह			ह		प
				ह		प	प
			घ		प	प	
		उं		घ	प		
प	प	व					
	प	उं					
रा							

जाडा संख्या १०

जाडा प्रथम खेळून सहा खेळींत प्यादी.

प्यादींतील कल्पना चांगली आहे. —सं.

डाव २०.

षड्भिरदैंबंधातरमाक्षिपति । द्रुतविलंबितम्,

स्वहयषष्ठगतो धरणीधवो, नृपगजोऽपि नृपाष्टमसंस्थितः ॥
निजतृतीयगतः सचिवद्विपो, रथवरौ सचिवादिमषष्ठगौ ॥ ४१ ॥
नृपतितद्द्वयवीतिगृहात्क्रमा-, यदि च षष्ठकपंचमतुर्यगाः ॥
भटवरा नृपवीतिभटःस्थितः, स्वभवनेऽथपरः पृथिवीपतिः ॥४२॥
निजकरीद्रनिकेतनपंचमे, नृपरथस्य तृतीयगृहे हयः ॥
निजगृहे यदि मंत्रिभटः कथ, मनुजवधनमत्र विभाव्यतां ॥ ४३ ॥

धारका संख्या ३

				ह			
			प				
			उ	प	घ	रा	
					प		
						प	रा
ह							
						प	
			उ				

जाडा संख्या ९

जाडा प्रथम खेळून सहा खेळींत प्यादी.

चमत्कृतिजनक कल्पना. —स.

डाव २१.

धर्ह्मिभटवंधातरपीठीकामारचयीत ।

द्रुतविलंबितम्,

नरपतिः सचिवाश्वनिकेतने, सचिववाजितृतीयगृहे गजः ॥
सचिववीतिरथात्मगृहाष्टमे, सचिवतत्कलमाद्यतृतीयगौ ॥ ४४ ॥
रथवरौ धरणीशरथाश्रयो, यदि भटौ निजसप्तगताबुभौ ॥
परनृपो निजवारणपंचमः, सचिववाहतृतीयगतो गजः ॥ ४५ ॥
नृपतिनागतृतीयगतो भटो, नृपतिदंतिभटो निजमंदिरे ॥
दुरवगाह्यमिदं भटबंधनं, चिरतरं परिभाव्य निबोधतां ॥४६॥

काळा संख्या ४

	घ						
							प
							प
	ह						
							रा
उ	ह						
				प	प		
	रा		उ				

जाडा संख्या ७

जाडा प्रथम खेळून सहा खेळींत प्यादी.

प्यादी अधपद आहे. विचार करून खेळा. —मे.

डाव २२.

अथ तुल्यप्रतिभावतोः समानबलसपत्नयोः सप्तभिर्भटबधातरमाक्षिपति ।

मालती,

सचिवकरिगृहस्थो भूपतिर्मेत्रिवीतिः, प्रथमगृहनिविष्टः स्याद्रथः स्व प्रधानं ॥
निजकलभतृतीये मंत्रिनागाश्वमर्त्यौ,निजभवनगतौ द्वौ मंत्रिगेहात्तृतीये॥४७॥
इभपतिरपरेभो भूपकुभिद्वितीये नरपतिहयषष्ठे पचमे मर्त्यशाहौ ॥
अथ परवसुधेशः स्वीयदत्यालयस्थो, नृपगजहयमर्त्यौ
तद्द्वितीयादिमस्थौ ॥४८॥

सचिवनृपतुरगस्थानगौ चक्रिणौ द्वौ, सचिवगजचतुर्थः कुंजरोथान्यदंती ॥
नृपतिचरमगेहेऽमात्यकः स्वोष्ट्रगेहे, सचिवहयतृतीये मानवश्चेत्समानः॥४९॥

याचें ग्रंथकारानें दिलेलें मराठी भाषांतर.

राजा वजीराचा हत्तीचा १	वजीर आपल्या उंटाचा १
वजीर आपल्या हत्तीचा ३	हत्ती राजाचा ८
हत्ती वजीराचा ३	वजीराचा हत्ती आपल्या ४
राजाचा हत्ती आपल्या २	प्यादा राजाचा घोड्याचा २
उंट वजीराचा घोड्याचा १	प्यादा राजाचा हत्तीचा ३
राजाचा घोडा आपल्या ५	उंट वजीराचा १
प्यादा राजाचा घोड्याचा ६	उंट राजाचा घोड्याचा १
प्यादा वजीराचा घोड्याचा २	शाहा बाजींत प्याद मात. २२.
प्यादा वजीराचा हत्तीचा २	
दुसरा राजा आपल्या हत्तीचा १	

पारका डाव २२ (पुढें चालू.) सख्या १

		व	उं			उं	रा
						प	
प						प	प
ह						व	
व			ह				
प	प						ह
रा	उ			ह			

जाडा सख्या ९

जाडा प्रथम खेळून सात खेळींत प्यादी.
तुल्य प्रतिभायान् व समान बलक्षपक्ष अशा खेळाडूमधील प्यादी —मं.

डाव २३.

सप्तभिर्भटवधातरमाक्षिपति ।

मालती,

रथयुगसदनाभ्यां, सप्तमौ चारणेंद्रौ ॥
सचिवरथतृतीये भूमिपोऽमात्यसक्तिः ॥
निजभवनचतुर्थे मन्त्रिमल्लः स्वगेहे
नृपभवनगतः स्यात्स्यंदनोऽन्यो मदीयः ॥ ५० ॥

सचिवकलभगेहे मन्त्रिवर्याश्वमर्त्यो ॥
निजसदननिविष्टो मेदिनीनायनागः ॥
निजनिलयतृतीये मन्त्रिमातगमर्त्यो ॥
यदिकलभतृतीये मर्त्यबघः कथ स्यात् ॥ ५१ ॥

बारका सख्या ४

या							
	प	ह			ह		
प							ह
	घ						
		दी					
			ध				
				उ			

जाडा सख्या ६

जाडा प्रथम खेळून सात खेळींत प्यादी.

डाव २४.

सप्तभिर्भटबधातर विवृणोति ।

मालती,

नृपभवनचतुर्थे पचमे चेचुरगा, बवनिपतिकरीद्रात्त्यात्तृतीये चतुर्थे ॥
रथ युगमिननागात् घष्ठसस्थ प्रधान, सचिवनृपरथाभ्या
पष्ठतुर्यौ भटेमौ ॥ ५२ ॥

निजतुरगतृतीये सार्वभौमो यदिस्यात्,परनरपतिरात्मस्थानग मत्र्ययुग्मम् ॥
नृपहयमवनाम्या स्यात्तृतीय प्रधान, स्वकलमचरमावांग्वारणोराट्
रमाते ॥ ५३ ॥

वारका डाव २४ (पुढें चालू.) सख्या ५

				रा			
		प		प		प	वे
				घ			
				घ	ह		उ
						रा	उ
व							
					ह		

जादा सख्या ८

जादा प्रथम मेळून सात खलीत प्यादी
'उत्तम प्रकारची प्यादी' —म.

डाव २५.

पुन सप्तभिर्मंटवधानरमाहकते ।

मालती,

सचिवहयगजाग्रौ चनिग्रौ वीतियुग्म, सचिवतादिमयोश्चदादिमोनातिमस्य ॥
सचिवनृपमयै ग्ये मदिरेऽमात्यचक्रि-क्षितिपरिवृढगेहात्तुर्यपत्ती गजेनौ॥५४॥

अथ परनरपालोऽमात्यघ्नाश्रितःस्या-, न्नृपतदिभग्रहस्थौ घोटकौ–
चेत्कदाचित् ॥

बहुजनदुरवापः सूक्ष्ममत्यैकगम्यः कथय मनुजबंधःसप्तभिर्वा कथं
स्यात् ॥५५॥

थारका डाव २५ (पुढें चालू). संख्या ३

			रा	घ			घ
घ							
				ग			
		ह					
			१	१			
उ	उ		घ				

जाडा संख्या ८

जाडा प्रथम खेळून सात खेळींत प्यादी.

" बहुजनदुरवापः सूक्ष्ममत्यैकगम्यः "

पुष्कळ लोकांना अवघड असणारा व फक्त तीक्ष्ण बुद्धिमान् लोकांस सुटणारा डाव. —म.

डाव २६.

सप्तभिर्मेटवघातरपीठिकामारचयति । मालती,

सचिवनृपरथाद्यौ भूपनागौ भवेता ॥
सचिवतदिभगेहात्पञ्चमौ घोटकौ द्वौ ॥
सचिवरथगजाभ्या मानवौ द्वौ तृतीयौ ॥
नृपकरिभवनाते स्यदनः स्यात्पदातिः ॥ ५६ ॥
वसति सचिवचीते. पञ्चमेऽन्त्यो महीशः ॥
सचिवकलभगेहे तत्तृतीये पदातिः ॥
नृपतुरगतृतीये वारणश्चेत्कदाचित् ॥
कथय मंनुजवधः कष्टसाध्यः कथ स्यात् ॥ ५७ ॥

धारका सख्या ३

रा							उ
प						ह	
घ	प		घ				
प		प					
			रा		ह		

जाडा सख्या ८

जाडा प्रथम खेळून सात डावात प्यादी.

डाव २७.

पुनः सप्तभिः प्रकारातरेण शकते ।

मालती,

इनकलभचतुर्थे षष्ठके वारणौ द्वौ, सचिवरथगृहाख्ये पंचमे चक्रिभूपौ ॥
क्षितिपमनुजगेहे मन्त्रिवर्यौ हयौ द्वौ,सचिववरतुरीये षष्ठके स्यदनोऽन्यः॥५८॥
क्षितिपतिरथतुर्ये मन्त्रिसप्तेस्तृतीये, वसति किल पदातिस्तत्रचेदन्यभूपः ॥
सचिवकरिचतुर्थे वारणौ भूपसप्तेः,प्रथमचरमसरथौ घोटको राट्रथाल्यः॥५९॥
सचिवसदनषष्ठः स्यदनो मन्त्रिवर्यौ, निजसदननिविष्टो बुद्धिमत. कथंचित् ॥
अविबुधदुरवायःसूक्ष्ममत्यैकगम्य , कथय कथमय स्यान्मर्त्यबधो दुरूहः
॥६०॥

वारका सख्या ६

		उ	व			ह	
			घ				ह
रा		शा					
			घ		उ		ह
	प		उ				
				व			
					घ	ह	

जाडा सख्या ९

जाडा प्रथम खेळून सात डावात प्यादी.

डाव २८.

सप्तभिर्मंटवघातर व्यादिशति ।

मालती,

सचिवरथनृपाभ्यां वारणौ द्वौ तृतीयौ, नृपसचिवगृहाभ्यां भूपमर्त्यौ द्वितीयौ ॥
सचिवतुरगगेहात्सप्तमेऽन्यःपदातिः,नरपतिरथषष्ठे मानवोऽन्यो निविष्टः॥६१॥
सचिवलदिभगेहस्याद्यषष्ठौ हयौ द्वौ, नृपतिकलभषष्ठे स्यदनोऽन्यो महीशः ॥
स्वभवनमधिरूढोऽमात्यको भूपसतेः, चरमगृहमुपास्ते भूपतुर्ये पदातिः ॥६२॥
हययुगभवनाभ्यां पचमौ वारणौ द्वौ, नरपतिरथगेहानादिमोपातिमर्त्यौ ॥
यदिमनुजतुरगौ राड्भट.स्वद्वितीयें, नृपतिकलभषष्ठे स्यदनश्चेद्द्रुरूहः॥६३॥

घारका सख्या ९

				रा			
	प				प		
घ				प	प		उ
				प			
	ह					ह	
		ह		ह			उ
			प	रा	घ		
			घ			व	

जाडा सख्या ९

जाडा प्रथम देऊन सात डावात प्यादी.

डाव २९.

अथातिप्रौढयोरष्टभिर्भटवधमाक्षिपति ।

मदाक्रांता,

क्षोणीनाथः सचिवकलभस्यालये तत्पुरस्तात्–॥
मर्त्यः कश्चित्सचिवकलभौ मन्त्रिवीत्यादिमाभ्यौ ॥
मन्त्र्युष्ट्राग्रे विलसति रथो मन्त्रिषष्ठे तुरगो ॥
भूपोष्ट्राश्वप्रथमभवनादष्टमादुष्ट्रनागौ ॥ ६४॰॥
राजोष्ट्राश्वप्रथमसदनान्मानवौ चेत्तृतीयौ ॥
पद्गः कश्चिन्नृपभवनतः पञ्चमोऽथान्यभूपः ॥
स्वेभात्तुर्ये नृपहयगृहादष्टमे स्यात्प्रधान ॥
राज्ञामेंद्रः स्वमनुजगृहे भूपषष्ठे रथोऽपि ॥ ६५ ॥
गन्धर्वेभौ सचिवकरिणो॰ पञ्चमौ मन्त्रिनागात्–॥
तुर्ये सप्तिः सचिवतुरगागारतुर्ये पदातिः ।
मर्त्यौ तावत्सचिवरथयोस्तुर्यषष्ठौ भवेताम् ॥
प्रौढौ तुल्यौ यदि च भवतः तत्र वधः कथ स्यात् ॥६६॥

याचें ग्रंथकारानें दिलेलें मराठी भाषांतरः–

राजा वजीराच्या हत्तीच्या १	दुसरा राजा आपल्या हत्तीच्या ४
वजीर आपल्या घोड्याचा १	वजीर राजाच्या घोड्याच्या ८
(हत्ती वजीराच्या घोड्याचा २; व राजाच्या घोड्याचा ८.)	हत्ती राजाच्या २, वजीराचा ५ व उंट राजाच्या ६
(उंट वजीराच्या उंटाच्या २; व राजाच्या उंटाच्या ८.)	(घोडा वजीराच्या ५; व वजीराच्या हत्तीच्या ४.)
घोडा वजीराच्या ६,	प्यादा वजीराच्या ४; व
(प्यादा वजीराच्या हत्तीचा २; राजाच्या ५; राजाच्या उंटाचा ३; राजाच्या घोड्याचा ३.)	वजीराच्या उंटाच्या ६; व वजीराच्या घोड्याचा ४.
	आठ वाजींत प्यादमात.

चारका डाव २९ (पुढें चालू.) संख्या १०

					उ	ह	
							ह
			घ				
घ	प		प	र			रा
ह			प				
		प		उं	प	प	
प	ह	उ					
रा	वे					व	

जाडा संख्या ११

जाडा प्रथम खेळून आठ खेळीत प्यादी.

मौटी तुल्यौ यदि च भवतः तत्र बंधं कथं स्यात् (दोन बरोबरीच्या स्थितींत खेळाडूमधील डाव. —ग्रं.)

डाव ३०.

अष्टभिर्भटसंघातमुपक्षिपति ।

मंदाक्रांता,

उर्ध्वंनीता सचिवकरिणो मर्त्यगेहे द्विपेंद्रो ॥
मनिंहता सपदि रथयोः सप्तमस्थानसंस्थौ ॥
मर्त्यौ मंत्रिद्विपतुरगयोश्चेत्तृतीयद्वितीयौ
घातिस्तुर्ये सचिवरथतो मंत्रिचन्द्रिस्वगेहे ॥ ६७ ॥

भूपोऽमात्यद्विरदनिलये तत्तृतीये पदाति ॥
मत्र्यश्वस्य प्रथमभवनात्स्याद्द्वितीये मनुष्यः ॥
उर्वीशेभो निजभवनतश्चेत्तृतीये कथंचित् ॥
मर्त्याद्वधः प्रभवति कथं कथ्यतां कष्टसाध्यः ॥ ६८ ॥

पारका डाव ३० (पुढें चालू.) संख्या ४

प							
	प	ह			ह		
प							ह
		घ					
प							
रा	प						
		उ					

काळा संख्या ७

काळा प्रथम खेळून आठ खेळींत प्यादी

“ येथें घोडा आपल्या घरीं चौथ्या अवस्थेस गेला खेळींत हत्तीच्या प्याद्यानें मात होती.” —प.

डाव २१.

अष्टभिःशकातरमुद्भावयति । मालती,

सचिवनृपरथाभ्यां सप्तमौ वारणेंद्रौ, रथयुगभवनाभ्यां पंचमौ मानवौ द्वौ ॥
गजयुगसदनाभ्यां चक्रिणौ चेद्द्वितीयौ, सचिवद्वयगजाभ्यां षष्ठयौ राजमर्त्यौ ॥ ६९ ॥
अवनिपतिनिकाय्यात्करिष्णु प्रधानं, सचिवकलभगेहे भूपपत्यन्य भूपः ॥
इलगजतुरगाभ्यां मन्त्रिनागौ द्वितीयौ, उचितपदनतुर्ये मानवोऽलंचकार॥७०॥
अथ नरपतिगेहात्सप्तमेऽन्यो मनुष्यः, सचिवरथनिकाय्यात्सप्तमे मानवोऽन्यः॥
यदि निजकलभोऽन्योऽमात्यगेहाष्टमः स्यात्, कथयत मटबंधः कष्टसाध्यः कथं स्यात् ॥ ७१ ॥

पारवा संख्या ७

व							
			ह		ह	ह	न
प	रा						
		प	प		प		
				प			
न'		प					उ
			ह	व			

लाल संख्या ९

लाल प्रथम खेळून आठ खेळींत प्यादी.

डाव ३२.

अष्टभिर्भटबंधातरमुद्घाटयति । मदाक्रांता,

भूपोमात्यद्विरदनिलये तच्चतुर्ये पदातिः ।
मन्त्रीभाश्वप्रथमसदनात्पचमे तुर्यकेऽश्वौ ॥
मञ्यश्वाभ्या मनुजयुगल पचम राट् रथाल्ये ॥
चक्री नागः सचिवरथतः सप्तमे सनिविष्टः ॥ ७२ ॥
मर्त्यौ स्याता सचिवरथतः षष्ठके च द्वितीये ॥
भूपालोऽन्यः सचिवकलभस्यालये तत्तृतीये ॥
नागेंद्रः स्यात्सचिवमनुजः स्वालये चेत्कदाचित् ॥
मर्त्याद्वधः प्रभवति कथ कथ्यतामाशु धीरा. ॥ ७३ ॥

मारका सख्या ३

रा					उ		
		ह	प				
ह		प					
घ	प		प				
प	घ						
		प					
रा							

जाडा सख्या १०

जाडा प्रथम खेळून आठ खेळींत प्यादी

डाव ३३.

अष्टमिर्मटघमाक्षिपति ।

मालती,

सचिवनृपहयाभ्यां पंचमादुष्टनागौ, सचिवरथनिवेशात्सप्तमे भूमिपालः ॥
धरणिधरकरी स्वे सप्तमे संनिविष्टः, सचिवहनिकाभ्यांचेत् त्रिपष्ठौ मनुष्यौ ॥ ७४ ॥
नृपहयमनुजः स्वे मंदिरेऽन्यो धरेशः, सचिवकरिगृहाद्ये वाजिमर्त्यौ स्वगेहे ॥
इनकलमतृतीये घोटकोऽनन्यचित्ताः, कथयत मटनघः सत्कवींद्राः कथं स्यात् ॥ ७५ ॥

यारका सख्या ४

रा							
	प	रा				प	ह
	प						प
			उ			ह	
	प						
						प	

आरा सख्या ७

आरा प्रथम खेळून आठ खेळींत घ्यावी.

डाव ३४.

पुनरष्टमिर्बंधातरमाशंकते । पृथ्वी,

रथो नृपतृतीयगः सचिवषष्ठतुर्यौ हयौ ॥
क्षितीशगजचक्रिणः कलममंत्रिणौ तुर्यगौ॥
प्रधानरथवाजिनोः प्रमुगजावुभौ सप्तमा –॥
वमात्यहयमानवो यदि निजद्वितीय गतः ॥ ७६ ॥
परः सचिवचारणालयगतो नृपः कुंजरः ॥
प्रधानहयसप्तमे नृपरथात्यगेहे हयः ॥
इनालयगतो रथः क्षितिधरोष्ट्रषष्ठे भटः ॥
प्रधानमिनवीतिग यदि पदातिबधं कथं ॥ ७७ ॥

धारका संख्या ६

रा				उ		व	
	ह	रा					
			घ				
			घ		घ		ह
	प			उ	प		
	ह						
					घ		

जाडा संख्या ८

जाडा प्रथम खेळून आठ खेळींत प्यादी

डाव ३५.

अथ नवभिर्मंत्रबंधं दर्शयति । वंशस्थम्,

महीपतिर्मंत्रिद्द्यालयं गत–, स्तुरंगमो भूपनिघोटकाष्टमः ॥
प्रधानतःसप्तमगो भटो भवे,–दन्योभटोऽमात्यहयस्य पंचमे ॥ ७८ ॥
प्रधानमात्मद्विपलग्नषष्ठगं, प्रधानवाम्नष्टमसप्तमस्थितौ ॥
भाद्दद्विपायन्यगज्रौ धरामृतौ, रथाल्यारषष्ठगतो रथाशुभौ ॥ ७९ ॥
नृपेभमन्यंप्रथमद्वितीयगो, पदौ नृपः मंत्रिनिकेतनास्थितः ॥
प्रधानको भूपतिपंक्तनं गतो, द्विपो नृपालाश्वभटालयेस्थितः ॥ ८० ॥
अमात्यदंत्यष्टमगोऽप्यमानवाः प्रधानगषष्ठनिकाय्यसप्तमः ॥
यदा नरः नरःसूक्ष्ममतिर्भवेत्तदा भटान्नृपालो नवभिर्निबध्यते ॥८१॥

पारका संख्या ५

	घ		रा			घ	
	ह		प			ह	
व					ह		
	प						
							उ
	प			प			उ
व	रा						

आपला संख्या १०

आपला प्रथम पेंद्र नऊ पेटीत प्यादी.

डाव ३६.

नवभिर्भटबंधांतराक्षेपमुद्भावयति । मालती,

गजसचिवरथाः स्युर्भूपतत्सक्षिनाग-॥
प्रथमगृहनिविष्टा मंत्रिमर्त्यौ निजाग्रे ॥
सचिवहयपदातेर्मंदिरे भूपतिः स्या-॥
न्नरपतिरथषष्ठे घोटकोऽस्यान्यभूपः ॥ ८२ ॥
सचिवहयगृहस्थो भूपनागः स्वगेहे ॥
नरपतिनिजगेहात्पंचमे स्यात्पदातिः ॥
इह विविधविशेषाः संति से संतु धीराः ॥
नवभिरथ कथं स्यान्मर्त्यबंधो नवीनः ॥ ८३ ॥

घारका संख्या ३

	रा						ह
					घ		
							प
			प				
	रा						
				ह		व	उ

जाडा संख्या ६

जाडा प्रथम खेळून नऊ खेळींत प्यादी

थारका डाव ३७ (पुढें चालू.) संख्या २

रा			उ				
		हे		घ			
						हे	
घ							
							प
शा							
		प					
			उ				

जाडा संख्या ८

जाडा प्रथम येऊन नऊ खेळीत ग्यादी

* डाव ३८.

नयभिर्भटवर्णतरमाचरते ।

मालती,

क्वचिदनुसरयाभ्यां गतमी नागमार्गी ॥
क्वचिदपरिनिकाम्यंग्यादनुर्पो नृपार्थी ॥
क्वच रथमनुजौ द्वौ भूतदन्ताद्दन्ता ॥
मनुरसमखौ गन्धागर्थीन्द्रनवरपौ ॥ ८६ ॥
अमात्यवदिभानरतुलीन्द्रदणपिदौ ॥
मनुजौ तु यदा रथाग्नौ मार्दव मुहुर्यद ॥ ८७ ॥

तारका डाव ३८ (पुढें चालू.) संख्या ४

						ह	रा
		ह			प		
प			प			प	
*घ							
रा						उ	

जाडा संख्या ६

जाडा प्रथक खेळून नऊ खेळीत प्यादी.

*आनंदाश्रम प्रतीत ही वरीलप्रमाणेंच शरकृत आहे. धुळें प्रतीत "हस्तियकरिनिशाग्ये तत्कृतीयो नृपाश्रो" असें असून त्याचा अर्थ घोडा-वजीर हत्तीच्या ३ रे घरीं असा होतो. आमच्या पोथींत ग्रंथकाराच्या मार्या-दरातहि 'घोडा-वजिराचे हत्तीचे ४ थे' असें आहे. तें जुळत नाहीं. म्हणून धुळे प्रतीतील श्लोकाप्रमाणें पटांत 'घो-व. ह. ३ ऱ्या घरीं' मांडला आहे. —सं.

*डाव ३९.

नवभिर्भटवंधातरमाक्षिपति ।

द्रुतविलम्बितम्,

क्षितिधराष्टमषड्गतौ हयौ, नरपतिर्यदि मध्यगतस्तयोः ॥
नृपरयस्वगृहे सचिवाष्टमे, रथवरो नृपघोटकपंचमे ॥ ८८ ॥
अथ करी सचिवोष्ट्रतुरंगयो–, र्यदि तुरीयकषष्ठगतौ भटौ॥
परमहीट् सचिवोष्ट्रनिकेतने, सचिववारणसद्मगतः करी ॥ ८९ ॥
सचिवदंतितृतीयगतो भटः, सचिववीतिभटो निजमंदिरे ॥
मुहुरिदं स्वधिया परिभाव्यता, मनुजबंधनमत्र निगुंफितम् ॥ ९० ॥

मारका सख्या ४

ह		रा	उ	घ			
	प			रा			
प	प			घ			
						ह	
		प					
					उ		

जाडा सख्या ८

जाडा प्रथम खेळून नऊ खेळींत प्यादी

* डाव ४०.

दशभिर्भटवधमाक्षिपति । हरिणी,

नृपकरिगृहात्षष्ठे नागो मतंगजचक्रिणो
सचिवरथयोः स्थानेमात्यश्चतुर्गृहे हयः ॥
नरपतिगजस्थाने चक्री प्रधानहयेभयोः ॥
यदि नृपभटौ संतिष्ठेतामयादिमतुर्ययोः ॥११॥
अथ परनृपो मंत्रीभस्य द्वितीयनिकेतने ॥
नरपतिहयागारान्मंत्री भवेत्किल पंचमः ॥
सचिवकलभागारादश्वस्तृतीयगृहं गतः ॥
कथय दशभिः कष्टात्कार्ये कथं भटवधनं ॥१२॥

घारका संख्या ३

रा							
घ							ह
प			घ			व	
	रा	उ	ह				उ

जाडा संख्या ७

जाडा प्रथम खेळून दहा खेळींत प्यादी

डाव ४१.

हरिणी,

दशभिर्भटबघातरशकामुपक्षिपति ।

नरपतिद्वयस्याद्यात्यरयौ रथौ सचिवः पुन–॥
नृपद्वयगृहोपात्ये नागौ क्षितीशरथादिमौ ॥
नृपतितुरगौ मन्त्रिस्तबेरमादिपचमौ ॥
मनुजयुगुल मन्युभूस्य द्वितीयकसप्तम ॥९३॥
अथ परनृपो मन्त्रिस्तबेरमाद्यगतो भटः ॥
सचिवतुरगात्पष्ठे मन्त्री स्वसप्तमसंस्थित ॥
बुधपरिषदा याचे प्रव्हः प्रणम्य मुहुर्मुहु ॥
श्चिरतरमिद चित्य चित्र पदातिनिबधन ॥९४॥

संख्या ३

बारका

रा						उ	
		प				व	
घ							
	प						
		प	व				
रा				ह	ह	उ	

संख्या ९

जाडा

जाडा प्रथम खेळून १० खेळींत ग्यादी.

डाव ४२.

दशभिर्मटबंधांतरमाधकते । हरिणी,

सचिवभवनात्तुर्ये षष्ठे पदातिधराधरौ ॥
सचिवकलमः स्वीयागारे तुरंगमचक्रिणौ ॥
नृपकरिगृहात्षष्ठे तुर्ये नृपाश्वकपट्टगो ॥
यदि च मनुजो भूमीभर्ता परः स्वगजालये ॥ ९५ ॥
सचिवकलभागारान्मर्त्यौ तृतीयकपंचमौ ॥
सचिवमनुजः स्वीयागारे नृपात्प्रथमे गजः ॥
भुवि बुधजना भूयो बंधो भवत्कृपया भवेत् ॥
यदि भटवराद्भूमीभर्तुश्चिरं परिभाव्यताम् ॥ ९६ ॥

धारका संख्या ५

							रा
			प				ह
प			रा			प	घ
प			प				उ
ह							

जाडा संख्या ६

जाडा प्रथम खेळून दहा खेळीत प्यानी

*डाव ४३.

हरिणी,

दशमिर्भटवंधातरमाक्षिपति ।
नृपतिमनुजौ भूपालाश्वद्वितीयतृतीयगौ ॥
निजरथगृहात् षष्ठेऽमात्यो गजौ हयसप्तमे ॥
अथ परनृपोऽमात्यागारे नृपेभगृहे गजः ॥
कथय कतिभिः शाहैर्भूयात्पदातिनिबंधन ॥ १७ ॥

नृपेभ=नृप+इभ=राजाचा हत्ती. कति=किती !

बारका सख्या २

			रा				ह
	ह						
		प					
						प	
						रा	

जाडा सख्या ४

जाडा प्रथम खेळून दहा खेळीत प्यादी.

" या बाजींत बहुत प्रकारचे विशेष आहेत. जाणावे. " —म.

डाव ४९.

एकादशभिर्यत्नैर्घमाक्षिपति। शिखरिणी,

नृपालोऽमात्योऽप्यप्रथमभवनात्सप्तमगृहे ॥
प्रधान स्वे तुर्ये सचिवरथबाह्यालयगतौ ॥
रथौ भूमीभर्तुर्मनुजभवन पुष्यति हयः ॥
स्वसप्तरथौ स्याता सचिवहयदत्ताबलभटौ ॥ ९८ ॥
परक्षोणीपालः सचिवकलभागारचिभवो ॥
नृपालामात्याश्चद्विरदरहतार्तीयकगताः ॥
भयो मर्त्या नागः सचिवतुरगात्सप्तमगृहे ॥
तदामर्त्यांद्नघः कथय कथमेकादशतमः ॥ ९९ ॥

धारका संख्या ५

रा							
		रा					
प	प			प			
	ह		व				
प	प			घ			
	उ	उ					

आडा संख्या ७

आडा प्रथम रोधून अकरा रीतीत प्यादी

डाव ४५.

शिखरिणी,

एकादशभिर्भंटवधातश्चाकामकुरयति ।
स्वयप्रालकारो नरपरिवृढो भूपकरिणो ॥
रथश्चाते नागः सचिवरथतुर्ये सचिवकः ॥
मभोर्मत्यागारे नृपरथभटः स्वीयभवने ॥
परक्षोणीनाथः सचिवगजगेहे द्विपवरौ ॥ १०० ॥
नृपामात्याश्वाभ्या यदि च भवतोऽत्याल्पगतौ ॥
नृपाश्वात्येऽमात्यो नृपतुरगमातगमनुजौ ॥
उपात्यौ तिष्ठेता सचिवहयमर्त्यः स्वभवने ॥
पदातेर्निबंधो भवति कथमेकादशतमैः ॥ १०१ ॥

मातग=हत्ती, तुर्य=चौथें. (डाव ४४ पैकी.—)

दतावल=हत्ती, तार्तीयक=मूळ—तृतीय— तिसरें.

याचें ग्रथकारकृत भाषातरः—

राजा आपल्या ६	दुसरा राजा वजीराचा हत्तीचा १
वजीर राजाचा २	वजीर राजाचा घोड्याचा ८
हत्ती वजीराच्या उटाचा ४	हत्ती वजीराचा घोड्याचा ८
उंट राजाचा हत्तीचा ८	हत्ती राजाचा ८
प्यादा राजाचा उटाचा २	प्यादा वजीराचा घोड्याचा २; व राजाचा घोड्याचा ७ व; राजाचा हत्तीचा ७.

अकरा बाजीत प्यादमात.

थारका डाव ४५ (पुढें चालू.) संख्या ७

रा							उ
	घ						
				रा			
		ह					
				घ	प	प	प
	ह			ह		घ	

जाडा संख्या ५

जाडा प्रथम खेळून अफरा खेळींत द्यावी.

डाव ४६.

वसंततिलका,

एकादशभिर्मंदयंचांतरमाक्षिपति ।

भूपाल्पमंत्रिकलभाल्यपंचमस्थौ ॥

राट्घोटकौ सचिवतद्गजयोस्तृतीयो ॥

शाहोष्ट्रकौ सचिवनक्रिभटो निजाग्रे ॥

दंती धराधवरथालयषष्ठमस्थः ॥ १०२ ॥

अन्यो नृपः सचिववारणमंदिरस्थो ॥
राजद्वितीयमनुपालयति स्म मर्त्यः ॥
नागः पुपोष सचिवेभतृतीयगेहं ॥
चेन्मर्त्यमघनमिदं सुधियः कथं स्यात् ॥ १०२ ॥

दंती=हत्ती, धराधव=राजा.

घारका डाव ४६ (पुढें चालू.) संख्या ३

रा							
				प	ह		
ह							
घ				रा			
उ		प	घ				

जाडा संख्या ६

जाडा प्रथम खेळून अकरा खेळींत प्यादी.

*डाव ४७.

हरिणी,

द्वादशमिमंटबंधं दर्शयति ।

निजरथगृहादंत्ये भूपो मटः किल पंचमो ॥
नृपहयगृहात् षष्ठेऽमात्यो महीपतिसद्मनः ॥
अथ परनृपः स्वैमागारे प्रधानहयांतिमे ॥
यदि रथवरास्तिष्ठेद्धीराः कथं मटबंधनं ॥ १०४ ॥

वारका संख्या २

					रा		रा
				व			
						प	
	उं						

जाडा संख्या ३

जाडा प्रथम खेळून वारा खेळींत प्यादी.

डाव ४८.

हरिणी,

प्रस्तावनेंत ग्रंथकारानें विषम डाव— ज्यांत विजयी पक्षानें आपणावर कांहीं अटी लादून घेऊन डाव जिंकावयाचा असतो असे— सांगितले आहेत. त्यांपैकीं हा सुंदर डाव आहेः—

अथ द्वादशभिः परकरिभटमसंहरन्
निजतुरगमस्पृशन्नृपतुरगभटाद्विचित्रं बंधं दर्शयति ।

वरील ओळीचें भाषांतर असेः—

परपक्षाचें हत्तीचें प्यादें न मारतां व आपला घोडा न हलवितां विजयी (जाडा) पक्षानें राजाच्या घोड्याच्या प्याद्यानें बारा खेळींत आश्चर्यजनक प्यादी (कशी करावी) हें या डावांत दाखविलें आहे.

हरिणी,

निजरथगृहात्षष्ठे भूपो गजः प्रभुसप्तमे ॥
नृपतिकलभात्षष्ठे मर्त्यः प्रधानरथालये ॥
यदि च तुरगो मन्त्री तिष्ठेद्वराश्वरमचमे ॥
सचिवनृपयोर्वीत्योर्मर्त्यौ द्वितीयकपंचमौ ॥ १०५ ॥
अथ परनृपः स्वेभागारे तदग्रिमके भटः ॥
सचिवकलभादत्ये सतिः प्रधानरथाश्वयोः ॥
यदि च मनुजौ सतिष्ठेतामुपातिमषष्ठयोः ॥
नरपरिवृढो बद्धो भूयात्कथ परिभाव्यता ॥ १०६ ॥

॥ इति श्री*त्रिवेंगडाचार्यविद्वत्कविविरचितायां विलासमणिमंजर्यां प्रथमः स्तबकः ॥

येथें पंडित त्रिवेंगडाचार्यकृत विलासमणिमंजरी या ग्रंथाचा प्रथम स्तबक समाप्त झाला. इति प्रथमः स्तबक. समाप्तः †

---

* धुळें प्रतींत तिरुवेंगडाचार्य असें आहे. † येथें, 'स्तबकः समाप्त'

घारका डाव ४८ (पुढें चालू) संख्या ५

							रा
				ह			प
					रा		व
				य		प	
	प						
	प	प					
घ		घ					

जाडा संख्या ७

जाडा प्रथम खेळून बारा खेळींत प्यादी

"हत्तीचा प्यादा नहीं घ्यावा. आपला (जाडा) घोडा हलवावयाचा नाहीं. राजाचे घोड्याचे (प्याद्यानें) प्यादमात" —ग्रं.

मागील पृष्ठावरील संस्कृत अटींचें भाषांतर पहा. —सं.

---

† (मा. पृ. चालू.) व पुढील डावांत 'द्वितीयः स्तम्भक प्रक०' असें अशुद्ध लिहिणारा पोथीचा लेखक आपलें संस्कृताचें अज्ञान ठिकठिकाणीं दाखवितो. —सं.

विलासमणिमंजरी

द्वितीयः स्तवकः

* डाव ४९.

द्वितीयं स्तवकं प्रक्रमयन् हरिणी,

त्रयोदशभिर्भटवधमाक्षिपति ।

कलभनृपती मध्यश्चाभ्यामथादिमषष्ठयो-।।
मनुजतुरगौ नागामात्यद्वितीयकपन्चमौ ॥
परनृपनरौ स्वामात्योष्ट्रद्विपादिमषष्ठगौ ॥
रथकरिवरौ क्षोणीभर्तुस्तृतीयचतुर्थयोः ॥ [illegible] ॥

बारका संख्या ४

		रा					
	रा			उ			
			घ	ह			
प							
प							
			ह				

जाडा संख्या ४

जाडा प्रथम खेळून तेरा खेळींत प्यादी.

*डाव ५०.

भुजंगप्रयातम्,

चतुर्दंश्यमिमंटवंघमाश्रितवि ।
निजमालूर्वाचे नृपो नृपवींति--॥
द्वितीये मनुष्यो गजः सतनः स्यात् ॥
स्वकीनाश्वपटे प्रधानं नृपोऽन्यः ॥
प्रधानेमगेहे निजाचे प्रधानं ॥ ८ ॥

काळा संख्या २

रा							
					ह		
	व						
							रा
						प	
			घ				

साधा संख्या ४

साधा प्रथम खेळून चवद्या खेळींत प्यादी.

*डाव ५१.

पंचदशभिर्भटवधमाश्चकृते । हरिणी,

भटनरपती भूपस्तवेरमाश्वकपष्ठयो– ॥
मनुजसचिवौ क्षोणीनाथद्वितीयतृतीययोः ॥
यदि रथहयौ मन्त्रिस्मामृन्निकेतनपचमौ ॥
परनृपतिमैन्त्यश्चाद्ये नृपोष्ट्गृहे गजः ॥९॥
सचिवनृपयोर्नागोष्ट्राम्या निपष्ठगतौ हयौ ॥
नृपहयभटः स्वीयागारे भटः प्रभुपचमे ॥
सचिवसदनात्पष्ठ मर्त्यो यदा परिपोशयेत् ॥
परनरपतिर्बद्धो मृत्यात्कथ परिभाव्यता ॥१०॥

धारका सख्या ७

	रा				ह		
						प	
घ						रा	प
			उ	घ			
				प			
			प	व	घ		
				प			

जाडा सख्या ६

जाडा प्रथम खेळून पंधरा खेळींत प्यादी.

*डाव ५२.

षोडशाभिर्भटवधमाक्षिपति । पंचचामरः,

प्रभुः प्रधानमंदिरे गजो नृपेभसप्तमे ॥
प्रधानमात्मदतिनस्तृतीयमंदिरे रथः ॥
प्रधानचक्रिमंदिरे घरेश्वतद्वयाश्रयो– ॥
र्यदाभटौ परो नृपः प्रधानगेहमाश्रितः ॥१॥
नृपेभचक्रिसप्तमौ तुरगचक्रिणौ भटौ ॥
घरेश्वचक्रिपष्ठगः प्रधानषारणौ स्मृतौ ॥
स्वनागतुर्यपंचमौ मनुष्यचारणौ पुनः ॥
प्रधानवाजिनोर्यदा तृतीयकादिमस्थितौ ॥ ११२ ॥

थारका संख्या ८

	ह		रा				
							ह
	प						
प							
ह							
व					प		
				प	उं,	प	घ
		उ	रा				

जादा संख्या ६

जादा प्रथम खेळून सोळा खेळींत प्यादी.

*डाव ५३.

सप्तदशभिर्मदवध शक्ते। मंदाक्रांता,

भूमीभर्ता सचिवकरिणः स्याद्द्वितीये गजेंद्रो।
मंत्र्यश्वस्य प्रथमभवनादष्टमे सन्निविष्टः।
नागोऽप्यन्यः सचिवरथतः सप्तमे स्यात्प्रधान।
भूपालोऽष्टप्रथमभवनात्सप्तगेह प्रविष्टम्॥ १३॥
क्षोणीभर्तुस्तुरगमनुजस्यालयेऽन्यो महीशः।
स्वाश्वागारे सचिवभवने संस्थितस्यात्प्रधान।
संख्यावतः कथयत कथ मर्त्यवधो दुरूहः।
सम्यग्भाव्यः कुशलमतिभिः संख्ययासप्तदश्या॥१४॥

धारका संख्या २

	ह		व			रा	
		ह					
					व		
रा						प	

जाडा संख्या ५

जाडा प्रथम खेळून सतरा खेळींत प्यादी.

* डाव ५४.

हरिणी,

अष्टादशभिर्मंदवंधमार्गकृते ।
नरपतिभटौ भूपोष्ट्रेमद्वितीयगृहस्थितौ ॥
सचिवकलभौ मंत्र्युष्ट्रस्य द्वितीयकसत्तमौ ॥
परनरपतिर्मंत्रीमाद्ये गजो नृपवाजिनः ॥
चरमसदने राण्णागाश्वद्वितीयगतौ भटौ ॥ ११५ ॥

धारका संख्या ४

रा							
		ह				प	प
		व			रा		प
						ह	

जादा संख्या ४

जादा प्रथम खेळून अठरा खेळींत प्यादी.

काहीं डावांमध्ये * अशी फुली दिली आहे, ते डाव नेहमी प्रचारांत येण्यासारखे असून होतकरू खेळाडूंनी आत्मसात् करण्यासारखे आहेत, सर्व सामरांउ घाटल्यावरून दिली आहे. —सं.

डाव ५५

एकोनविंशतिभिर्भटबंधमाशकते । पंचचामर,

नृपद्वितीयसप्तमौ शतागवारणौ ह्यः ॥
प्रधानपष्ठमंदिरे पदातिमेदिनीधवौ ॥
अमात्यचक्रिसद्मनो द्वितीयकादिमौ भटा– ॥
श्वमात्यवीतिदतिनोरगारषष्ठपंचमौ ॥ १५ ॥
प्रधानदतिसप्तमो मटः परो महीपतिः ॥
प्रधानकुंजरालये नृपोऽष्टमंदिरे गज. ॥
अमात्यनागचक्रिणोर्भटौ तृतीयषष्ठगौ ॥
तदा कथं पदातिना महीशबंध ईरितः ॥ ११७ ॥

संख्या ४

बारका

रा					ह		
प				हं			
प	प		घ				
प							
		प					
		प		उ			
		रा					

संख्या ८

जाडा

जाडा प्रथम खेळून एकोणीस खेळींत प्यादी

डाव ५६.

हरिणी,

स्थितिभिर्मर्त्यबंधं दर्शयति ।

कलमसचिवौ राजेभाश्वाद्युपातिमपङ्क्तयोः ॥
करिनरपती मंत्र्यश्वाख्यामथाप्रथमौ पुनः ॥
नृपहयरथागारान्मर्त्यौ द्वितीयकपङ्क्तगौ ॥
नृपतिसचिवौ भूपोऽष्टाद्यप्रधानचतुर्थयोः ॥ १८ ॥

जाडा संख्या २

					रा		
							हँ
					प	व	
			व				
	रा		हँ			प	

मारका संख्या ६

जाडा प्रथम खेळून वीस खेळींत प्यादी.

(पृ. ९२ वरून ग्रंथकारांचे सिद्धांत पुढें चालू.)

एकास हत्ती, दुसऱ्यास वजीर मात्र; बराबर. त्या प्याद्याचे जोरानें हत्ती बसावा. ॥ ३५ ॥

हत्तीस हत्ती; घोड्यास घोडा; उंटास उंट; वजीरास वजीर; तो डाव बराबर. घोडा उंट एकेक बराबर. शेष असतां, एकास एक प्यादा असल्यास ही बराबर. ॥ ३६ ॥

एकास, एक घोडा, हत्ती; दुसऱ्यास एक हत्ती राहिला असतां बरोबर. हत्ती मरत नाहीं. ॥ ३७ ॥

(पुढील मजकूर पृ. ८९ वर पहा.)

डाव ५७.

मंदाक्रांता.

अथ राजकलभावसंस्पृशत्रिविंशतिभिर्विचित्रं भटबंधमाक्षिपति ।

भूमीभर्ता सचिवतुरगस्यालये स्यात्तृतीये-॥
ऽमात्यादश्वः सचिवकलभात्सप्तमे वारणोऽपि ॥
मन्त्रीभस्य प्रथमभवनात्पञ्चमे मानवः स्या-॥
द्राजाश्वस्याप्रथमसदने मानवोऽन्यो महीशः ॥ १९ ॥

स्वामात्यस्य प्रथमभवने स्यंदनो मन्त्रिनाग-॥
स्यान्ते गेहे सचिवतुरगोपात्यगेहे पदातिः ॥
प्रज्ञावतः कथयत कथं भूमिपालस्य बंधः ॥
सर्वैर्मर्त्यास्तरपतिगजावस्पृशन् स्याद्विचित्रः ॥ १० ॥

घारका डाव ५७ (पुढें चालू.) संख्या ३

			रा				
ह							
प							
			घ				
	प					प	
उ	रा						

जाडा संख्या ५

जाडा प्रथम खेळून एकवीस खेळींत प्यादी.

'राजाला हत्तीला न हि शिवावे' ('राजाला हत्ती न हि शिवावा.' धुळें प्रत पान ४५.) —म.

याचा अर्थ विजयी पक्षाचा (जाडा) राजा व हत्ती हे सर्व डावात दिलेल्या जाग्यावरून मुळींच हालवू नयेत. —स.

** डाव ५८.

अथ पञ्च भटबंधरत्नानि प्रदर्शयंस्तत्राद्यं चतुरस्यम्,
परचलनप्राधान्ये षड्विंशतिभिर्भटबंधं दर्शयति ।

स्वमंदिरेऽमात्यहरीममानवौ । रथः स्वगेहे सचिवस्य भूपतिः ॥
प्रधानकुम्भिप्रथमे महीशितु–। र्गजः स्वगेहे सचिवान्यदन्तिनौ ॥२१॥

अमात्यचक्रथश्चकपदसस्तमौ । परो महीशः सचिवेभमंदिरे ॥
नृपाश्वपष्ठे सचिवो यदा भवे-। त्तदातिवक्षः कवयः कथ भवेत् ॥२२॥

' उत्तम पांच डाव सांगतो. ' —म.

घारका डाव ५८ (पुढे चाल.) मख्या २

रा							
	ह						
		च					
						घ	
प	प						
रा		उ					ह

जाडा मख्या ७

घारका प्रथम खेळून, जाडा सव्वीस खेळीत (घारक्यावर) प्यादी करतो.

'दुसऱ्या राजाची चाल पहिली याप्रमाणें वजीर घोडे ठेवल्यावरहि या संख्येनें प्यादमात होती.' —म.

डाव ५९.

५८ ते ६२ पर्यंत पांच रत्नतुल्य डाव (पंचरत्न) दिले असून, हा डाव कोणत्याहि ग्रंथांत नसून चोरी जाणा आहे. त्यामुळे एका अत्यंत रमणीय डावास मुकावें लागत आहे. —म.

या व पुढील कांहीं डावांच्यामागें त्यांच्या महत्वाप्रमाणें एकाहून अधिक फुल्या दिल्या आहेत. —सं.

(पृ. ८२ वरून ग्रंथकाराचे सिद्धांत पुढें चालून समाप्त.)

राजा, आपल्या हत्तीच्या घरीं १.

वजीराचा हत्ती, आपले ८.

प्यादा, आपले वजीराच्या हत्तीच्या ७.

दुसरा राजा, आपल्या घोड्याच्या २.

वजीराचा हत्ती, आपल्या ७.

ही बाजी बहुतेक बरावर म्हणतात. परंतु बरोबर नव्हे.

(संस्कृत श्लोकांत पूर्वींचे लोक बरोबरी मानतात, परंतु नवीन सिद्धांताप्रमाणें नव्हे, असें आहे. —सं.)

**डाव ६०. (पंचरत्न.)

रथोद्धता,

एकत्रिशाविभिः सचिवकरितृतीयगृहस्थभटाद्बंधं दर्शयति । अत्र पंचभिरपि भटैः पंचधा बंधाः भवंतीति पंचरत्नेष्वयमेकोऽपि पंचरत्नसंज्ञिको ज्ञेयः ।

भूपतिः सचिव चक्रितृतीयेऽ, मात्यवारणतृतीयतुर्यगौ ॥
मानवौ मनुजौ सचिवेभयोः, पंचमो सचिवो नृपचक्रिणः ॥ २४ ॥
षष्ठके नृपतिसप्ततुरीये, पंचमे च करिचक्रिणौ स्थितौ ॥
भूपवारणभटः स्वमंदिरे, भूमिनाथकलभालये गजः ॥२५॥
स्वीयघोटकगृहेऽन्यभूमिपः, स्वेभसप्तमगृहे प्रधानकः ॥
संस्थितो यदि कथ निगद्यतां भूपतेर्मनुजबंधनमत्र ॥ २६ ॥

पारका डाव ६०. (पुढें चालू.) सख्या २

						रा	
					व		
प			प			उ	
प						ह	
प		रा					
ब							प
							ह

जाडा सख्या १०

१ जाडा प्रथ० खे० वजीराचे हत्तीचे ३ रे प्या०नें ३१ रे० प्यादी.
२ " " " " " ५ वे " ८ " "
३ " " " राजाचे " २ रे " ९ " "
४ " " " वजीराचे ५ वे " १२ " "
५ " " " वजीराचे हत्तीचे ४ थे " काहीं " "

येणेप्रमाणें पांच तरानें प्याद मात होती. –म.

"हा डाव पांचही प्यायांनीं होतो म्हणून, (डाव ५८ ते ६२ यांना) जरी पचरत्नें म्हटलें आहे तरी, या एकासच पंचरत्न अशी संज्ञा द्यावी." –म. (आरंभींचा संस्कृत उपक्रम पहा.)

*डाव ६१.

मंदाक्रांता,

अथ सप्तपंचाशद्भिरुत्तमोत्तमं दुरवगाहमतिप्रौढं भटबंधमाविष्करोति ।

भूमीभर्तुः सचिवकलभस्याद्ये तदुद्वितीये ॥
चक्री मंत्री स्वरथभवनात् स्यात्तृतीये गजेंद्रः ॥
मंत्र्यश्वस्याप्रथमसदने राजमातंगपष्ठे ॥
मर्त्यः कश्चित्परनृपगजो मंत्रिपादवारणांत्यौ ॥ २७ ॥

पांढरा संख्या २

							प
		व					
उ	ह						
रा			गा				ह

काळा संख्या ५

काळा प्रथम खेळून सत्तावन खेळीत प्याद्याने मात करितो.

" दुरवगाहं अतिप्रौढं भटबंधः "

ही याजी सर्वांमध्यें उत्तम. —ग्रं.

**डाव ६२.

भुजंगप्रयातम्,

अथ पराभिमतविश्रांतिप्रदानपूर्वकं सपादद्विशत्या नृपकरितृतीयगृहस्थभटवधमाक्षिपति ।

नृपेभात्तृतीये चतुर्थे मनुष्यौ ॥ तथा पञ्चमेतत्पुरस्तान्नृपालः ॥
अथाऽन्यो भटः पञ्चमे क्ष्माभृदुष्ट्रा-॥ दमात्यः स्वगर्धर्वपष्ठं प्रविष्टः॥२८॥
प्रधानोष्ट्रगेहाद्गजः सप्तमः स्या-॥ त्परो भूमिपोऽमात्यनागालयस्थः॥
यदा भूपनागाद्गजः सप्तमः स्या-॥ त्तदा मर्त्यबधः कथ स्यात्कवीधाः.॥२९॥

जाडा | सख्या ७

रा							
		ह					
	उ						रा
					प		प
							प
							प
							ह

बारका | सख्या २

जाडा प्रथम खेळून दोनशे पंचवीस बाजींत राजाच्या हत्तीचे तिसऱ्या घराने प्यादी. ('दोनशें पंचावन बाजींत.' मराठी भाषांतर. -ग्रं.)

डाव ६३.

हरिणी,

अथ चतुर्भिः स्वभटात् परस्य, षड्भिः परभटात्परनिरुपायेन स्वस्य, वधं दर्शयति । अयं तुल्यबंधसंज्ञको वैलायतप्रसिद्धो हैंदुस्थानसिद्धांताविरुद्ध इत्यत्र प्रदर्शयति ।

रथरथवरो मन्त्रीभस्य द्वितीयकरचमौ ॥ मनुजसचिवौ मन्युष्ट्रस्य द्वितीयक-षसमौ ॥ करिवररथौ भूपेभोष्ट्राद्वुपातिमषडयो-॥ नृपतिमनुजौ मन्यश्वस्या द्वितीयकषडगौ ॥ २० ॥ परनरपतिर्मंत्रीमाद्ये रथो नृपदतिनः ॥ चरमभवने मंत्रीमाद्येतृतीयपदे भटः ॥ उचितकरयात्यष्ठे मर्त्यो बुधा हृदि चिंत्यता ॥ निजनरभटात्स्वतुर्याभ्या कथ नृपवधन ॥ २१ ॥

मारका संख्या ४

रा							
		घ					ह
प	प				˘		
ग							
		व					
उ		प					
	श						ठं

खाता संख्या ८

(खाता प्रथम मेरून) चार पेढींत मारक्यावर प्यादी.

(यारक्या प्रथम खेळून) सहा खेळींत त्याच्या हत्तीच्या प्याद्यानें आपल्यावर (जाड्यावर) प्यादी.

हा 'तुल्यबंध' नावाचा विलायती प्रसिद्ध डाव असून हिंदुस्थानी सिद्धांतासीं विरुद्ध नाहीं, म्हणून येथें दिला आहे; असें आरंभींच्या संस्कृत उपक्रमात, ग्रंथकार लिहितात.

[अशा डावास विषम डाव असें (Odds of losing game) म्हणतात; व दुसऱ्यास आपणावर प्यादी करावयास भाग पाडण्यात कौशल्य असतें. त्या डावाचा हा उत्कृष्ट नमुना आहे. विषम डावाबद्दल पृ. ९५ पहा.]

डाव ६४.

मालती,

परबुद्धिप्रमादाधीनमादितो नृपमन्त्रिणोर्वैमुख्याभिप्रायेण पञ्चभिर्भटवधमाक्षिपति ।

नृपसचिवरथाश्वानेकपास्तन्मनुष्याः ।
निजसदनगताश्चेदन्यभूपालसैन्य ॥
निजभवनगत चेदादितोऽन्याश्चतापाः ।
कथय कथमय स्यात् पञ्चभिर्मर्त्यवधः ॥ १२ ॥

केवळ हिंदुस्थानी तऱ्हा.

दोन्ही पक्षांनीं आपआपलीं सैन्यें पटावर हिंदुस्थानी (देशी) पद्धतीनें सुरवातीस मांडतात, तशीं मांडावींत. मांडणी सोपी म्हणून पट दिला नाहीं. —सं.

जाडा प्रथम खेळून पांच डावात प्यादी.

विशेष सूचनाः—

१ यात राजा व वजीर हिंदुस्थानी पद्धतीप्रमाणें परस्परविमुख आहेत.

२ उत्तरात ग्रंथकारानें परपक्षाच्या खेळी दिलेल्या आहेत.त्याप्रमाणें त्यानें खेळलेंच पाहिजे, असें नाहीं. पण खेळणारा कचा असेल, तर त्याच्या चुकीचा फायदा घेऊन, भर डावात प्यादी कशी करावी, हें

दाखविण्याकरतां हा डाव दिला आहे. म्हणून डावाच्या आरंभीं उपक्रमांत 'परबुद्धिप्रमादाधीन' म्ह. दुसऱ्याच्या चुकीवर अवलंबून असणारा डाव, अशी स्पष्ट इशारत दिली आहे. इंग्रजींत या प्रकारास (Fool's mate) फूल्स मेट अथवा (Scholar's mate) स्कॉलर्स मेट असें म्हणतात. डा. नं. ८३,८४,९६ हे याच प्रकारचे आहेत. —सं.

(येथें ६४ डावापूर्वीं हिंदुस्थानी [देशी] पद्धतींतील संस्कृतांत व मराठींत सिद्धांत म्हणून सांगितले आहेत. त्याचा खेळणारांस उपयोग होईल. —सं.)

अत्र प्रसंगात्कतिपय हैंदुस्थानसिद्धांतान् प्रदर्शयति ।

एकस्य कलमावेव परस्य रथमात्रके ॥
अवशिष्टे न मातुः स्याद्भूपे रथगजादिगे ॥ ३३ ॥
एकस्य गजशेषे तु परस्योष्ट्रोऽथवा हयः ॥
यदि शिष्टो भवेन्मान्यस्तदा तुल्यबलावुभौ ॥ ३४ ॥
एकस्यैको भटो दंती परस्यामात्य एव चेत् ॥
तौ तु तुल्यबलौ स्यातां गजे मर्त्यबलावृते ॥ ३५ ॥
शिबिकोष्ट्रहयेमानां तुल्यशेषे समौ स्मृतौ ॥
*उभयोस्तुल्यशेषे तु भटाधिक्यं निरर्थकम् ॥ ३६ ॥
एकस्य कलमोऽन्यस्य शिष्टौ चेद्गजवाजिनौ ॥
बुद्धिमांश्च शतान्देः स्याद्गजे दूरतरं गते ॥ ३७ ॥
स्वधारणगृहे भूपमठोऽन्मात्येमसत्तमे ॥
मंत्री नृपगजांत्योऽन्यो गजा स्याश्वगजान्तरे ॥ ३८ ॥
गजोऽमात्यगजोत्यान्ये यदि तुल्यौ वदंति तौ ॥
प्राचो नवीनसिद्धांते न समौ तौ प्रकीर्तितौ ॥ ३९ ॥

इति हैंदुस्थानबेलायतविशेषेण मटबंधरहस्यं ।

---

* दुसरें प्रतींत—'उभयोस्तुल्यशेषे' असा पाठ आहे.

(वरील सिद्धांतांचें ग्रंथकर्त्यानें दिलेलें भाषांतरः-)

कांहीं निश्चय सांगतों.

आपल्यास दोन हत्ती, दुसऱ्या राजास एक उंट, उभयास घरकड कांहीं नाहीं. त्याचा उंट रासून मात होत नाहीं. दुसरा राजा आपल्या उंटाचे हत्तीच्या कोणास जावा ॥ ३३ ॥

येकास उंट अथवा घोडा; दुसऱ्यास हत्ती मात्र; ते बरोबर ॥ ३४ ॥

(यापुढील भाषांतराचा मजकूर पृष्ठ ८९ वर पहा.)

डाव ६५.

मालती,

अथ वैलायतभटबंधान् प्रदर्शयन् आदितः परबुध्यभागलभ्याधीनं पंचभिर्बंधमार्यंकते ।

नृपश्चिवरथाश्वानेकपास्तत्मनुष्याः ॥
निजमवनगताश्चेदन्यभूपालसैन्य ॥
निजसदनगतं चेदातितोऽन्याश्वतायाः ॥
कथय कथमय स्यात्पंचभिर्मत्यबंधः ॥ ४० ॥

'*केवळ विलायती तऱ्हा.*' —प्र.

दोन्ही पक्षांनीं आपआपली सैन्यें पटांवर विलायती पद्धतीनें सुरवातीस मांडतात तशीं मांडावींत. जाड्या बाजूच्या उजव्या हातास राजा. मांडणी सोपी आहे म्हणून पट दिला नाहीं.

जाडा प्रथम खेळून पांच खेळींत प्यादी.

(डाव ६४ प्रमाणें [Fool's mate] फूल्स मेट.)

'पूर्वीं सांगितले ६४ प्यादमात. विलायती तरा. हिंदुस्थानची हि तरा असे. इतःपर केवळ विलायती तरा सांगतो.' —प्र.

डाव ६६.

स्रग्धरा,

षड्भिः स्वभटात्परस्य, पंचभिः परभटात्स्वस्य, कुंठितबंघमाक्षिपति।
भूपोऽमात्यद्वितीये नरपतिमनुजः स्वालये भूपतुर्ये ॥
सप्तीमंध्रुप्रमर्त्यो निजभवनपुरः स्वे चतुर्थे प्रधानं ॥
अन्योर्वीसार्धभीमः सचिवहयगृहे भूपतुर्ये तुरंगो ॥
भूपालेभस्य मर्त्यो निजभवनपुरश्चेत्कथं तुल्यबंधः॥ ४१ ॥

धारका संख्या ३

	रा						
							प
				प			
			घ	उ			
		प					
			रा				प

जाडा संख्या ५

जाडा प्रथम खेळून सहा खेळीत प्याद्‌दी.

(१) ' शाह बाजीत दुसऱ्यावर प्यादमात यावी किंवा (२) पांचा बाजीत दुसऱ्याच्या (धारकाच्या) प्याद्याच्या शाहानें आपल्यावर

उलटावा ' —भ. म्हणजे ५ बाजींत मात घ्यावी. येथें कूजी (स्टेलमेट) होते. संस्कृतात ' भटात् कुंठितबंधं ' असे आहे. —स.

डाव ६७.

अथ गजभटात्पंचभिः, तुरगभटात्षड्भिः, हरिणी, परस्य, भटात्रवभिः स्वस्य, बंधमाक्षिपति ।

नृपतिसचिवौ भूपालोष्टद्वितीयकषष्ठगौ ॥
प्रभुहयगजागारान्मर्त्यौ द्वितीयमुपाश्रितौ ॥
रथकरिवरौ मध्यश्चेभालयातिमसप्तमौ ॥
परनृपभटौ भूपालश्चालयाद्यतृतीययो. ॥ ४१ ॥

बारका सख्या २

	उ					रा	
				ह			
					घ	प	
					रा	प	प

जाडा सख्या ६

जाडा प्रथम खेळून:—,

परधन १ {"हत्तीच्या प्याद्यानें ५ चालींत दुसऱ्यावर मात.
(प्यादी करणें) २ {घोड्याच्या प्याद्यानें ६ " " "
परप्रदान ३ | दुसऱ्याचे प्याद्यानें आपल्यावर (आड्यावर)
(प्यादी करावयास | (९) नवा चालींत मात घ्यावी.
मात पाडणें) | बहुत तरा येथें आहेत. जाणावी. " –प्र.

डाव ६८.

हरिणी,

अथ पञ्चभिर्गजभटादशभिस्तुरगभटात्परस्य, अष्टभिः परभटा-त्स्वस्य, पधमाद्याकते ।

नृपरथद्वमेभाना वावत्तुरीयमुपाभिता ॥
नृपतिमनुजा मन्त्रीप स्यात्स्वसप्तमसंस्थितः ॥
सचिवतुरगात्पष्ठे तुर्ये प्रधानरथो नृपो ॥
निजहयपदे भूपालोप्यद्वितीयपदे भटः ॥ ४१ ॥

डाव ५८–६२, देशी पद्धतीतील व ७६ ते ८० विलायतीतील पंचलें दाव. हे विषम डावाचे उत्कृष्ट नमुने आहेत. मात स्वतापर अटी ठरून घेऊन परपक्षास शिकावें लागतें. जसें:– विशिष्ट प्याद्यानेंच, त्या ठराविक घरीं, प्यादी देणें, परपक्षास जादा प्यादी देणें, प्यादी न घेर चालविण्याचा अधिकार देणें, त्याचा वजीर घोड्याच्या गतीनेंहि चालणें, व आपणास शिकण्यास दुसऱ्यास मात पाडणें इत्यादि. (Odds of losing game. ६६ ते ७३ डाव असे आहेत.) या प्रकारच्या प्रकाराविषयी गेल्या शतकांतील क्रीडापटु मि. हावर्ड स्टॉंटन यांचे मत असें आहे:–

'Of these odds where one player undertakes to compel his adversary to win ... ... we find no mention in ... .. old European authors To judge from the extent and variety of problems, which turn upon this condition, these odds must have been, much practised, esp in India, formerly '

Chess Player's Companion, (Ed 1887, P. 395.)

By,

H Staunton.

बारका डाव ६८. (पुढें चालू.) संख्या २

						रा	
ह					प		
	घ						
	उ				रा	प	प

जाडा संख्या ६

जाडा प्रथम खेळून,

परबंधन { "पांच बाजींत हत्तीच्या प्याद्यानें मात.
आठा (८) " घोड्याच्या " "

बारका प्रथम खेळून,

बधग्रहण { आठा (८) बाजींत दुसऱ्याच्या (बारक्या) प्याद्यानें
आपल्यावर (जाड्यावर) मात." —प्र.

[आमच्या प्रतींत ह्या डावाच्या मराठी खेळी चुकीच्या आहेत. तीनहि प्रकारापैकीं कांहींचीं शीर्षक योग्य ठिकाणीं नमूद नाहींत. कांहीं खेळी मूळ डावांत नसतां दिलेल्या आहेत. यावरून, या प्रतीच्या लेखकानें, दुसऱ्या एकाद्या प्रतीवरून नक्कल करताना चुकीच्या डावाचें

पान नजरेपुढें ठेऊन नक्कल केली असावी. अगर ज्या प्रतीवरून नक्कल केली तीच मुळीं चुकीची असावी. लेखक खेळाबद्दल अनभिज्ञ तरी असावा, किंवा पोथीवरून त्यानें प्रत्यक्ष डाव खेळून पाहिले नसावेत, असें डावात व अन्यत्र त्यानें ज्या मनोरंजक चुका केल्या आहेत त्यावरून दिसतें. —म.

डाव ६९.

रथोद्धता,

अथ *मंत्रिभिः स्वभटात्परस्य, परभटात्पचभिः स्वस्य, बधमाहाकते।
भवितद्वयतुंरगगजाना, येदलोक्युगमूलसप्तमाः ॥
मानवा नरपतिस्तुरगमो,ऽमात्यनागिगृहपटसंश्रितः ॥४४॥
इति चक्रिभवनाग्रपष्ठयो,-र्यांजिवर्यमंत्रिवो रथः पुनः ॥
भूपतुर्यभवनेऽन्यभूमिपोऽमात्यवाजिगृहपटमाश्रितः ॥४५॥
राजचंद्रिमनुजः स्वमंदिरे, मानवः सचिवनागसप्तमे ॥
भूपयोः किल परस्पर कथ, तुल्यबंधनमिदं निगद्यताम् ॥४६॥

---

*या डावात मूळ पोथींत लेखकानें चुकांची रेलचेल केलेली आहे. 'अथ मंत्रिभिः स्वभटात् परस्य' असा आरंभ मूळ संस्कृतात असून मराठी भाषांतराच्या शेवटीं सात डावात दुसऱ्यावर प्यादी करावी असें तो म्हणतो, परंतु उत्तरात फक्त तीन डावात मात होत्ये! यावरून आरंभीं 'मंत्रिभिः' यांतील 'मं' वगळलें म्हणजे 'त्रिभिः' म्ह. तीन डावांत दुसऱ्यावर मात हें बरोबर झालें. परंतु लेखकानें 'मं' खोडून टाकल्याचें न कळे! मूळ संस्कृत श्लोकाप्रमाणें प्याद्यांची स्थानें, प्या-घ४; प्या-घ उ. ३, प्या-च. घो. २. अशी आहेत. तर मराठी प्या-च उ ४. प्या-च घो. ६; अशीं चुकीचीं आहेत. लेखकास संस्कृत भाषेचें ज्ञान कमी व त्यामुळें नक्कल करताना चुका. या दोन्ही प्रकारावरून या ग्रंथाच्या अनेक प्रति महाराष्ट्रांत इतस्ततः प्रसार पावल्या असल्या पाहिजेत असें अनुमान निश्चित होऊन या पोथीच्या उत्पत्ती ता. २०।१२।१९२९ रोजी झाल्या. पुढें पहा! हा डाव बरोबर आहे. ही प्रत आम्हांस १९२६ मार्च मध्ये मिळाली. हा नवंबर १९२६ मार्चमध्यें मिळाल्यानंतर आलेवारी

बारका डाव ६९ (पुढें चालू.) संख्या ३

					प		
	घ	व					
			प	उ			
	रा	प					
प	प	घ					
शा							

जाडा संख्या ८

परबंधनः—जाडा प्रथम खेळून तीन खेळींत प्यादी देणें. आणि बंधग्रहणः—पांच बाजींत आपल्यावर (जाड्यावर) प्यादी घेणें.

(पान ९७ वरून टीप पुढें चालू.)

१९३७ चे विविधवृत्त व Bombay Chronicle यामध्यें कलकत्याचे प्रो. चिंताहरण चक्रवर्ति एम्. ए. यानी Chess in Bajirao's Time या शीर्षकाखाली विलासमणिमंजरीची प्रत रॉयल एशियाटिक सोसायटी कलकत्ता ग्रंथकडे उपलब्ध झाल्याचें प्रसिद्ध केल्यावरून सदर प्रतीबद्दल प्रो० मजकूर याजकडे विचारणा केली. त्यांजकडून सदर प्रत अपुरी असल्याचें लिहून आलें. या प्रमाणें १९२९ सालीं केलेलें अनुमान या आठ वर्षांच्या अवधींत आणखी तीन ठिकाणीं प्रती सांपडून खरें ठरलें.

डाव ७०.

अथ परस्परं त्रिभिर्भटबंधमाह्यंकते । मालती,

सचिवरथहयाश्चानेकपानां द्वितीये ॥ रथमनुजवराराण्मंत्रिनागात्तृतीये ॥

सचिवरथनिकाय्यात्संचमे स्यात् तुरंगो ॥ मनुजपतितदुष्ट्रागारपद्यौ
मनुष्यौ ॥ ४७ ॥

सचिवरथतुरंगोपात्यतुर्यौ भटौ राट्॥ गजचरमगृहार्वाग्वारणोऽथान्यभूपः॥

निजभवननिविष्टो मानवोष्ट्रावमात्य-॥ प्रभुकलमतृतीयौ चेत्कथं
तुल्यबंधौ ॥ ४८ ॥

थारका संख्या ३

				रा			
		प					ह
प				प	प		उं
		घ					
	प						
रा							
प	प	उ					

जाडा संख्या १०

प्यादी देणें १) जाडा प्रथम सेकून तीन सेळींत एकमेकावर प्यादी-
प्यादी घेणें २) " तीन चाजींत उभयतामध्यंभर बरोबर प्याद मात."

डाव ७१.

अथ त्रिभिः परस्य, चतुर्भि स्वस्य, बंधमाशंकते ।
हययुगुलतृतीयोपात्यसस्थौ रथौ द्वौ ॥ नृपरथकरितुर्यौ मन्त्रिभूपौ भवेता ॥
नृपति सचिवषष्ठोपात्यसस्थौ भटाश्वौ ॥ नृपतिरथतृतीये घोटकः
सप्रविष्टः ॥ ४९ ॥
हनतुरगचतुर्थे मानवो मर्त्ययुग्मं ॥ नृपकलभतृतीये पंचमेऽन्योमहीशः ॥
निजहयमवनाद्ये राड्गजः स्वे तृयीये ॥ निजसदननिविष्टो
मेदिनीनाथमर्त्यः ॥ ५० ॥

घारका सख्या ३

						रा	
	उ		घ	प			
				प			ह
							प
					व	प	रा
					घ	उ	प

जाडा सख्या १०

(परबंध) जाडा प्रथम खेळून तीन बाजींत घारक्यावर प्याद्मात.
(बंधग्रहण) ,, ,, ,, चार ,, आपल्यावर ,,
(जाड्यावर) –भं.

डाव ७२.

अथ परभटत्रयमसंहरंस्त्रिभिः परस्य, दशभिः स्वस्य बंधमाक्षिपति।

मालती,

सचिवरथ+तृतीये सार्वभौमोऽभिषिक्तो॥ यदि भवति पदातिर्मन्निर्गधर्वपष्ठः।
सचिवद्वयवरौ चेन्मन्त्रितघन्तिनुर्यौ॥ अथ सचिवतृतीये भूपतुर्यौ मनुष्यौ ॥५१
नृपतिमुरगगेहे स्यदनश्च निमर्त्यौ-। विनकलमगृहाग्रे पंचमेऽथान्यभूपः॥
सचिवद्वयपदे राज्ञागामस्यौ निजाग्रे ॥ सचिवकरितृतीयान्मानवाः
(+ 'गज' अर्थ पाहिजे —मं.) स्युस्त्रयो नु ॥ ५२ ॥

घारक। संख्या ३

	रा						
प	प						प
प							उ
प		घ	व	ग			
शा			प				
							प
						उ	

10102

जाता संख्या ९

" जाता प्रथम भेदून तीन पाळीत दुसऱ्यावर प्यादमात.
दाता पाळीत आपल्यावर प्यादमात दुसऱ्याच्या दर्शीच्या ठिवे
प्याद्यानें होती. " —प्र.

डाव ७१.

अथ त्रिभिः परस्य, चतुर्भि स्वस्य, अधमाशकते ।

हययुगुलतृतीयोपात्यसस्थौ रथौ द्वौ ॥ नृपरथकरितुर्यौ मन्त्रिभूपौ भवेता ॥
नृपति सचिवषष्ठोपात्यसस्थौ भटाश्वौ ॥ नृपतिरथतृतीये घोटकः
सप्रविष्टः ॥ ४९ ॥

इनतुरगचतुर्थे मानवो मर्त्ययुग्म ॥ नृपकलमतृतीये पचमेऽन्योमहीशः ॥
निजहयमवलाधे राड्गजः स्वे तृयीये ॥ निजसदननिविष्टो
मेदिनीनाथमर्त्यः ॥ ५० ॥

काळा — संख्या ३

						रा	
	उ		घ	प			
				ग			ह
							प
					त	ध	श
					घ	उ	प

जाडा — संख्या १०

(परबंध) जाडा प्रथम देऊन तीन खेळीत घारक्यावर प्यादेमात.
(बंधग्रहण) ,, ,, ,, चार ,, आपल्यावर ,,
(आळ्यावर) —पं.

डाव ७२.

अथ परभटत्रयमसंहृत्य त्रिभिः परस्य, दशभिः स्वस्य बंधमाक्षिपति।

मालती,

सचिवरथस्तृतीये सार्वभौमोऽभिषिक्तो॥ यदि भवति पदातिर्मंत्रिगंधर्वपष्ठः।
सचिवहयधरौ चेन्मंत्रितश्चक्रितुर्या-॥ अथ सचिवतृतीये भूपतुर्यौ मनुष्यौ॥५१
नृपनितुरगांहे स्यंदनश्चक्रिमत्यां-॥ विनकलभगृहाग्रे पंचमेऽथान्यभूपः॥
सचिवहयपदे राण्णागमत्यो निजाग्रे॥ सचिवकरितृतीयान्मानवाः स्युजयो तु॥५२॥

(+ 'गज' असें पाहिजे -सं.)

धारक।

संख्या ५

	रा						
द	प						प
द							उ
प		घ	व	प			
रा			प				
							प
						ट	

डाव ७३.

स्नग्धरा,

परस्परमेकादशभिर्भटबधातरमाचक्ते ।

भूपोमात्याश्वगेहे, नरपतितदिभस्यानयोरश्वनागो ॥
नागोऽश्वोपात्यगेहे, नृपकलममटः स्वालये पचमे स्यात् ॥
भूपस्योष्ट्ः प्रधान, नरपतिभवनात्षष्ठसस्थ तथाऽन्यो ॥
भूपोऽप्यात्मालयस्थो, नृपकलममटः स्वालये चेत्समानः ॥५१॥

धारका सख्या २

			रा				
प	हं						
				ब			
				उ			
							पं
	रा			घ			ह

साडा सख्या ७

जाडा प्रथम खेळून " उमयतावर बरोबर अकरा (११) बाजींत प्यादमात. " –म.

महाविलास (१०० घरांचा पट)

प्रास्ताविक माहिती.

हा खेळ शंभर घरांच्या म्हणजे (आडवीं १० व उभी १०.) अशा पटावर खेळण्याचा असून, त्यांत आठ घराच्या पटांत असणाऱ्या मोहऱ्यांखेरीज, राजपुत्र, प्रधान(वजीर)पुत्र व राणी अशीं तीन जादा मोहरीं असतात. राजपुत्र हें मोहरें राजाच्या उजव्या बाजूस, व वजीरपुत्र वजीराच्या डाव्या बाजूस लगतच्या घरीं ठेवतात. राणी ही राजाची अर्धांगी म्हणून त्याच्याच घरीं असते.

राजपुत्र हा, हत्ती, उंट व घोडा या तिघांच्या चालीनें म्हणजे सरळ, तिरकस व अडीच घरें खेळणाऱ्याच्या इच्छेप्रमाणें जातो.

वजीरपुत्र हा सरळ व अडीच घरें; व राणी ही तिरकस व अडीच घरें; म्हणजे अनुक्रमें हत्ती × घोडा आणि उंट × घोडा यांच्या चालीनें जातात.

या डावाच्या उत्तरावरूनच राजपुत्राची गति व सामर्थ्य समजतें. राणी व वजीरपुत्राची चाल समजण्यास गमक नाहीं. त्यांच्या चाली आम्हीं सुचविल्या आहेत.

[मूळ ६४ घराच्या पटातील वजीरास अर्धचक्र मिळून त्याचें विलायती पद्धतीतील ' राणींत ' कसें रूपांतर झालें हा प्रश्न अद्याप समाधानकारक रीतीनें सुटलेला नाहीं.]

"The former 'Minister' or 'Counselor' gradually became a Queen. When the queen entered the chess-world, she was the weakest piece on the board, being permitted to move only one square diagonally. ... ... The queen began to be more important in the 15th Century."

Bombay Chronicle Daily. 12th May 1936 P. 11.

'राणी हें मोहरें एकच तिरकस घर जात असे, इ. स. च्या १५ व्या शतकात राणीस—पूर्वीच्या वजीराचें—आजचें स्वरूप आलें.' दैनिक बाँबे क्रॉनिकल १२–५–१९३६ चा अंक पान ११.

हा या पुस्तकाबाहेरील आधार झाला. राणी हें मोहरें युरोपात जन्मास आलें नसून त्याचा जन्म येथेंच किती तरी शतकांपूर्वी झाला असून या काष्टयुद्धातहि राजा, त्याचा परिवार व कबिला हीं शामील होत असत हें सिद्ध होऊन खऱ्या युद्धाच्या अनुकरणार्थ काढलेल्या खेळाच्या पूर्णतेची येथें परिसीमा झाली! —श.]

बाकीचीं मोहरीं ६४ घरांवरील मोहऱ्याप्रमाणेंच जातात. या डावांतील एकंदर मोहरीः—

राजा, वजीर, राणी, राजपुत्र, वजीरपुत्र, दोन हत्ती, दोन घोडे, दोन उंट याप्रमाणें प्रत्येक बाजूचीं अकरा असून तीं दहा घरांत ठेवावयाचीं असतात.

यांचीं स्थानें आकृतींत दाखवितोंः—

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
ह	घो	उ	व पु	व	राजा राणी	रा पु	उ	घो	ह

जाडा (तानडा) (पाढरा)

याप्रमाणेंच पटांत 'बारव्या'चीं स्थानें आहेत असें समजून या डावाचें उत्तर पहावें व लहान पटाप्रमाणें घरें मोजावींत.

संक्षेप चिन्हेंः—ह = हत्ती; घो = घोडा, उं = उंट; व=वजीर; व. पु = वजीरपुत्र; रा = राजा, राणी = राणी, रापु = राजपुत्र.

१–व. ह. २–व. घो. ३–व. उ. ४–व. पु. ५–व. ६–राजा + राणी. ७–रा. पु. ८–रा. उं. ९–रा. घो. १०–रा. ह.

[ग्रंथकारानें प्रस्तावनेंत या खेळात मोहरीं किती असतात याबद्दल पुढील श्लोक दिला आहेः—

मराठी) (१) +"राजाच्या उंटाच्या, हत्तीचे (घरा) खेरीज कोणत्याही आठवे घरीं प्यादा" —ग्र.

म्हणजे रा उ.–८. व रा ह.–८. या दोन घरांखेरीज बाकी आठ घरात कोठेहि प्यादा असल्यास अनुक्रमें अधिक अधिक खेळींत प्यादी होते. येथें सर्वांत लांब म्हणजे प्यादा–व ह.–८. घरीं ठेऊन ग्रंथकारानें उत्तर दिलें आहे. —स.

या डावांतील श्लोकांचे ग्रंथकारानें दिलेलें भाषांतरः—

थोरली बाजी शंभर घराची सांगतो। राजा वजीराचा (च्या) हत्तीचा (चे)१ ले घरीं। राजपुत्र राजाचा (च्या) उंटाचा (चे)६ वे घरीं। राजाचा उंटाचा हत्तीचे खेरीज कोणत्याही आठव्या घरीं प्यादा। ॥ १ दुसरा राजा आपले हत्तीचा १ ॥ ॥ २ ॥ राजाचा हत्ती आपल्या ॥ २ ॥ ॥ ॥ हत्ती न घेतां थोडक्यांत प्यादमात ॥७५॥.

*** डाव ७६. (पंचरत्न–विलायती)

अथ वैलायतानि दुरवगाहानि पंच भटबंधरत्नानि प्रदर्शयिष्यन् तत्रार्थं परभटद्वयाप्रेक्षनपूर्वक पंचचत्वारिंशद्भिस्तुरंगभटबंधमाशकते । पंचचामरः,

इनाश्वपञ्चमे भटः नृपोष्ट्रदविषष्ठगौ ॥
नरो निजोष्ट्रतुर्यगः प्रभुः प्रभोस्तृतीयगः ॥ ५६ ॥
हयः प्रधानमात्मनो रथद्वितीयग गजः ॥
प्रधानचक्रिसप्तमः प्रधानदतिमानवः ॥ ५७ ॥
स्वमंदिरे परप्रभुर्निजाश्वसद्मनि स्थितः ॥
क्षमाधिनाथवारणद्वितीयमाश्रितो भटः ॥
नृपोष्ट्रमानवो यदा स्वमंदिरादचचलः ॥
तदा कथं सुधीवराः पदातिबंध इष्यते ॥ ५८ ॥

'इतःपर प्यादमात सर्वोत्तम सांगतो.' —ग्र.

थारका डाव ७६. (पुढें चालू.) संख्या ३

						रा	
		ह			प		प
					प		प
						प	
					रा		
				घ			
प		उ					

जाडा संख्या ८

जाडा प्रथम खेळून,

" पंचेचाळीस बाजींत घोड्याचे प्याद्यानें मात.
दुसऱ्याचे दोनी प्यादे नाहीं घ्यावे. आपलें जागाहून नाहीं हलवावें.
आपला राजाला न हालवावा." (नाहीं हलवावा. धु. प्र.) —ग्रं.

[* प्रस्तावनेंत ज्याचा पंचरत्नें म्हणून उल्लेख ग्रंथकारानें करून, ज्यांचें वर्णनः—

अभेद्या विषमा बंधाः दुर्गमा विस्मयप्रदाः
निरूप्यंतेऽत्र सकला येऽपि स्युर्लोकविलक्षणाः ॥
—ग्रं. प्रस्ता. पृ. १० श्लो. २९

" काहीं बाजींत प्यादमात. दुसऱ्याच्या चारी प्याद्यास नाहीं हालवावें न घ्यावें. वजी(र) रा(जा)च्या हत्तीचे ४ न जावा. " —प्रं.

'जाडा' पक्षानें खालील अटी पाळून ही प्यादी करण्याची आहे.
(१) 'बारक्या'बाजूच्या चारही प्याद्यास आपल्या स्थानावरून हालवू नये.
(२) आपला ('जाडा') वजीर, राजाच्या हत्तीच्या ४ थ्या घरीं नेऊ नये.

❀❀डाव ८०. (पचरत्न–विलायती)

अथ परभटपटकमभ्रंशयन्, एकाशीतिभिरग्रे गृहपंचकं गच्छता भटेन, उत्तमोत्तमबंधमाक्षिपति ।

नृपरथसचिवाश्वयुग्मनागौ, नृपरथभवनात् क्रमेण सन्त ॥
अथ सचिवगृहाद्रथस्तृतीये, भट्युगमथ मन्त्रिचक्रिवीत्योः ॥६५॥
निजभवनतदग्रग परेशो, निजकरिगृहगः प्रधानवीत्योः ॥
भवनतृतीयचतुर्थतस्तदग्रे त्रिमनुजयुग आस्थिते दुरुहः ॥ ६६ ॥

याचें ग्रंथकारानें दिलेलें भाषांतरः—

राजा आपल्या उंटाच्या १, त्यापुढें अनुक्रमें एक उंट, वजीर, दोन घोडे, दोन हत्ती, उंट वजीराचे घोड्याचे ३, प्यादा वजीराचे उंटाच्या २.

दुसरा राजा आपले हत्तीच्या १, वजीराचे तिसरे, चवथे, पाचवे घरीं ३ प्यादे. वजीराचे घोड्याचेही तसेंच, तीन प्यादे.

८१ बाजींत वजीराचे उंटाचा प्यादा, उंटाचे ७ घरीं जाऊन मात देतो. दुसऱ्याचे प्याद्यास न घ्यावा. नाहीं हलवावा. ही बाजी सर्वांत श्रेष्ठ. —प्रं.

या डावात उलट बाजूचा प्याद्यांचा व्यूह फोडण्याचें बिकट काम फार कुशलतेनें शेवटास नेलें आहे. हा डाव म्हणजे या ग्रंथातील डावांचें शिरोरत्नच होय. या पूर्वींचे पचरत्नी डाव या अखेरच्या डावाच्या पूर्वतयारीचेच आहेत असें दिसून येईल. —सं.

वारका डाव ८० (पुढें चालू.) संख्या ७

							य
					ह		
	प		प		ह		
	प		प		घ		
	प		प		घ		
	प		उ		व		
		प			उ		
					रा		

जाडा संख्या १०

जाडा प्रथम खेळून एक्यांशी खेळींत वजीराचे उंटाचा प्यादा—

म्ह. (प्या–व उं. २) हा उंटाच्या सातव्या घरीं जाऊन प्यादी करतो. दुसऱ्याचें (वारक्याचें) प्यादें घेऊं नये व स्थानावरून हलवूं नये.

(येथपर्यंत देशी व विलायती पद्धतींतील प्यादेमात करण्याचे उत्कृष्ट डाव सांगितले. आतां येथून फक्त 'मात' करण्याचे १६ डाव दिले आहेत. —सं.)

इतःपर शुद्धमात सांगतों. —ग्रं.

डाव ८१.

भुजंगप्रयातम्,

अथ शुद्धबंधान् प्रदर्शयिष्यन् तत्राद्यमेकेन बंधमाशंकते।

नृपेभात्तृतीयद्वितीयाविभेनौ। हयो भूपनागस्य षष्ठे नृपोऽन्यः॥
स्वनागालये चक्रिनागौ भवेतां। धराधीशगधर्बकाद्यद्वितीयौ॥६७॥

घारका संख्या ३

						उं	रा
						ह	
							घ
							ह
							रा

जाडा संख्या ३

जाडा प्रथम खेळून एक खेळींत मात.

[धुळें प्रतींत (जाडा) राजा आपल्या हत्तीच्या १ ल्या घरीं असें छापलें आहे. आमच्या प्रतींत तो, राह-२. असें आहे व मूळ संस्कृताप्रमाणें तेंच बरोबर आहे. —सं.]

डाव ८२.

द्वाभ्यां बंधमाह्यंकते। हरिणी,

नृपतिमनुजौ भूपाश्वाद्य--, द्वितीयगतौ रथः ॥
सचिवतुरगात्तुर्येऽमात्यो, घरेद्यचतुर्थगः ॥
रथवरमटौ मंत्र्युष्ट्रेभाद्, द्वितीयतृतीयगौ ॥
परनरपतिः स्वागारस्थो, गजःसचिवालयें ॥६८॥
नृपरथगृहे चक्रीवत्तिः, प्रधानमटालये ॥
निजरथगृहानाद्ये मन्त्री, भटो नृपदन्तिनः ॥
निजभवनगो राज्ञो मर्त्यौ, निजाग्रगतः क्षमा--॥
पतिरथ मटोऽप्यात्मागारे, कथ नृपबघनं ॥६९॥

धारका संख्या ८

			इ	रा	उं		
प		व	ध		प		
				प			
	उ			व			
प							
		उ				प	
						रा	

जाडा संख्या ६

जाडा प्रथम खेळून दोन खेळींत मात.

डाव ८३.

अनुष्टुप्,

आदितः परचलनप्राथम्ये पराप्रागल्भ्याद्द्वाभ्यां बध दर्शयति ।

नृपामात्यरथाश्वेभास्तद्भटाः स्वस्वमंदिरे ।

परो नृपः समानश्चेत् द्वाभ्यां बधः कथं भवेत् ॥७०॥

ग्रंथकारकृत भाषांतरः—

" राजाचे सर्व आपआपले घरीं. दुसरा राजाचेंहि तसेंच. " -मं.

दोन्ही पक्षांचीं सैन्यें खेळाच्या सुरवातीस विलायती पद्धतींत जशीं मांडतात तशीं मांडावीत. मांडणी सोपी म्हणून पट दिला नाहीं. —स.

' दुसऱ्या राजाची चाल प्रथम, दोन वाजीत वजीराच्या शहानें मात दुसऱ्यावर द्यावी. ' —मं.

बारका प्रथम खेळतो व जाडा दोन खेळींत त्याच्यावर मात देतो.

डाव ८४.

अथ त्रिभिर्बधमाचष्टे । अनुष्टुप्,

नृपामात्यरथाश्वेभास्तद्भटाः स्वस्वमंदिरे ॥

परो नृपः समानश्चेत्त्रिभिर्बधस्तदा कथम् ॥ ७१ ॥

याचें ग्रंथकारकृत भाषांतरः—

"राजाचे सर्व आपआपले घरीं. दुसरा राजाचेंही तसेंच" —मं.

दोन्ही पक्षांचीं सैन्यें खेळाच्या सुरवातीस विलायती पद्धतींत जशीं मांडतात तशीं मांडावीत. मांडणी सोपी म्हणून पट दिला नाहीं. —सं.

" दुसरे राजाची चाल प्रथम. तीन बाजींत घोड्याच्या शहानें मात दुसऱ्यावर (द्यावी.)" —मं.

बारका प्रथम खेळून जाडा तीन डावात मात करतो.

[८३, ८४, ९६ Fools mate पृ. ९१ डाव ६४ टीप पहा.]

डाव ८५.

चतुर्भिर्वधं शंकते । वसंततिलका,

भूपो निजद्विरदतुर्यगृहस्थितश्चेत्–॥ स्याग्रतो भट इमः सचिवोष्ट्रगेहे ॥
भूपालवीतिगृहपंचमके रथः स्या–। न्मन्त्री निजोष्ट्रगृहपष्ठनिकेतनस्थः॥७२॥
अन्यो नृपः सचिववीतिगृहे तदग्रे॥मर्त्यो रथो नृपतिपंचमके रथोऽन्यः ॥
भूपोष्ट्रसप्तमगृहे गजमंत्रिणौ चे–॥ द्भूपोष्ट्रवारणपदातिनिकेतनस्थौ ॥७३॥
सचिवेभतृतीये चेत्पत्तिरन्यः स्थितो यदि ॥ वधश्चतुर्भिः संभूयात्तदा
नरपतेः कथं ॥ ७४ ॥

मारका संख्या ७

	रा						
	प				ह		व
प					व		
प						उ	
रा				उं			
					उं		
		ह					

जाहा संख्या ५

जाहा प्रथम खेळून चार खेळींत मात.

डाव ८६.

अथ वैलायतहैंदुस्थानाविशेषण चतुर्भिवर्षैमाक्षिपति । मालती,

नृपरथद्वयपष्ठौ मर्त्यभूपौ भवेता ॥ सचिवगृहतृतीये वक्षिरन्यः पदातिः ॥
प्रभुकलभचतुर्थे भूमिनाथः परश्चे-॥ निजतुरगनिकाय्ये भूपपष्ठे
पदातिः ॥ ७५ ॥

इनतुरग+ निकाय्यात्पचमेऽन्यः पदातिः ॥ सचिवतुरगनागागारपष्ठौ
भटेभौ ॥

सचिवकलभगेहात्पंचमे मानवश्चे-॥ त्कथमवनिपवधः सर्वसाधारणः
स्यात् ॥ ७६ ॥.

(+ ' करभ=उट ' असें पाहिजे. -स.)

वारका सख्या ६

						रा	
					प	रा	
					प		
प							प
ह	व		घ	प			

जाडा सख्या ४

जाडा प्रथम खेळून चार खेळींत मात.

' हिंदुस्थानी विलायती दोन्ही तऱ्हेनें होसे ' —म.

+प्या.—रा उं. ४. येथें पाहिजे. श्लोकांत कर्त्यांची नजरचूक असेल. —सं.

डाव ८७.

पंचमिर्वधनमाशक्ते । तोटकम्,

निजपंचमगो नरपालहयः । सचिवो निजमंदिरगो नृपतिः ॥
निजनागगृहे किल तस्य पुरो । मनुजा परराण्यिजवीति गृहे ॥७७॥
सचिवो निजघोटकसप्तमगः । करिणौ सचिवोष्ट्गजादिमगौ ॥
नृपषष्ठिमतंगजमानवको । निजमंदिरगौ कथमिनवधः ॥ ७८ ॥

थारका सख्या ६

ह		ह				रा	
						प	व
						घ	
							प
	व						प
			व				रा

जाडा सख्या ५

जाडा प्रथम खेळून पांच खेळींत मात.

डाव ८८.

पचभिर्वधांतर शकते ।

सचिवनृपहयादिमाविनोष्ट्रौ । मभुकरिवुरगामगौ भटोष्ट्रौ ॥
सचिवकरितुरगमानवौ स्वे । नृपरथयहसमे प्रधान ॥ ७९ ॥
अथ सचिवगृहालये नृपोऽन्यः । सचिवकपदजाबुपात्यषष्ठौ ।
नृपकरिसचिवाश्च मानवौ द्वौ । निजनिलयगतावमात्यसंसेः ॥८०॥
प्रथमगृहगतः करी मनुष्यो । यदि सचिवगजात्तृतीयगेहे ॥
तुरगपरिवृढः प्रधानकोष्ट्रा–। न्निवसति यदि पचमे समानः ॥८१॥

बारका सख्या ८

रा	ह						
	प				व		प
प							
		घ					
			प				
प	प		व			उ	प
	रा					उ	

जोडा सख्या ७

जोडा प्रथम खेळून पांच खेळींत मात

डाव ८९.

पुनः पंचभिर्विघातरं शंकते । द्रुतविलंबितम्,

सचिवतद्द्वयपंचमगौ हयौ । सचिवचक्रितुरंगमतुर्यगौ ॥
सचिवचक्रिवरौ रथभूभुजौ । सचिवषष्ठनृपेभगृहादिमौ ॥ ८२ ॥
गजभटौ नृपतत्तुरगाग्रिमौ । सचिववाजितृतीयगृहे भटः ॥
परनृपो निजमंदिरगो गजौ । सचिवतद्द्वययोः प्रथमस्थितौ ॥ ८३ ॥
सचिवसप्तमगृहे तुरगः परो । नृपरथालयपंचमगो हयः ॥
नृपतिमंत्रिरथालयतः पुनः । यदि तृतीयगतौ भटमन्त्रिणौ ॥ ८४ ॥
तुरगयुग्मभटौ निजमंदिरे । नृपरथस्य भटोऽपि निजालये ॥
हृदि चिरं परिभाव्य निगद्यता । कथमथ नृपवध उदीर्यते ॥ ८५ ॥

घारका संख्या १२

		ह	ह	रा	उं		
	प		घ	प	प	प	
		प		प			
	घ		घ				
	उ	व			प		
		प					
				ह		प	
	उ						रा

जाडा संख्या ९

जाडा प्रथम खेळून पांच खेळींत मात.

डाव ९०.

षड्भिर्वधमादांकते ।

नृपरथहयवारणद्वितीयो । गजभटनरनायका रथाश्वौ ॥
नरपतितुरगाद्यपंचमस्थो । जगपतिकरिवाजिनोः तृतीयो ॥८६॥
अथ यदि मनुजो नृपमतुर्ये । यदि परकलभ. प्रधानकोऽपि ।
अवनिपगृहपंचमे भटोष्ट्रौ । यदि सचिवतदीयचक्रितुर्यौ ॥ ८७ ॥
अधिवसति नरः प्रधानषष्ठे । परमनुजपतिर्निभंगेहे ।
भटरथकलभाः प्रधाननागौ–। ज्जगदिपुसप्तुगाः प्रधानकाश्वौ ॥ ८८ ॥
यदि सचिवगृहात्यसप्तमस्था–। विनहयसचिवोष्ट्रकादिमस्थौ ।

(श्लोक–पुढील पृष्ठावर पहा.)

काळा संख्या ११

		ह				उ	रा
						प	प
प			प			प	
उं				व		घ	
		उ	प				ह
						प	प
			घ		ह	प	रा
ह			व			उ	

जाडा संख्या १२

जाडा प्रथम खेळून सहा खेळींत मात.

रथकलभवरौ नृपेभवीत्यो-। यदि किल मनुजो निजालयस्थौ ॥८९॥
इनतुरगतृतीयको भटश्चे-। दय वरकवयश्चिर विभाव्य ॥
अवनिपरिवृढः कय निबघः। कथयत बुधसन्निधौ समाजे ॥ ९०॥

डाव ९१.

पड्भिर्विघमाशकते। द्रुतविलंबितम्,
सचिवभूपतृतीयचतुरीयगौ। रथहयौ तुरगावनिनायकौ ॥
सचिवभूपगजाष्टमपञ्चगौ। परनृपो निजदतिनिकेतने ॥ ९१ ॥
सचिवभूपतृतीयगतौ भटौ। नृपतिचन्द्रतृतीयगतो हयः ॥
प्रमुमदे निजमदिरसंस्थिते। कथमय नृपवध उदीर्यते ॥ ९२ ॥

थारका संख्या ५

घ							व
				प			
			प	प	घ		रा
				घ			
			उ				

जाडा संख्या ४

जाडाः प्रथम खेळून सहा खेळीत मात

डाव ९२.

सप्तभिर्नृपमाक्षिपति । हरिणी,

नृपतिकलभौ भूपामात्य-, द्विपालयगौ भटः ॥
सचिवतुरगात्तुर्येऽमात्यो-, नृपोष्ट्रकपञ्चमः ॥
इनकरिगृहात्तुर्ये चक्री, घरेशहयेभयो- ॥
र्भवनपुरतो मर्त्यौ भूपः प्रधानहयत्रिके ॥ ९३ ॥
नृपतिसचिवागारोपात्यौ, तुरंगममंत्रिणौ ॥
मनुजकलभौ मंत्र्यश्वस्य, द्वितीयकवसमौ ॥
सचिवकलभोष्ट्रागाराभ्या, तृतीयगतौ भटौ ॥
नृपगजहयानाद्यौ मर्त्यौ, भटः सचिवारिगः ॥ ९४ ॥.

घारका संख्या १०

	प					प	प
प	रा	प					
					व		
	प						उ
			प				
	ह		व	ध		प	प
ह							रा

जाडा संख्या ७

जाडा प्रथम खेळून सात खेळींत मात.

डाव ९३.

सप्तभिर्बंधं शंकते ।   मालती,

सचिवरथतृतीये तुर्यके पंचमे चे ॥ द्रुटरथयुगलं स्यात् घोटको भूपबाणे ॥
अथ सचिवतृतीये पष्ठके मंत्रिवीती ॥ नृपकरिहरिमर्त्यौ तत्तृतीयद्वितीयौ॥९५॥
प्रभुरिभमटगेहे स्वेभगेहे परेशो ॥ नृपकलभाग्रहाग्न्यौ चक्रिमर्त्यौ मटाश्वौ ॥
इलहयपुगतुर्यौ स्वोष्ट्रकांते प्रधानं ॥ नृपतिरथतृतीये घोटकः संप्रविष्टः ॥९६॥
सचिवकरितुरीये स्यंदनो वारणेंद्रः ॥ सचिवतुरगगेहात्सप्तमं संप्रविष्टः ॥
भुवि भवति बुधेंद्रा भूभुजो बंध एप ॥ भणत भयविहीना
निर्भराश्चेद्भवंतः ॥ ९७ ॥

काळा   संख्या ९

							रा
						प	उं
			घ		घ		प
उं		उ		घ		प	
		उ					
		प	व				प
	ह					प	रा
		घ					

पांढरा   संख्या ९

पांढरा प्रथम खेळून सात खेळींत मात.

डाव ९४.

नवभिर्बंधमाक्षिपति। मालती,

नृपसचिवरथाभ्यां पंचमौ घोटकोष्टौ॥ सचिवरथहयाभ्यां चक्रिमर्त्यौतुरीयौ॥ इनकलभहयाभ्यां भूपमर्त्यौ द्वितीयौ॥ नृपकरिसचिवाभ्यां त्र्यष्टमौ वारणाश्वौ॥९८॥

परनृपतुरगौ चेद्भूपनागोष्टगेहे॥ नृपहयगजमर्त्यौ तत्तृतीयद्वितीयौ॥ अवनिपतिगृहात्योपात्यगौ मन्त्रिणीतिः॥ नृपकलभतुरीयानादिमौ चक्रिणौ द्वौ॥९९॥

अमात्येभाद्यचरमौ वारणौ यदि भूभुजः॥ बधः कथं भवेदाशु पण्डितास्तन्निबोध्यताम्॥१००॥

बारका संख्या १०

ह			घ		घ		रा
						प	उ
							प
		उ		घ			उं
	प	उ					
							ह
				घ		प	रा
ह				व			

जादा संख्या ८

जादा प्रथम खेळून नऊ खेळींत मात

डाव ९५.

सग्धरा,

शादवगनिर्बंधनाडिपतिं ।

भूपो०लाल्पद्विर्ददे सचिवकरिगृहार्त्यंचमे स्यंदनः स्या-॥
न्मल्लो०न्यात्मालुरंगे सचिवहयगृहात्सप्तमे०न्योऽवनीशः ॥
मल्लो राहस्तूर्तीने सचिवकरिगृहात्सतमे०न्यः पदाति-॥
र्मल्लो०न्यो मंत्रितुर्ये यदि भवति कथं भूभुजो बंध एषः ॥२०१॥

काळा संख्या ४

					उ*		
				प			
उ			प				
			प				
प	रा		ह				

पांढरा संख्या ३ *

पांढरा प्रथम शेवटून तीन खेळींत मात.

* विजयनगरच्या टंद, पुढे प०. मराठी भाषांतरात, उं-व ६-२. येथे दिला आहे. तो चूक आहे. आमच्या प्रतीत व संस्कृतश्लोकांत

उ–व ह ५, येथे बरोबरच आहे. जाड्या बाजूस तीनच बुदबळें असल्यास बारा खेळींत डाव होत नाहीं, म्हणून येथे (रा उं ८) उंट आम्हीं सुचविला आहे. –स.

[येथून पुढील पाचहि डावांत, डाव नं. ८३ त सांगितलेल्या कारणास्तव ' पट ' दिला नाहीं. –स.]

डाव ९६.

राजमंत्रिणोर्वैमुख्ये अनुष्टुप्,

एकैक चलनाभिप्रायेणादितः पराप्रागलभ्यात् त्रिभिर्बंध शक्यते।

भूपोष्ट्राश्वगजास्तेषा भटाः स्वस्वनिकेतने ॥

परसैन्येऽपि सदृशे त्रिभिर्बंधः कथ भवेत् ॥२०२॥

केवळ हिंदुस्थानी तऱ्हा.

शुद्ध हिंदुस्थान बाजी. प्रथम दुसऱ्या राजाची चाल.

राजाचे सर्व बळ सर्व आपआपले घरीं. दुसरे राजाचेही तसेंच.

तीन बाजीत मात –म.

धारका प्रथम खेळतो व जाडा त्यावर ३ खेळींत मात करतो.

डाव [९७, ९८, ९९, १००,]

डावांची आरंभीची रचना चारही डावांत एकच असल्यामुळें तें एकत्र ठिकाणीं दिले आहेत. –म.

अथ चतुर्ष्वपि यंषेपु व्यवस्थिति[१]कृतवैलक्षण्याभावात् युगपदेव तानाक्षिपति।

यत्रोर्वीनाथमत्रीद्विरदहयरथा–, स्तम्भनुष्याः स्थिताः स्युः। स्रग्धरा,

स्वस्वागारेष्वथाऽन्यो, नरपतितिलकः सर्वसैन्यैः समानः ॥

स्याता तुल्यावभेद्यौ, कथयत चलनैः कीदृशैस्तच्चतुर्धा।

तद्भेदान् भावयतो, रसिकपरिवृढा मद्वचामि क्षमध्वम् ॥ १०३ ॥

---

१ धुळें प्रतींत " स्थितिः असें असून, ' कृत...अक्षिपति ' हा मजकूर गाळला आहे.

यार्चे ग्रंथकारकृत भाषांतरः—

" आपले व दुसऱ्याचें सर्व आपआपले घरीं. [१]आयतंवरो-
बरीची बाजीचा उत्तमोत्तम प्रकार ४ कसे चालावे" ॥१००॥[२] —ग्रं.

२ याबद्दल या डावाच्या उत्तरांत खुलासा केला आहे.

३ हा सर्व मजकूर घुळे प्रतींत ९६ डावाखालीं आहे.

उपसहार (गुरुस्तवन)

शार्दूलविक्रीडितम्,

अद्वैतामृतमाधुरीलहरिकाप्रेरोरु पर्यंकिकां-।
रूढः पंडितसार्वभौमपदवीं साम्राज्यमामोदयन्।
शश्वत्संश्रितचित्तमोहजडतामीक्षाफटाक्षांचले-।
र्धुन्वन् भातु तपोनिरस्तकलुषश्रेयंबको वैभवः ॥१०४॥

इति श्रीत्रिवेंगडाचार्यविद्वत्कविविरचितायां विलासमणि-
मंजर्यां द्वितीयः स्तवकः समाप्तश्चायं पूर्वखंडः। इति पूर्वपक्ष-
रहस्यं ॥ छ ॥

॥ इति श्रीत्रिवेंगडाचार्यविरचितायां विलासमणिमंजरी-
टीकायां द्वितीयः स्तवकः समाप्तः ॥

॥ इति श्रीविलासमणिमंजर्याः पूर्वखंडः समाप्तः ॥

प्रश्नखंड संपूर्ण.

विलासमणिमंजरी

उत्तरखंड

[उत्तरें]

विलासमणिमंजरी

उत्तरखंड

स्तवक ३

[येथें प्रथम प्रश्नखंडाच्या आरंभीची टीप पहावी या खंडातील उत्तरातील श्लोक हे कर्त्याचें भाषाप्रभुत्व व श्लीष्ट पद्यरचनाचातुर्य दाखवितात. बुद्धिबळाचे डाव सोडविण्यास अगर उत्तरें समजण्यास, त्याचा कांहीं उपयोग नाहीं. ग्रंथकारानें उत्तरें प्रश्नातील भाषातराप्रमाणें योजक मार्पेत लिहिलीं आहेत. जसें –उट–वजीराचे घोड्याचे ५ वे घरीं. इ. परंतु तसें न छापता आम्हीं हल्लीं चालू पद्धति संक्षिप्त लेखन पद्धति स्वीकारली आहे. –स.]

संक्षेप चिन्हें.—

रा=राजा, व=वजीर, उ=उंट, घो=घोडा, ह=हत्ती, घो×उं= घोडा उंटास घेतो. (× = मारण्याची खूण), श.=शह, का. श.= काटशह; प्यादेमात किंवा प्यादी=प्यादीचा डाव करतो.

संक्षेप चिन्हांचा सारांश

रा–१=राजाच्या १ ले घरीं,	व–१ वजीराच्या १ ले घरीं;
रा उ–२=राजाच्या उंटाच्या २ रे घरीं,	व उ–२ ,, उंटाच्या २ रे ,,
रा घो–२= ,, घोड्याच्या ,,	व घो–२ ,, घोड्याच्या ,,
रा ह–२= ,, हत्तीच्या ,,	व ह–२ ,, हत्तीच्या ,,

प्या–राघो २=प्यादा राजाच्या घोड्याच्या २ रे घरीं. इ०.

परपराच्या खेळीं, जेथें दिल्या नाहींत, तेथें त्यास एकच खेळी असते. हें सांगितलें आहेच. त्यास दोन किंवा अधिक खेळीं असल्यास पहिली खेळी दिली जाते. ती जाहवा बाजूच्या त्या नवरच्या

खालीच बा. अर्थे लिहून कोंसात दाखविली आहे. काहीं डावात परपक्षाच्या स्वतंत्र खेळी, जाड्याच्या प्रमाणेंच दिल्या आहेत. ग्रंथकारानें बारक्या बाजूच्या ज्या खेळी दिलेल्या आहेत, त्यांच्या मागें (+) खूण आहे. *मोठ्या डावाम परपक्षाची एकच खेळी असूनहि, संशय राहूं नये* म्हणून, काहीं ठिकाणीं तशा खेळी, आम्हीं दिल्या आहेत. —सं.)

श्रीगणेशायनमः।

अथ विजयानुक्रमः।

प्रश्नोत्तराणि सर्वाणि सम्प्रवक्ष्याम्यनुक्रमात् ॥
तदवांतरभेदास्तु ज्ञेयाः शिष्टप्रचारतः ॥
एकस्य लिख्यते पक्षो यत्रानन्यग्रहः परः ॥
यत्रान्यस्य विशेषः स्यात्तावत्तत्र विलिख्यते ॥

(*प्रश्नखंडातील*) *प्रश्नांचीं उत्तरें अनुक्रमानें सांगतो.* या (उत्तरांत) दिलेल्या उत्तराखेरीज दुसरे त्यात भेद आहेत. ते या खेळांत निष्णात (शिष्ट) अशा लोकाकडून समजून घ्यावेत.

जेथें एक (विजयी) पक्षाच्याच चाली दिल्या आहेत, तेथें परपक्ष (बारका) एकच घरीं जाऊं शकतो (म्हणून त्याच्या चाली दिल्या नाहींत.) त्याची (विशेष) चाल असेल, तेथें ती लिहिली आहे.

डाव १.

शशिवदना,

श्लोकः— ग्रहयुगगंतुर्नृपगजमर्त्यात् ॥
परनृपवधःस्फुटतर एव ॥

ग्रंथकर्त्याचें भाषांतरः—बंधनाचा अनुक्रम सांगतो.

१ राजाच्या हत्तीच्या चौथे घरीं, प्याद्याचा शहानें मात.

जाडा

(१) प्या.–रा ह. ४ थे घरीं.–(शह.)–प्यादी.

डाव २.

शशिवदना,

नृपद्वयतुर्ये सचिवकशाहस्तदनु मनुष्यान्नरपतिवधः ॥ २ ॥

जाडा	बारका
१ व.–रा घो. ४ घरीं	
२ प्या. × व. (श.)–प्यादी	

बारक्याच्या चाली अवश्य एकच आहेत.

डाव ३.

अनुष्टुप्,

शाहः प्रधानतो भूयाद्तिपश्चमसद्मनि ॥
रहद्वयगतात्कुभिमर्त्याद्वधः स्फुटस्ततः ॥ ३ ॥

जाडा	बारका
१ व.–रा ह. ५ वे घरीं.	
२ प्या.–रा ह. ४ (श.) प्यादी.	

डाव ४.

नगःस्वरूपिणी,

अमात्यघोटकाष्टमे गजान्नृप वदेत्ततः ॥
प्रधानतोऽश्वसप्तमे मनुष्यवधन ततः ॥ ४ ॥

जाडा	बारका
१ ह.–व घो. ८	
२ व.– घो. ७	
३ प्या×ह.–अप. व. घेतो. (श.)–प्यादी.	

टीपः—मूळ संस्कृत प्रतींत, परपक्षाचे घोडें, मंत्रिवर्योष्ट्रपदे तुरगः म्र. घोटे—व उ ६, असें आहे. धुळें प्रतींत, कर्त्याच्या मराठी मापांतरांतही तेंच आहे. परंतु आमच्या प्रतींत मराठी मापांतरांत घोडा, वजीराच्या हत्तीच्या ६, असा आहे. त्याप्रमाणें प्रमान

केली आहे. परंतु घोडा—वह. ६, अगर वउं ६, येथें असला तरी उत्त-
रांत फरक पडत नाहीं. —सं.

डाव ५.

पंचचामरः,

नृपं प्रधानतो वदेत् स्वकीयघोटकाष्टमे ॥
प्रधानदंतिपत्तमाद्भटोऽपि षष्ठमाश्रितेत् ॥
ततः परोऽतिकुंठितो गजं क्वचित्प्रचालयेत् ॥
भटं निहत्य मानवान्नृपस्यबधनं ततः ॥ ५ ॥

आडा	बारका
१ व.–व घो. ८	ह. × व.
२ प्या.–व ह. ६	ह.–कोठेही
३ प्या. × प्या. (श.)–प्यादी.	

डाव ६.

द्रुतविलंबितम्,

निजहयातिमसद्मनि मंत्रितो ॥
नरपतिं प्रवदेदथ घोटकात् ॥
रथनिकेतनसप्तमसद्मगा–, ॥
दथभटान्नृपबंधनमिष्यते ॥ ६ ॥

आडा	बारका
१ व.–घो. ८ वे.	
२ घो.–व उं. ७ वे.	
३ प्या.–व घो. ६ वे. (श.)–प्यादी.	

प्रं० ३ री खेळी " प्याद्या एक घर पुढें जावा " अशी देतात.

टीपः—संस्कृत प्रश्नात व धुळें प्रतीच्या कर्त्याच्या भाषांतरातहि, परपक्षाचा (बारका हत्ती) हत्ती, राजाच्या उंटाच्या १, असें आहे. परंतु आमच्या पोथींतील मराठी भाषांतरात ' हत्ती राजाच्या घोड्याच्या १. असें आहे. कोठेंही, असला तरी उत्तरात फरक पडत नाहीं. —सं.

डाव ७.

द्रुतविलंबितम्,

नृपतिर्पंचमगः कलमस्तत । प्रभुरष्टाष्टमगः नृपतिं वदेत् ॥
सचिवमंदिरपष्ठगृहे हया–। दयमटान्नृपवध उदाहृतः ॥ ७ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ ह.–रा. ५ वे घरीं		४ प्या.–रा घो. ५ वे.(शह) प्यादी.	
२ ह.–रा. ८ वे घरीं.			
३ घो.–द. ६ वे.			

डाव ८.

अनुष्टुप्,

गजाहारणमाहत्य प्रधानेन नृप वदेत् ॥
गजाष्टमे प्रधानेन पुनरेव नृप वदेत् ॥ ८ ॥
प्रधानवारणागारसप्तम कुंजरो व्रजेत् ॥
कुठः किंवा करोत्वन्यः तदूर्ध्वं मटवधन ॥ ९ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ ह.×ह. (काटशह)		३ ह.–व ह. ७	
२ व.–व ह. ८		४ प्या –रा. ७ (श)–प्यादी.	

डाव ९.

अनुष्टुप्,

शाह दद्याद्वारणेन नृप कुंजरसप्तमे ॥
प्रभुर्वांब्यष्टमगृहे प्रधानेन नृप ततः ॥ १० ॥
पचमात् षष्ठमुद्रच्छेद्भटः पश्चाद्विकुंठितः ॥
परः कश्चित्क्षिपेद्दुष्ट्र तदूर्ध्वं मटवधन ॥ ११॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ ह –रा ह. ७		३ प्या.–रा घो. ६	
२ व.–रा घो. ८		४ प्या.–घो. ७ (श.)–प्यादी.	

टीपः—प्यादा पाचव्या घरातून सहाव्या घरीं यावा, व दुसरा कुंठित झाल्यामुळें उंट कोठेंही खेळो, नतर प्याद्याचा शहानें मात. —म.

प्यादी गमतीची.

डाव १०.

पचचामरः,

इनोष्ट्सप्तमे गज निवेश्य मन्त्रितो नृप ॥
वदेत्ततो धरापतेर्भटोऽपि षष्ठमाविशेत् ॥
परोऽथयुक्तिकुंठितः क्वचिद्गजं क्षिपेत्ततः ॥
प्रधानशाहतो नृप विमध्य (धु.—लिलध्य) मत्यवधन ॥१२॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ ह्.—रा उ. ७		३ ब.—उं ६ (श.)	
२ प्या.—रा. ६		४ प्या.—रा. ७ प्यादी.	

नेहमीं प्रचारात येण्यासारखी असून बहारीची ! —स.

डाव ११.

पचचामरः,

प्रधानसप्तिसप्तमेऽथवा नृपाष्टमे गजा—॥
न्नृप वदेत्ततो गजाष्टमे द्विपातरात्पुनर्वदेत् ॥
प्रधानमंदिराष्टमे गजात्पुनः प्रधानतः ॥
स्वषड्गासत· पर पदातिवध ईरितः ॥ १३ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ ह्.—रा. ८ वे घरीं		४ व.—ब. ६	
किंवा व. ७ वे ,,		५ प्या.—ह्. ६ (श.)	
२ ह्.—ह्. ८		प्यादी.	
३ ह्. व. ८			

प्यादी चांगली असून नेहमीं खेळतांना येण्यासारखी आहे —म.

डाव १२.

तोटकम्,

रथपष्ठगतात्सचिवान्नृपतिं, प्रवदेदयतद्रथसप्तमगा-॥
खुरगाष्टमगादथ तद्रयपष्ठगतान्मनुजात्तु ततः ॥ १४ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ ब.-व उं. ६		४ घो.-व घो. ६	
२ व.-उं. ७		५ प्या.-घो. ७-(शह)	
३ व.-घो. ८			प्यादी.

डाव १३.

पंचचामरः,

गजप्रधानसप्तमे विकृष्य मन्त्रितो नृप ॥
वदेद्द्विजोष्टसप्तम ततो विशेन्महीपतिः ॥
नृपोष्टपष्ठमाविशेत् प्रधानमष्टमे गजा-॥
न्नृपं वदेद्वरापतिस्ततो मटाभिवध्यते ॥ १५ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ ह.-व. ७		४ ह.-व. ८	
२ रा.-रा उं. ७		५ प्या.-घो. ७ (शह)	
३ व.-रा उं. ६			प्यादी.

दुचमहीच्या प्रकारची प्यादी. —व.

डाव १४.

अनुष्टुप्,

हयाष्टमविनिष्क्रान्ततुरगाद्वारणान्नृपं ॥
वदेच्चतो मंत्रितस्याभिजचनिग्रहाष्टगात् ॥ १६ ॥
ततोऽमात्याष्टगाजाभान्नृपाष्टमगताद्गजात् ॥
तद्रूर्ध्वे मटवधस्तु स्फुट एव न संशयः ॥ १७ ॥

आडा	बारका	आडा	बारका
१ घो.–घो. ८		४ ह.–रा. ८	
२ व.–व. ८		५ प्या.–रा उं. ६ (शह) प्यादी	
३ ह.–व. ८			

येथें, पर्वत जर महमदाकडे येत नसेल तर महमद पर्वताकडे जाईल, या म्हणीचें स्मरण होतें. उत्तम प्रकारची प्यादी आहे. –अ.

डाव १५.

भुजगप्रयातम्,

गजन्मानवः पंचमं भूपनागा–॥ द्रुमं मन्त्रिवर्यो भटोदतिपष्ठं ॥
ततो भूमिपालः क्वचित्संप्रयायात् ॥ पदातिं निहत्याशु बधस्ततस्यात्
॥ १८ ॥

परस्यान्यथाचलने चतुर्भिरेव बंधः परिभावनीयः ॥

आडा.	बारका	आडा.	बारका
१ प्या.–ह. ५		४ रा.–घो. २	
२ व.–ह. ८		५ प्या.×प्या.(रा.)–प्यादी	
३ {प्या.–ह. ६ वा+ह–व घो १			

" दुसरा तफावतीनें चालल्यास म्हणजे ह.–व. घो १ लें घरीं, गेल्यास चार चालींत प्यादी. " प्र.

डाव १६.

वंशस्थम्,

शाहः प्रधानाश्वगृहाष्टमे गजाच–॥ तस्तुरगात्सचिवाश्वसप्तमे ॥
पुनः प्रधानान्निजचक्रिसप्तमे ॥ पश्चात्तुरगात्सचिवोष्ट्रषष्ठगात् ॥१९॥
भटस्ततो वारणमाहरन् व्रजे–॥ दमात्यकस्यदनषष्ठमंदिरम् ॥
ततो भटाद्भूमिपतिर्निबध्यते ॥ विभाव्यमेतन्निपुणं विचक्षणैः ॥ २० ॥

जाडा बारका	जाडा बारका
१ ह.-घो. ८	४ घो.-उं. ६
२ घो.-घो. ७ (म्ह. घो. व उं ५).	५ प्या.×ह.
३ व.-उं. [redacted]	६ प्या.-उं ७ (श.)-प्यादी.

डाव १७.

अनुष्टुप्,

रथषष्ठे प्रधानेन शाहः पश्चाद्गजाष्टमे ॥
रथाष्टमे पुनः पश्चाद्रथपष्ठे गजात्तत ॥ ॥ २१ ॥
गजषष्ठे प्रधानेन नागाद्वा नृपतिं वदेत् ॥
भटशाहाश्वपतिर्बद्धो भूयात्ततः परं ॥ २२ ॥

जाडा बारका	जाडा बारका
१ व.-रा. उं. ६	४ ह.-उं. ६
२ व.-व. ८	५ व.- ह. ६
३ व.-रा. उं. ८	६ प्या.-ह. ३ (श.) प्यादी.

डाव १८.

पंचचामरम्ः,

रथाष्टमे गजान्नृपं वदेत्ततः प्रधानतोऽ-॥
वनीशनागपंचमे प्रधानमश्वपष्ठगं ॥
क्षमेशषष्ठमंदिरे पुनः प्रधानतो नृपं ॥
स्वसप्तमे पुनस्ततः पदातिबंध ईरितः ॥ २३ ॥

जाडा. बारका.	जाडा. बारका.
१ ह.-उं. ८	४ व.-रा. ६
२ व.-ह. ५	५ व.-व. ७
३ व.-घो. ६	६ प्या × ह. (श.)-प्यादी.

डाव १९.

रथोद्धता,

राजसप्तमगृहे वदेन्नृप, सप्तितस्तदनु सप्तिसप्तमे ॥
मंत्रितोऽथ गजतो नरतरन् उष्ट्रकात्पुनरमात्यमाहरन् ॥२४॥
स्यंदनाश्वरपतिं वदेत्पुनर्वारण तदनु संहरन् रथात् ॥
मानवेन गजमाहरस्ततो बधन नरपतेर्द्धद भवेत् ॥ २५ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ घो.– रा. ७		४ उं. × व.	
२ व.–रा घो. ७		५ उं. × ह.	
३ ह. × प्या. (का. श.)		६ प्या. × ह. (श.) –प्यादी	

"दुसरा. (बारका.) दफावसीनें चालल्यास पाचा डावानीं मात होतो." –म.

डाव २०.

भुजंगप्रयातम्,

नृपेभो निजात्य मजेन्मंत्रिसप्ते–॥ तृतीयं गजो राट्चतुर्थोऽप्यमुष्टः ॥
रथो भूमिपालोष्टतुर्ये नृपेभा–॥ तृतीय गजो मर्त्यशाहस्ततः स्यात् ॥२६॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ ह.–रा ह. ८		४ उ.–रा उ. ४	
२ ह.–व घो. ३		५ ह.–रा ह. ३	
३ उं.–रा. ५		६ प्या. (श.)—प्यादी.	

खुबीदार! परराजा न हलविता, त्याचेंच प्यादें चातुर्यानें पुढें आणून प्यादी केली आहे. –स.

डाव २१.

पंचचामरः,

रथो नृपालसप्तमं हयः प्रधानसप्तमं ॥
हयो धरेशपंचमं हयस्तुरंगतुर्यकं ॥

ततोऽवनीशादंतिनस्तृतीयमाविशेद्गजः ॥
पदातिशाहतस्ततो महीशबंधनं स्फुटं ॥ २७ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ उं.–रा. ७		४ घो.–रा घो. ४	
२ घो.–व. ७		५ ह.–रा ह. ३	
३ घो.–रा. ५		६ प्या. (श.)–प्यादी	

परपक्षाचें, हत्तीच्या दुसऱ्या घरातील प्यादें, सहाव्या घरीं खुबीनें आणलें आहे. —सं.

डाव २२.

शार्दूलविक्रीडितम्,

आदौ घोटकतस्ततः सचिवतः पश्चाद्घरग्राहिणो ॥
मातंगादथताहशात्सचिवतः पश्चात्पुनर्मंत्रितः ॥
शाहो भूपरथाष्टमे तदनुराण्णागात्तृतीये गजात् ॥
पश्चान्मानवतः समोऽपि नृपतिर्बद्धो भवेत्सप्तभिः ॥ २८ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ घो.–उं. ७		४ व. × प्या.	
२ व.–उं. ८		५ व.–उं. ८	
३ ह. × प्या.		६ ह.–रा ह. ३	
		७ प्या. (श.)–प्यादी.	

डाव २३.

मालती,

नरपतिरथगेहादष्टमे नागशाहो ॥
नृपतिरथपदातेर्मंदिरे चक्रिशाहः ॥
तदनु रथपदातिस्तत्रभूपः प्रयाया–॥
त्सचिवकरथषष्ठे सतिशाहः परस्तात् ॥

सचिवकलभगेहादष्टमे नागशाहः ॥
सचिवगजपदातिं संहरन्नागशाहः ॥
तदुपरि भटशाहात् भूमिपालो निबद्धो ॥
भवति निपुणमूढश्चित्रबधो दुरूहः ॥१०॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ ह.–रा डं. ८		५ ह.–ह. ८	
२ डं.–रा डं. २		६ ह.×प्या. (ब.)	
३ रा.–उ. २		७ प्या. (ब.)—प्यादी.	
४ घो.–उ. ६			

डाव २४.

मालती,

प्रभुरथभवनात्ते नागशाहः प्रधाना–॥
न्मनुजहरणतस्यादीतिपष्ठेऽथ शाहः ॥
पुनरपि हयशाणादतिमेऽमात्यशाहो ॥
नृपतिभवनषष्ठे मर्त्यमाहत्य शाहः ॥ ११ ॥
सचिवसदनषष्ठे सप्तिशाहः परस्ता–॥
दथ सचिवनिकाय्यात्सप्तमे चक्रिशाहः ॥
तदुपरि यदि मर्त्यान्मत्रिमाहत्य शाहो–॥
भवति किल तदानी सप्तभिर्मर्त्यपपः ॥ १२ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ ह.–ब. ८		४ ब. × प्या. (ब.)	
२ ब. × प्या. (ब.)		५ घो.–ब. ६	
३ ब.–घो. ८		६ उं.–ब. ७	
		७ प्या. (ब.)–प्यादी	

डाव २५.

मालती,

नरपतिरथपष्ठे चक्रिशाह्वो नृपाला–॥
त्तुरगविशसनं स्यादुष्ट्रकात्येऽथ दंती ॥
अथ निजभवनादेः पचमे चक्रिवर्या–॥
त्सचिवकरथपष्ठं वारणः समयायात् ॥ ३३ ॥
सचिवरथतृतीये घोटकस्सन्निवेश्य– ॥
स्तदनु नृपभटात्स्याद्बंधनं भूमिभर्तुः ॥
इदमतिदुरवापं बंधनं बुद्धिमद्भिः ॥
चिरतरपरिभाव्यं सर्वथाऽनन्यचित्तैः ॥ ३४ ॥

जाडा	धारका	जाडा	धारका
१ छं.–रा छं. ६		५ दृ.–उ. ६	
२ रा.×घो.		६ घो.–ड. ३	
३ दृ.–उं. ८		७ प्या. (घ.)—प्यादी.	
४ ड.–रा ड. ५			

डाव २६.

पृथ्वी,

गजो नृपरथाष्टम सचिवतुर्यगेह रथः ॥
प्रधानहयतुर्यक तुरग आविशेन्मानयः ॥
अमात्यकरितुर्यक सचिवचक्रिवष्ठ हयोः ॥
गजे निजगृहात्मगे तदनुमर्त्यबंधः स्फुटः ॥ ३५ ॥

जाडा	धारका	जाडा	धारका
१ दृ.–उं. ८		४ प्या.–दृ. ४	
२ छं.–प. ४		५ घो.–प उं. ६ ●	
३ स्रो.–स्र स्रो. ४ ।		६ दृ.–दृ. ८	
		७ प्या. (घ.)—प्यादी.	

† तिसरी खेळी चतुराईची असून परपक्षाचें प्यादें, आपल्या राजाचें घर अडविण्याच्या कामीं योजण्यांत बुद्धिमत्ता आहे. पहा. डाव नं. १४. —स.

* येथें तिसऱ्या खेळींतील (म्ह. घो.—व ५) हा घोडा पुन्हा खेळण्याचा आहे. घो.—ह. ५ हा नव्हे. —स.

डाव २७.

द्रुतविलंबितम्,

सचिवचक्रितुरीयगृहे हयः ॥ सचिववारणषष्ठगृहं गजः ॥
सचिवको निजघोटकपंचम ॥ सचिवमर्त्यगृहं प्रविशेद्धयः ॥३६॥
तदनुषष्ठममात्यरथाद्धयः ॥ सचिववारणतुर्यगृहं गजः ॥
अथ तुरगतुरीयमभीप्सुना ॥ हयभटेन नृपो विनिबध्यते ॥ ३७ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ घो.—व उ. ४		५ घो.—व उ. ६	
२ ह.—व ह. ६		६ ह.—ह. ४	
३ व.—घो. ५		७ प्या. (श.)—प्यादी.	
४ उ.—व. २			

(डाव १४ पहा. —स)

डाव २८.

स्रग्धरा,

गच्छेन्नागोरथात्य, निजचरमगृहं घोटकश्चक्रिपष्ठं ॥
नागोऽमात्योष्ट्रतुर्ये, यदि सचिवहयो राजतुर्यं करींद्रः ॥
चक्री राज्ञस्तृतीयं, तदनु च मनुजो वारणं मंत्रिणं वा ॥
निघ्नन् शाह प्रदद्यादथ परनृपति. सप्तमिः स्यान्निबद्धः ॥३८॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ ह.—उ. ८		५ ह.—रा. ४	
२ घो.—घो. ८		६ उ.—रा. ३	
३ ह.—उ. ६		७ प्या.×ध.किंवा ह.(श.)—प्यादी	
४ घो.—उ. ३			

डाव २९.

मंदाक्रांता,

शाहो देयस्तुरगभवनात्पष्ठके चक्रिवर्या-॥
श्राग हत्वा तदनु कलभाद्वारणात्स्वद्वितीये ॥
सप्तेः पष्ठे पुनरपि रथान्मंत्रिवर्यात्परस्ता-॥
द्भूपालोष्ट्रप्रथमभवनात्पंचमे स्यात्ततो नु ॥३९॥
षति निम्नभिजरथवराद्राजदाहस्ततः स्या-॥
द्भूयः सप्तेः प्रथमभवनात्तुर्यके चक्रिशाहः ॥
नागं हत्वा तदनु मनुजो भूमिपालं निरुध्या-॥
द्भूयोभूयो मनसि निपुणं चार्यतामेष वधः ॥४०॥

जाडा	वारका	जाडा	वारका
१ उं.-रा घो. ६		५ ब.-उं. ५	
२ उं. × ह. (काट श.)		६ उं. × घो.	
३ ह.-ह. २		७ { उं.-घो. ४ बा. ह. × उ.	
४ उं.-घो. ६		८ प्या. × ह. (श.) प्यादी.	

डाव उत्कृष्ट आहे. -स.

डाव ३०.

मंदाक्रांता,

राजोष्ट्रस्य प्रथमनिलयादष्टमे नागशाहो ॥
भूयादुष्ट्रात्तदनु वसुधाधीशगेहात्तृतीये ॥
पश्चात्सप्तिर्नृपभवनतः पंचमं सप्रयायात् ॥
पश्चाद्देयो रथभवनतः षष्ठके सप्तिशाहः ॥४१॥
स्यात्ये नागात्तदनु तुरगान्मंत्रितुर्ये परस्ता-॥
दुष्ट्रात्तुर्ये निजकलभतः शाहमन्य प्रदद्यात् ॥

अभ्रे गच्छत्तुरगमनुजः सार्वभौम निरुध्याद् ॥
भूयश्चित्यः कुशलमतिभिर्मर्त्यवघो विचित्रः ॥४२॥

जोडा	बारका	जोडा	बारका
१ ह.–रा उ. ८		५ ह.–व ह. ८	
२ उ.–रा. १		६ घो –व. ४	
३ घो.–रा. ५		७ ह.–उ. ४	
४ घो.–उ. ६		८ प्या. (रा.)–प्यादी.	

डाव ३१.

मालती,

भटविशसनपूर्वे चक्रिवर्येण शाहः । सचिवसदनतः स्याद्दतिमे नागशाहः ॥
नरविशसनपूर्वं मन्त्रिशाह. पुरस्ता । द्दवनिपतिगृहातेऽमात्यशाहस्ततो नु॥४३॥
सचिवकरिनिकाय्यात्सप्तमे नागशाहो । निजरथगृहषष्ठे मन्त्रिशाहः परस्तात् ॥
निजकलभनिकाय्यात्सप्तमे मन्त्रिशाह । स्तदुपरि भटशाहाद्बध्यते भूमिपालः ॥ ४४ ॥

जोडा	बारका	जोडा	बारका
१ उं. × प्या. (रा.)		५ ह.–ह ७	
२ ह.–घ ८		६ व –उं. ६	
३ व. – प्या. (रा.)		७ व –घो. ७	
४ व.–रा. ८		८ प्या ×ह. किंवा व प्यादी.	

डाव ३२.

पचचामरः,

रथाष्टम गजो रथ. स्वपचम भटो विशे–॥
त्प्रधानपष्ठमंदिरे भटो रथात्तृतीयक ॥
रथः प्रधानतुर्यक हयोऽपि चक्रिषष्ठक ॥
गजो निजातिम विशेत्ततः पदातिसप्तम ॥ ४५ ॥

जादा	बारका	जादा	बारका
१ हृ.–उं. ८		५ उं.–व. ४	
२ हं–उं. ५		६ घो. (आपले ४ घरचा)–उं. ६	
३ प्या.–व. ६		७ हृ.–हृ. ८	
४ प्या–उं. ३		८ प्या. (घ.)–प्यादी.	

डाव ३३.

भुजंगप्रयातम्,

इभः स्यांतिमं चक्रितुर्ये धतागो। प्रजेन्मंत्रिनागस्य षष्ठं धतागः।
स्वकं पंचमं मंत्रिनागः प्रयाया–॥ दमात्याश्चतुर्यं मनुष्योऽभिगच्छेत् ॥४६॥
ततः पंचमं तत्पुरस्तः पदाति। स्ततः सप्तमं संप्रयायाद्विपांकः।
ततः पंचमात्षष्ठगेहाभिगंतु-। र्भटाद्भूमिपालस्य बंधः स्फुटः स्यात् ॥४७॥

जादा	बारका	जादा	बारका
१ हृ.–हृ. ८		५ प्या.–घो. ४	
२ हं.–प उं. ४		६ प्या.–घो. ५	
३ हं.–प हृ. ६		७ प्या. (घो. ४ परांतील)–श.	
४ हृ.–हृ. ५		८ प्या. (घो. ५ चे ,,) श.–प्यादी.	

डाव ३४.

भुजंगप्रयातम्,

गजोऽमात्यमीयात्तुरंगो रथांत्य। गजः शतिपष्ठं रथश्चक्रिषष्ठं॥
अमात्यद्वितीयं रथस्तत्र मंत्री। रथत्र्यं करींद्रस्ततो मल्लंधारः ॥४८॥

जादा	बारका	जादा	बारका
१ हृ.–घो. ८		५ उं.–व. २	
२ घो.–उं. ८		६ व.–व. २	
३ हृ.–घो. ६		७ हृ.–प हृ. ४	
४ घो.–उं. ६		८ प्या.–(घ.)–प्यादी.	

डाव ३५.

शार्दूलविक्रीडितम्

शाह्रो भूपरथाष्टमे गजवरात्पश्चादमात्यात्ततो ।
गधर्वेण करिग्रहोऽथ तुरग. स्यान्मत्रितः पचमः ।
तस्योर्ध्वं हयतस्ततो द्विपवरात्पश्चाद्भटः षष्ठग–।
स्तस्योर्ध्वे रथतस्ततो मनुजतो बद्धो भवेद्भूपतिः ॥४९॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ हृ.–उ. ८	१ वजीर इरेस	६ हृ.–घो. ८	
२ व.–रा उ. ६		७ प्या.–घो. ६	
३ घो.×हृ.		८ उ.–उ. ७	
४ घो.–व. ५(का.श.)+४ वजीर		९ प्या.×व.(श.)–प्यादी.	
५ घो.–व उ. ६	[घेतो.		

डाव ३६.

मालती,

निजहयग्रहषष्ठे मन्त्रिशाहः परस्ता–। त्सचिवतुरगगेहात्सप्तमे चक्रिशाहः ॥
नृपभवननिकाय्यादष्टमे नागशाहो । रथभवनिपतुर्ये कर्षयन्मत्रिशाहः ॥
अथ नृपरथगेहात्पचमे चक्रिशाह–। स्तदनु सचिवतुर्ये सम्प्रयायात्पदातिः ॥
तदनु विगतशकः पचम चाथ षष्ठ। तदुपरि भटशाहाद्बध्यते भूमिपालः ॥५१॥

अत्र यदि निजगजो नास्ति परगज एव तत्स्थाने तिष्ठेत् तदा अष्टभिरपि बध इति विशेषः ।

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ व.–घो. ६		६ प्या.–व. ४	
२ उं.–घो ७		७ प्या.–व. ५	
३ हृ.–रा. ८		८ प्या.–व. ६	
४ उं.–रा ४		९ प्या.–व. ७ (श.)–प्यादी.	
५ उं.–रा उ ५			

येथें विजयी पक्षाचा (जाडा) हत्ती (रा. १) येथें आहे; त्या-ऐवजी परपक्षाचा हत्ती तेथें असेल तर आठ खेळींत प्यादी होते, हा विशेष आहे. –म.

डाव ३७.

पंचचामरः,

गजो रथात्पमाविद्यद्रयस्तुरगपञ्चक ॥
प्रधानधारणातिम गजो नृपान्त्यमृष्टकः ॥
हयो रथातिम विद्यात्परप्रधानक पुनः ॥
स्वपद्ममदिरे विद्यत्ततस्तु पत्तिमानवः ॥ ९२ ॥
निजद्वितीयमदिर परप्रधानक पुन– ॥
निजोष्टपचम विद्यत्प्रधानतरतृतीयक ॥
रथो विद्यज: पुनर्नृपाश्वपचम विद्य– ॥
च्छतागतुर्मनिष्कता भटेन वधन ततः ॥ ९३ ॥

परस्यान्यथा चलने न्यूनसंख्ययैव बंध दर्शेयः ।

जाडा	थारका	जाडा	थारका
१ ह.–उं. ८		६ प्या.–व. उ. १	+ प.–उ. ५
२ घ.–घो. ६		७ उ.–व. २	
३ ह.–हृ. ८ (घ.)		८ ह.–पो. ५	
४ घं.–रा. २		९ प्या. (ह.)–प्यादी.	
५ पो.–उ. ८	+ प.–व. ६		

" दुसरा तफावतीनें चाललेस थोड्क्यांत मात होतो." –म.

डाव ३८.

अथ मटवरो नैरातक्याद्व्रजेद्गजपचम ।
नृपरथगृहात्तुर्ये शाहो रथादथ मानवः ।
सचिवकलमात्पष्ठ गच्छेत्ततो भटशाहतो ।
नरपरिवृढो बद्धो भूयाद्बुधा हृदि धार्यता ॥ ५८ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ घो.–घो. ५		६ उं.–घो. ७	
२ ह.–घो. ६ (श.)		७ प्या.–ह. ५	
३ उं.–घो. ७		८ उं.–रा उं. ४	
४ ह.–च. ८		९ प्या.–ह. ६	
५ उं. × घो.		१० प्या.–(श.)–प्यादी.	

डाव ४१.

नरपरिवृढस्यात्यागार प्रजेत्कलभस्तन–। हरिणी,
स्तुरगमनुज गत्वों हन्यादमात्यक पचम ॥
अथ रथवरोऽप्यन्याऽमात्यो निजोष्ट्रतृतीयक ।
तदनु मनुजस्तुर्यं गच्छेत्परो रथमाहरेत् ॥ ५९ ॥
अथ नृपरथस्यात नागो भटो हयपचम ।
पर सचिवको नाग हन्यात्ततः सचिवः पुनः ॥
नृपहयभटागार पश्चाद्व्यातिममाविरो–।
तदनु मनुजः सप्तः षष्ठ ततो भटयधन ॥६०॥

परस्यान्यथा चलने स्वल्पसंख्यया बंध उन्नेयः ।

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ ह.–रा. ८		६ प्या.–घो. ५	श. × ह.
२ प्या.×प्या.	+ श × ह	७ श.–रा घो. २	
३ रे. श. ५	+ श.–उ. २	८ श.–घो ८	
४ प्या. घो. ४	+ श.×उ.	९ प्या –घो. ६	
५ ह.–उ. ८		१० प्या.–(श.)–प्यादी.	

‘ दुसरा सपावर्तीनें चालल्यास थोडक्यांत मात होतो. ’

डाव ४२.

मालती,

नरपतिरथपष्ठं स्वेदनस्सप्रयाया-। दथ सचिवचतुर्थात्पचमं मानवोऽपि ।
सचिवरथनिकाय्यात्सप्तम भूमिपाल-। स्तदनु सचिवगेहस्यातिमं भूधरात्यं ॥ ६३ ॥

निजरथभवनात्य भूमिनाथोऽधिगच्छे-॥ दथ नृपरथगेहात्पंचम घोटकोऽपि ।
तदनु तुरगमर्त्यागारमुष्ट्रः करींद्रो । नृपतिकलभगेह मर्त्यशाहस्ततस्यात् ॥ ६४ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ उ.–रा उं. ६		६ रा.–उ. ८	
२ प्या.–व. ५		७ घो.–उ. ५	
३ रा.–उं. ७		८ उ.–घो. २	
४ रा.–ब. ८		९ ह.–रा ह. १	
५ रा.–रा. ८		१० प्या.–(श.)–प्यादी.	

डाव ४३.

हरिणी,

सचिवसदनादत्ये नागान्नृपं प्रथम वदे-॥
न्नृपतिभवनात्पष्ठेऽमात्याच्चतो रथसप्तमे ।
पुनरपि गजाभाग कर्षन्, प्रधानवराच्चतो ।
नृपरथगृहोपात्येऽमात्याद्गजालयपष्ठगात् ॥ ६५ ॥
पुनरपि गजात्सप्तः षष्ठे पुनर्गजतःस्मृत-॥
स्तुरगभवनोपात्य कर्षन् गजं सचिवात्पुनः
नृपरथगृहात्पष्ठेऽमात्याच्चतो भटबधन ।
विविधविषया विज्ञातव्याः किलात्र निबंधने ॥ ६६ ॥

जादा	बारका	जादा	बारका
१ ह.–व. ७		६ ह.–उं. ६	
२ व.–रा. ६		७ ह.–घो. ६	
३ ह.–रा उं. ॥		८ ह.–घो. ७	
४ ह.–रा उं. ५		९ व.–उं. ६	
५ व.–रा उं. ७		१० प्या.–(उ.)–प्यादी.	

'येथें विशेष आहेत.'–म.

डाव ४४.

शिखरिणी,

रथात्स्याहो देयो नृपभवनतुर्येऽथ मनुजे ॥
समाहत्यामात्यात्तदनु नृपतार्तीयकगृहे ॥
रथोऽन्यः सरथाप्यस्तदुपरि हयात्सप्तमगृहे ॥
रथरथाप्यः पश्चात्कलममनुजस्यामभवनं ॥ ६ ॥
गजेन्मन्युष्यस्य प्रथमनिलय घोटकनरः ॥
तृतीय[1] संगच्छेत्तदनु तुरगः स्यंदनरः ॥
तुरीय संगच्छेत्सचिवभवनाभागमनुज ॥
चतुर्थे तस्योर्ध्वं तदनु मटधरकुट ॥ १२ ॥

जादा	बारका	जादा	
१ उ.–रा. ४		७ घो.–घो. ३	
२ प. × प्या.		८ उ.–व. ४	
३ उ.–रा. ३		९ प्या.–व. ६	
४ उ. घो. ७+		१० प्या.–व. ५	
५ प्या.–ह. ३		११ प्या.–व. ५	
६ घो.–उ. १			

हा सर्व खेळ फार मनोरंजक आहे.

+ (४) उ–घो ७ ही गेली व...

[1] तुरीय (पुढें मत.)

डाव ४५.

स्वतुर्ये शाहस्यात्कलभवरतः पंचमगृहे ॥ शिखरिणी.
रथात्तुर्येऽमात्यात्तदनु सचिवात्सप्तमगृहे ॥
प्रधानात्स्वोपान्त्ये नृपरथचतुर्थे कलभतः ॥
स्वगेहात्येमात्यान्निजगृहचतुर्थे पुनरिमात् ॥६९॥
अथ क्षोणीपालप्रथममवनादष्टमगृहे ॥
प्रधानाच्छाहस्यात्तदनु कलभात्पंचमगृहे ॥
द्विपाच्छाहत्र्यादथमनुजशाहाग्रपति— ॥
र्निबद्धः सभाव्यो निखिलनिपुणैर्निर्मलधिया ॥६७॥

जोडा	बारका	जोडा	बारका
१ ह.—व ह. ४		७ व.—व. ८	
२ उं.—रा. ५		८ व.—ह. ८	
३ व.—व उं. ४		९ ह.—रा उं. ६	
४ व.—उं. ७		१० व.—ह. ६	
५ व.—व. ७		११ प्या.—(शह).	
६ ह.—रा उं. ४		प्यादी.	

टीपः—धुळे प्रतीत, ७ व्या खेळीपासून अशी दुरुस्ती दिली आहेः— 'ग्रंथकाराच्या उलगड्याप्रमाणें...शेवटीं प्यादा बिनजोरी राहतो... पहिल्या सहा खेळी बरोबर आहेत.' इ. परंतु आम्ही वर सोडविल्याप्रमाणें पहिल्या ७ खेळी बरोबर धरून उत्तर दिलें आहे. सातव्या खेळीनंतर मूळ ग्रंथकाराच्या (चुकीच्या) खेळी अशा आहेतः—

धुळें संपादकांनी दिलेल्या खेळी.

जोडा	बारका
८ ह.—रा ह. ४	
९ व.—रा ८	
१० ह.—ह. ५	
११ प्या. (शह)—प्यादी.	

ग्रंथकारानें दिलेल्या खेळी.

जोडा	बारका
७ व.—रा. ८	
८ व.—रा उं. ७	
९ ह.—ह. ४	
१० ह.—ह. ५	
११ प्या. (शह)—प्यादी.	

डाव ४६.

वसततिलका,

नागोऽवनीपतिरथाष्टममाशुगच्छे — । न्मन्युष्ट्रकोऽपि निजपंचममात्मतुर्यं ॥
सप्तिर्नृपः सचिवतुर्यमथोष्ट्रतुर्यं । सप्तेस्तृतीयमथनागतृतीयकं च ॥ ७१ ॥
पश्चाद्रथः सचिवतुर्यगृहाभिगामी । मन्त्युष्ट्रषष्ठमथ मन्त्रिहयः प्रयायात् ॥
तुर्यं गजेऽपि सचिवेभगृहान्यमीया— । न्मर्यस्ततो नु मनुजाधिपतिं निरुंध्यात्
॥ ७२ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ ह.–उं. ८		७ रा.–ह. ३	
२ उं.–उं. ५		८ उं.–व. ४	
३ घो.–घो. ४		*९ व घो.–उं. ६	
४ रा.–व. ४		१० ह.–ह. ८	
५ रा.–उं. ४		११ प्या.–(शह)	
६ रा.–घो. ३		प्यादी.	

*व घो. म्हणजे व घो. च्या ४ थ्या घरात असणारा घोडा. —सं.

डाव ४७.

हरिणी,

नरपतिगजात्षष्ठे शाहो नृपो निजवत्समे ॥
नृपतिभवनाद्भूयः षष्ठे ततो रथपंचके ॥
अथ रथवरोपात्यागारे ततः पुनरष्टमे ॥
निजरथगृहात्षष्ठ गच्छेत्ततो मनुजाधिपः ॥७३॥
तदनु मनुजाच्छाहोऽमात्यात्पुनर्गजपंचगा— ॥
त्तदनु सचिवो राजेभादेस्तृतीयगृह विशेत् ॥
अथ सचिवतो राज्ञः षष्ठे ततो मनुजाद्रथेद्— ॥
द्विपिकदशभिस्तद्विजेय बुधैर्मटबंधन ॥७४॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ व.–रा ह्. ६		७ रा.–उं. ६	
२ रा.–रा. ७		८ प्या.–घो. ६	
३ व.–रा. ६		९ व.–ह्. ६	
४ व.–रा घ. ६		१० व.–ह्. ३	
५ व.–व. ७		११ { व.–रा. ६ / बारका रा.–उ. १ किंवा ह् १	
६ व.–उं. ८		१२ प्या.–(घ.)–प्यादी.	

डाव ४८.

भुजगप्रयातम्,

अमात्यः स्वषष्ठ करी भूपतुर्ये । नृपेभस्य तुर्ये गजः सम्प्रयायात् ॥
ततः पचम भूपनागस्य नागो । नृपोपात्यगेह प्रधान प्रयायात् ॥ ७५ ॥
ततश्चक्रिणः सप्तम मन्त्रिवर्य–। स्ततो भूमिपाश्वस्य षष्ठं प्रधान ॥
अतो दंतिनः सप्तम नागमर्त्यः । तुरगस्य षष्ठ नृपः सम्प्रयायात् ॥
अतः सप्तम भूपसतेः पदातिः । प्रयात्यन्तिरुध्यात्पर भूमिपाल ॥
ततो नागषष्ठ नृपालोऽधिगच्छे–। स्ततोवीतिषष्ठ भटः सम्प्रयायात् ॥ ७७ ॥

जाडा.	बारका.	जाडा.	बारका
१ व.–व. ६		७ व.–घो. ६	
२ ह्.–रा. ४		८ प्या.–ह्. ७	
३ ह्.–रा ह्. ४		९ रा.–घो. ६	
४ ह.–ह. ५		१० रा.–ह्. ६	
५ व.–रा. ७		११ प्या.–घो. ६	
६ व.–रा उ. ७		१२ प्या.–(ग्रह.) –प्यादी.	

॥ इति श्रीत्रिवेंगडाचार्यविद्वत्कविविरचितायां विलासमणिमंजर्यां तृतीयः स्तवकः ॥ ३ ॥

विलासमणिमंजरी

उत्तरखंड

स्तवक ४

डाव ४९.

पंचचामरः,

अथ चतुर्थस्तवकं प्रक्रमयति ।

हयो नृपालसप्तमं गजः प्रधानकातिम । रथस्य पञ्चमदिरस्ततो विशेस्तुरंगमः ॥
तुरगमाद्गजं हरेद्धयोऽथचक्रितुर्यकं । तुरगमाद्भट हरेद्धयः स्वपञ्चमंततः॥७८॥
गजास्तृतीयमा विशेन्द्भटस्ततश्चतुर्यकं । ततस्तुपञ्चम ततस्तदग्रिमालय सतः ।
हयोऽपि चक्रिसप्तमं पदातिश्चाहतस्ततो । नियन्त्रितः परो नृपो भवेदिहान्य-
दुष्मता ॥ ७९ ॥

जोडा	बारका	जोडा	बारका
१ घो.–रा. ७		७ घो.–घो. ५	
२ ह.–व. ८		८ प्या.–ह. ३	
३ घो.–उं. ६		९ प्या.–ह. ४	
४ घो. × ह.		१० प्या.–ह. ५	
५ घो.–उं. ४		११ प्या.–ह. ६	
६ घो. × प्या.		१२ घो.–उं. ७	
		१३ प्या.–(श.) प्यादी.	

डाव ५०.

पचचामरः,

स्वनागपष्ठमंदिर, प्रधानकोऽथ वारणः ॥
प्रधानसप्तिसप्तमं, प्रधानभुष्टपष्ठकं ॥

गजो हयाष्टमं गजो नृपाष्टम प्रधानको ॥
नृपालपष्ठमंदिर हयाष्टम गजो विशेत् ॥ ८० ॥
प्रधानमुष्ट्रसप्तम *गजस्तुरगपष्ठक ॥
करी तुरगपष्ठक प्रधानमुष्ट्रपष्ठकम् ॥
गजस्तुरगपञ्चम भटो हयात्तृतीयक ॥
पदातिशाहतस्ततो महीशवध ईरितः ॥ ८१ ॥

अत्र विशेषः स्वयमुन्नेयः ।

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ व.–ह्. ६		७ ह्.–रा घो. ८	
२ ह्.–व घो. ७		८ व.–रा उ. ७	
३ व.–व उ. ६		९ ह्.–रा घो. ६	
४ ह्.–घो. ८		+१० ह्.–व घो. ६	
५ ह्.–रा. ८		११ व.–उ. ६	
६ व.–रा ६		†१२ ह्.–घो. ५	वजीर इरेस घालतो
		१३ प्या.–घो ३	
		१४ प्या.–(श) प्यादी.	

हा डाव कुतूहलपूर्ण असून दुसऱ्याचा वजीर ठेऊन प्यादी खुबीनें केली आहे. या डावाबद्दल ग्रंथकार आपल्या संस्कृत उत्तरांत 'अत्र विशेषः स्वयमुन्नेयः '–यांतील विशेष खुबी स्वतः जाणावी असें म्हणतात. –स.

* धुळे प्रतीच्या संपादकांनी, या ओळीस पृ. ३८ '+' खूण करून टीप दिली आहे. ती अशीः–" हा डाव चुकीचा आहे. श्लोकांत हत्ती घोड्याच्या सहाव्या घरीं लागोपाठ दोनदा खेळावा असें (पुढें चालू)

+ १० व्या खेळींत हत्ती–व. उ. ६,–किंवा व घो ६, किंवा–व ह्. ६–येथें कोठेंही खेळावा.

† खेळी न. १२ हत्ती,–व. उ ५, व. ह् ५ अथवा व. घो ५ येथें कोठेंही खेळावा. –स.

डाव ५१.

भुजंगप्रयातम्,

अमात्यस्तदाघर्वपंठ प्रयायात्, हयोपात्यगेह रथः सप्रयायात् ॥
ततः स्यदनादघोटकेंद्र निहन्यात्, हयोपात्यमुष्ट्रो रथान्मर्त्यमगः ॥ ८२ ॥
हयोपात्यमुष्ट्रो रथादक्ष्मगो, रथिः सप्तितुर्यं मटान्मर्त्यमगः ॥
भटोऽमात्यतुर्ये रथो दंतिगेहात्, तृतीय रथः सप्तितुर्यं प्रयायात् ॥ ८३ ॥
प्रधानालयात्पंचम मानवोऽपि, प्रयायात्ततो मंत्रिपंठ पदातिः ॥
ततो मर्त्य शाहात्परो भूमिनाथो, निबद्धो भवेदित्यतामेष बधः ॥८४॥

(पान १६२ वरून टीप पुढें चालू.)

आहे. तसें करता येणार नाहीं. उत्तरात हत्ती व वजीर लागोपाठ उटाचे सहावे घरीं खेळण्यास सांगितलें आहे; तेंही चुकीचें आहे. शेवटीं प्याद्यानें राजास शह दिल्यावर प्यादा वजीराचे मान्यात येतो, म्हणून डाव होत नाहीं. अन्य तऱ्हेनें कोणास डाव सुटल्यास त्यांनीं कृपा करून आम्हास कळविणें. —संपादक."

डाव चुकीचा नाहीं. टीप चुकीची आहे. त्याच्या प्रतींत १० वी खेळी, 'हत्ती–उटाचे ६' अशी आहे. ती चुकीची आहे. आमच्या प्रतींत ती बरोबर दिली आहे. परंतु संस्कृत श्लोक पाहिला असता म्हणजे हा घोटाळा झाला नसता. त्यात ९ वी खेळी, गजस्तुरंगपष्ठकं='हत्ती–राजाच्या घोड्याचे ६' व १० वी खेळी, 'करी तुरंगपष्ठकं'='हत्ती वजीराच्या घोड्याचे ६' असें बरोबर आहे.

या पोथींत मराठी भाषांतर चुकीचें असतें, त्या वेळीं संस्कृत श्लोकावरून डावाचा बरोबर उलगडा होतो, असा ही पोथी [illegible] आमचा अनुभव आहे.

याप्रमाणें खेळल्यास, डाव फार रमणीय आहे. —सं.

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ व.–घो. ६		९ रा. प्या.×प्या.	
२ उं.–घो. ७		१० प्या.–व. ४	
३ उं.×घो. (का. रा.)		११ उं.–ह. ३	
४ उं.–घो. ७		१२ उं –घो. ४	
५ उं.×प्या. (ह. रा४ वरील)		१३ प्या.–व. ५	
६ उ.–घो. ७		१४ प्या.–व. ६	
७ उ.×घो.		१५ प्या.–(शह)	
८ उं.–रा घो. ४		प्यादी.	

कल्पनारम्य प्यादी! प्रथमतः राजाच्या हत्तीच्या सहाव्या घरातील प्याद्यानें प्यादी करण्याचा मोह होतो. खेळी नं. ११ व १२ ह्या बुद्धिचातुर्याच्या असून सर्वच खेळ धिमेपणा व सावधगिरीच्या खेळाचा उत्कृष्ट नमुना आहे. –स.

डाव ५२.

शिखरिणी,

नृपोपात्य मन्त्री, तदनु नृपतेः षष्ठभवनं ।
गजोऽमात्योपात्य, सचिवकलभोपात्यमिभराट् ।
अमात्यः स्व षष्ठ, यदि परनृपोऽप्युष्ट्रभवन ।
विशेद्येत्स्वामात्य, निजभवनषष्ठ प्रहिणुयात् ॥ ८५ ॥
रथोपात्य मन्त्री, तदनु च निजोरात्यमचिरात् ।
रथो भूमीनाथद्विपसदनषष्ठ सचिवकः ।
नृपोष्ट्रस्योपात्य, तदनु तुरगोपात्यसदनं ।
रथः पश्चाच्चन्नी, नृपतिभवनात्पञ्चमगृहे ॥ ८६ ॥
रथात्यष्ठ मन्त्री, तदनु कलभोऽशातिमिभो ।
भटान्मर्त्यं हन्यात्तदुपरि भटादश्वहननात् ।
हट शाहो देयः परनरपतिः कुण्ठितगति–।
र्भेवंदीरा नित्य हृदि कलयतामाशु रसिकाः ॥ ८७ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ व.–रा. ७		९ उं.–रा ह. ६	
२ व.–रा. ६		१० व.–रा उं. ७	
३ ह.–व. ७		११ उं.–घो. ७	
४ ह.–व ह. ७		१२ उं.–रा. ५	
५ व.–व. ६		१३ व.–व. ६	
६ व.–व उं. ६		१४ ह.–ह. [illegible]	
[illegible] व.–व उं. ७		१५ प्या. × प्या.	
८ व.–व. ७		१६ प्या.×घो. (श.)–प्यादी.	

दुसरा (बारका) तफावतीनें (५ वे खेळीनंतर बारका राजा आपले घरीं) चालल्येस थोडक्यांत मात होते. –ग्रं.

डाव ५३.

नृपाश्वसप्तमं नागो गजो घोटकपंचमं । अनुष्टुप्,
अमात्यतुरगोपात्यभवनं प्राविशेत्करी । ८८ ।
प्रधानं वसुधाधीशसप्तपष्ठमथाविशेत् ।
नृपेभपंचमं नागो गजो निजगृहं ततः ॥ ८९ ॥
परः प्रधानतो नागं गृण्हातु न च वा पुनः ।
नृपालाकर्षणं स्पष्टं भटबंधः स्फुटस्तवः ॥ ९० ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ ह.–रा घो. ७		१० ह.–रा उं. ६	+व.–ह. ५
२ ह.–रा घो. ५		११ ह.–उं. ७	रा. घो. ३
३ ह.–व घो. ७		१२ ह.–रा घो. ७	रा.–ह ३
४ व.–रा घो. ६		१३ व.–उं. ७	+व.–ह. ७
५ ह.–ह. ५		१४ ह.–घो. ६	
६ ह.–ह. १	+ व.–ह. ३	१५ व.–उं. ५	
[illegible] व.–उं. ७	+ व.–ह. २	१६ रा.–घो. २	
८ ह.–व घो. ६	+ व.–ह. ३	१७ प्या.–(श.) प्यादी.	
९ व.–उं. ८	रा–ह. २		

"दुसरा तफावत चालल्यास थोडक्यांत मात होते." –ग्रं.

डाव ५४.

पचचामरः,

प्रधानमुष्ट्रषष्ठक, गजात्तुरगसप्तम ।
गजेन मर्त्यसहृतिः करी तुरगसप्तम ॥
इभेन पतिखडन गजस्तुरगसप्तम ।
ततस्तुरगषष्ठक स्वषष्ठमंदिर ततः ॥ ११ ॥
प्रधानमश्वषष्ठक गजो निजातिम ततः ।
करी प्रधानकातिम प्रधानमात्यषष्ठक ॥
गजो रथातिमं ततः प्रधानमुष्ट्रषष्ठक ॥
ततो गजातिम विशेद्गजो रथस्य षष्ठक ॥ १२ ॥
गजषष्ठ मजेन्मन्त्री भटः पश्चाद् हदमतः ।
अमे गच्छन्भूमिपाल निरुध्यान्नात्र संशयः ॥ १३ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ ष.–ष उं. ६		१० ह्.–ह्. ८	
२ ह्.–घो. ७		११ ह्.–ष. ८	
३ ह्.×प्या.		१२ व.–ष. ६	
४ ह्. घो. ७		१३ ह्.–उं. ८	
५ ह्.×प्या.		१४ ष.–उ. ६	
६ ह्.–घो. ७		१५ ष.–ह्. ८	
७ ह्.–घो. ६		१६ ह्.–उ. ६	
८ ह्.–ह्. ६		१७ ष –ह्. ६	
९ व.–घो. ६		१८ प्या.–(शह) प्यादी.	

डाव ५५.

पचचामरः,

गजो नृपातिम रथस्तृतीयमात्मनो हयो ॥
रथातिम हयस्ततो नृपालसप्तम विशेत् ॥

नृपोऽश्वमंदिरं ततो नृपो गजद्वितीयकं ॥
नृपो हयात्तृतीयकं नृपाद्भटस्य सद्गतिः ॥९४॥
पुनर्हयात्तृतीयकं भटो रथात्तृतीयकं ॥
भटोऽयचक्रितुर्यकं प्रभुस्तुरंगतुर्यकं ॥
इनोरथस्य पंचमं प्रभुः प्रधानषष्ठकं ॥
नृपः प्रधानसप्तमं हयो रथातिमं ततः ॥९५॥
रथस्य पंचमं मर्त्यस्ततः षष्ठं विशेन्द्रटः ॥
ततस्तुरगमनुजाद्भूमिपालो निबध्यते ॥ ९६ ॥

जोडा	बारका	जोडा	बारका
१ ह.–रा. ८		११ प्या.–उ.४	
२ ह.–ह. ३		१२ रा.–घो. ४	
३ घो.–ह. ८		१३ रा.–उ. ५	
४ घो.–रा. ७		१४ रा.–ब. ६	
५ रा.–घो. १		१५ रा.–ब. ७	
६ रा.–ह. २		१६ घो –उ. ८ +	
७ रा.–घो. ३		१७ प्या.–उ ५	
८ रा.×प्या.		१८ प्या.–उ. ६	
९ रा.–घो. ३		१९ प्या–घो. ७ (श.)–प्यादी.	
१० प्या.–ह. ३			

+ धुळें प्रतींत १६ वी खेळी, घो–उ ६ अशी आहे, ती चूक आहे. मूळ संस्कृत 'हयोरथातिमं' घो–उ. ८, असें बरोबर आहे. आमच्या प्रतींत १८ वी खेळी नाहीं. परंतु मूळ संस्कृत पहातां, 'ततःषष्ठं (रथस्य) विशेन्द्रटः' असें बरोबरच आहे. –स.

डाव ५६.

पंचचामरः,

इनाश्वसप्तमं विशेत्प्रधानमजसा गजो ॥
निजातिमं गजो नृपद्वितीयमंदिरं ततः ॥

प्रधानमीशसप्तम गजो नृपालषष्ठक ॥
परोऽथ युक्तिकुंठितः प्रधानतो गज हरेत् ॥९७॥
अमात्यचक्रिषष्ठक गजः प्रधानमात्मनो ॥
रथस्य सप्तम ततो गजस्य पचम ततः ॥
तुरगषष्ठक ततो गजस्य षष्ठमदिर ॥
गजोऽथ मन्त्रिषष्ठक स्ततस्तुरगसप्तम ॥९८॥
अथान्यभूमिपो निजप्रधानगेहमाश्रये-॥
ततः स्वषष्ठमाविशेत्प्रधानमन्यभूमिपः ॥
स्वचक्रिसप्त सश्रयेत्प्रधानमुष्ट्रषष्ठक ॥
गजः प्रधानसप्तम गजो नृपाश्वसप्तमं ॥९९॥
अथान्यभूमिप. पुनः प्रधानगेहमाश्रयेत् ॥
स्वचक्रिसप्तम तदा प्रधानमाश्रयेत्पुनः ॥
स्वसप्तम तत. पर स्वषष्ठमाविशेत्पुन. ॥
पदातिघाहतः परो महीपतिर्निबध्यते ॥१००॥

परस्यान्यथाचलने स्वल्पसख्ययैव बंध उन्नेयः ।

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ व.–रा घो. ७		११ ह्.–घो. ६	
२ ह्.–ह्. ८		१२ ह्.–घो. ७	+ रा.–व. १
३ ह्.–रा. २		१३ व.–व. ६	+ रा.–रा. १
४ व.–रा. ७		१४ व.–व उ. ६	
५ ह्.–रा. ६	+ व. × ह.	१५ ह्.–व. ७	
६ ह्.–व उ. ६		१६ ह् –रा घो. ७	+ रा.–व. १
७ व.–व उ ७		१७ व.–व उ. ७	
८ व.–ह्. ५		१८ व–व. ७	
९ व.–घो. ६		१९ व.–व. ६	
१० व.–ह्. ६		२० प्या. (श.)–प्यादी.	

दु. त. चा. थोडक्यांत मात. –मं.

डाव ५७.

प्रधानरथपंचमं, तुरग आविशेदन्यराड्-। पृथ्वी,
थाद्यभवनं हयः सचिवसप्तमं चेत्परः ।
प्रधानभवनं हयस्तदनु सप्तिपष्ठं विशे- ।
द्धयो रथग्रहातिमं, परमहीडमात्यालयं ॥ १ ॥
हयो नृपतिसप्तमं, तदनु चक्रिषष्ठं हयो ।
हयः सचिवकातिमं, परमहीपतिः स्वालयं ।
हयोऽथ रथसप्तमं, सचिवषष्ठगेहं ततो, ।
रथात्सदनं ततः, कलभसप्तमं प्राविशेत् ।
ततो विगतसद्धयो, हयतृतीयगेहं भटः ।
चतुर्थमथ पंचमं, तदनु षष्ठगेहं विशेत् ॥ ३ ॥
ततः कलभमानवः करिनिकाय्यगेहं व्रजे- ।
द्धयोऽथ रथषष्ठकं, तदनु मर्त्यशाहान्नृपः ।
परोऽथ विनिबध्यते, कलयतां विचित्रं बुधा ।
स्तुरंगवरमात्रतो, नृपतिकर्षणं दुर्धरं ॥ ४ ॥
परस्यान्यथाचलने स्वल्पसंख्यया बंध उन्नेयः ।

जोडा.	बारका	जोडा.	बारका
१ घो.–व उं. ५	+ रा.–उ. १	११ घो.–रा घो. ७	
२ घो.–व. ७	+ रा.–व. १	१२ घो.–रा. ६	
३ घो.–घो. ६	रा.–रा. १	१३ घो –उं ८	
४ घो.–उं. ८	+ रा.–व. १	१४ घो.–ह. ७	
५ घो.–रा. ७	रा.–रा. १	१५ प्या.–घो. ३	
६ घो.–उ. ६	रा.–उ. १	१६ प्या.–घो. ४	
७ घो.–व. ८	+ रा.–रा. १	१७ प्या.–घो. ५	
८ घो.–उं. ७	रा.–उ. १	१८ प्या.–घो. ६	
९ घो.–व. ६	रा.–घो. १	१९ प्या.–ह. ६	
१० घो.–रा. ८	+ रा.–उ. १	२० घो.–उ. ६	
		२१ प्या.–(उ.)–प्यादी.	

' दुसरा तफावतीनें ' चालल्यास थोडक्यांत मात ' –अ.

एकस्था घोड्यानें परराजा खेचीत नेऊन, प्यादी करण्याची कल्पना आश्चर्यकारक असून, खेळ मनोरंजक आहे. –स.

डाव ५८.

पञ्चचामरः,

अथापरचलनप्राथम्ये वधनक्रम दर्शयति ।
निजोष्ट्रषष्ठक परप्रधानमाविशेद्यदा ॥
गजो निजातिम परः प्रधानसो गज हरेत् ॥
गजो नृपाश्वसप्तम प्रधानमुष्ट्रसप्तम ॥
निजेभपञ्चम ततः प्रधानमाविशेद्रथः ॥ ५ ॥
नृपोष्ट्रतुर्यमजसा प्रधानकस्ततः पर ॥
द्विपस्य षष्ठमात्मनस्ततो हि षष्ठमदिर ॥
परो नृपो निजालय प्रधानमीशषष्ठक ॥
परो नृपोष्ट्रमदिर प्रधानमुष्ट्रषष्ठक ॥ ६ ॥
गजो नृपालसप्तम प्रधानमात्मषष्ठक ॥
रथस्य सप्तम गजः प्रधानमश्वषष्ठक ॥
प्रधानमुष्ट्रषष्ठक गजो हयस्य सप्तम ॥
गजो हयातिम विशेत्प्रधानमुष्ट्रसप्तम ॥ ७ ॥
गजस्तुरगषष्ठक प्रधानमश्वपञ्चम ॥
प्रधानमुष्ट्रषष्ठक गजो हयस्य पञ्चम ॥
गजो नृपालपञ्चम प्रधानमुष्ट्रपञ्चम ॥
गजोऽवनीशतुर्यक रथो निजातिम तत ॥८॥
प.–अ.–न्यूनसंख्यया बंधः ।

वारका प्रथम खेळणें

जाडा	वारका	जाडा	वारका
१ ह.–ह. ८	व.–व उ. ६	१४ व –व उ. ६	
२ ह.–रा घो. ७		१५ ह.–व घो. ७	
३ व.–व उं. ७		१६ ह.–व घो. ८	
४ व.–ह. ५		१७ व.–व उ. ७	
५ उ.–रा ह. ४		१८ ह.–व घो. ६	
६ व.–ह. ६		१९ व.–व उ. ५	
७ व.–व. ६	+ रा.–रा. १	२० व.–व उ. ६	
८ व.–रा. ६	+रा.–रा उ. १	२१ ह.–व घो. ५	
९ व.–रा उ. ६		२२ ह –रा ५	
१० ह.–रा. ७		२३ व.- व उ. ५	
११ व.–व. ६		२४ ह.–रा. ४	
१२ ह.–व उ. ७		२५ उ.–व उ. १	
१३ व.–व घो. ६		२६ प्या.–(रा.)–प्यादी.	

दुसरा वफावतीनें चालल्यास थोडक्यात प्यादमात होतो. –ग्रं.

डाव ५९.

मूळ पोथींत डावाचा आंकडा आहे; पण उत्तर नाहीं.

* डाव ६०.

पञ्चचामरः,

अमात्यमर्त्यमंदिर रथो गजः स्वतुर्यक ।

प्रधानमीशपठक गजो निजातिम विचेत् ।

* ह्या डावाच्या मराठी खेळी छापताना धुळें प्रतींत चुका झालेल्या आहेत. त्यांत दिलेल्या मराठी भाषांतरांत जो क्रम दिला आहे त्याप्रमाणें डाव जुळत नाहीं, व खेळींत नं. ३, १५, १६ व २७ या चुकलेल्या आहेत. आमच्या प्रतींतील क्रम बरोबर आहे. –स.

गजो नृपाष्टम ततः प्रधानमीशषष्ठक.।
गजो रथाष्टम ततः प्रधानमुष्ट्रषष्ठक ॥ १३ ॥
गजोऽथचक्रिसप्तम करी तुरगसप्तम ।
गजो हयात्तृतीयक प्रधानमश्वषष्ठक ।
निजाष्टम हयाष्टम तुरगसप्तम पुन–।
र्हयस्य षष्ठक पुनः स्वतुर्यमाविशेत्ततः ॥ १४ ॥
तुरगतुर्यमदिर हयस्य पचम ततः ।
पुनर्हयस्य षष्ठक रथस्य षष्ठक ततः ।
गजोऽथवीतिसप्तम करी रथस्य सप्तम ।
गजो रथातिम ततः प्रधानको गजाष्टम ॥ १५ ॥
करी रथस्य षष्ठक गजस्तुरगमदिर ।
ततः परप्रधानक तुरगषष्ठमाविशेत् ।
नृपः प्रधानतुर्यक परप्रधानमञ्जसा ।
स्ववीतिपचम विशेन्नृपस्तृतीयमाविशेत् ॥ १६ ॥
परप्रधानक यदा हयस्य षष्ठमाविशे– ।
न्नृपोनिजद्वितीयक विशेत्ततोऽतिनिर्भयः ।
परोऽथ युक्तिकुठितः प्रचालयेदमात्यक ।
क्वचित्ततः पदातिना महीशवधन स्फुट ॥ १७ ॥

परस्योक्तनियमातिक्रमे झटिति बंध इति विज्ञेयः ।

जाबा	बारका	जाबा	बारका
१ उं.–व. २		४ ह.–ह. ८	
२ ह.–ह. ४		५ ह.–रा. ८	
+३ व.–रा घो. ६		६ व.–रा. ६	

+ ३ री खेळी, संस्कृत श्लोकात 'प्रधानमीशषष्ठम'च्या ऐवजी 'प्रधानवीतिषष्ठम' असे पाहिजे. –स.

डाव फार सुंदर व रत्नमोलाचा आहे. –स.

जाडा	वारका
७ ह.–व उं. ८ (श.)	
८ व.–व उं. ६ (श.)	
९ ह.–व उं. ७	
१० ह.–व घो. [illegible]	
११ ह.–व घो. ३	
१२ व.–व घो. ६	
१३ व.–व. ८	
१४ व.–व घो. ८ (श.)	
१५ व.–व घो. ७	
१६ व.– व घो. ६	
१७ व.–व. ४	
१८ व.–व घो. ४	

दु. त. थो. मा.
येथें पांच प्रकार सुलभ असे. –मं.

जाडा	वारका
१९ व.–व घो. ५	
२० व.–व घो. ६	
२१ व.–व उं. ६	
२२ ह.–व घो. ७	
२३ ह.–च उं. ७	
२४ ह.–व उं. ८	
२५ व.–व उं. ८	
२६ ह.–व उं. ६	
२७ { ह.–व घो. १ वा.+व–घो. ६ (श.)	
२८ { रा.–व. ४ वा.+व–घो. ५ (श.)	
२९ { रा.–रा. ३ वा.+व–घो. ६ (श.)	
३० रा.–रा. २	
३१ प्या.–(श.) प्यादी.	

डाव ६१.

पंचचामरः,

प्रधानमात्मचक्रिणो द्वितीयमाविशेत्ततो ।
निजद्वितीयमंदिरं नृपद्वितीयकं ततः ॥
तुरंगतुर्यकं ततो रथो रथस्य तुर्यकं ततः ।
ततः प्रधानमंजसा हयात्तृतीयमाविशेत् ॥१८॥
रथात्तृतीयकं पुनः परो नृपो रथाष्टमं ॥
प्रधानमात्मभूपतेस्तृतीयसद्म संविशेत् ॥
रथो नृपद्वितीयकं प्रधानतस्तृतीयकं ॥
प्रधानमाविशेद्धयात्तृतीयमंदिरं पुनः ॥१९॥

परप्रभुर्निजाष्टम प्रधानमीशतुर्यक ॥
गजस्य तुर्यमंदिर परप्रभुर्निजाष्टम ॥
प्रधानमश्वतुर्यक हयात्तृतीयक पुनः ॥
परो नृपो निजाष्टम प्रधानमुष्ट्रसद्मन. ॥२०॥

तृतीयमाविशेद्रथो रथाद्द्वितीयक पुनः ॥
परो नृपो रथाष्टम रथो हयादिम गज ॥
प्रधानमर्थमंदिर प्रधानमीट्तृतीयक ॥
गजो रथद्वितीय्यक करी रथस्य पंचम ॥२१॥

परो नृपेभसप्तम प्रधानमुष्ट्रकाग्रिम ॥
रथात्तृतीय्यक पुनः परो गजस्य सप्तम ॥
प्रधानमुष्ट्रतुर्यक गज· स्वपंचम तत॥
स्तुरगपंचम ततस्तुरगमातृत्तीयक ॥ २२ ॥

ततो रथात्तृतीयक परो नृपो हयाष्टम ॥
प्रधानमश्वसद्मनस्तृतीयमाविशेत्पुन. ॥
गजो रथादिम विशेदमात्यको रथाग्रिम ।
गजो रथात्तृतीयक परः प्रधानपंचम ॥ २३ ॥

गजोऽप्यमात्यसद्मनस्तृतीयक परप्रभुः ॥
स्वतुर्यमाविशेद्गजो नृपात्तृतीयमंदिर ॥
परो रथस्य तुर्यक गजो रथात्तृतीय्यक ॥
परः स्वतुर्यक पुन प्रधानको नृपाग्रिम ॥ २४ ॥

परः प्रधानपंचम गज प्रधानसद्मन–॥
स्तृतीयक परप्रभू रथस्य पंचम व्रजेत् ॥
अमात्यको रथाग्रिम परस्तुरगपंचम ॥
गजो हयात्तृतीयक परः करींद्रतुर्यक ॥ २५ ॥

प्रधानमुष्टसद्मनस्तृतीय्यमाविशेत्परो ॥
नृपो गजस्य पंचम प्रधानमुष्ट्रतुर्यक ॥

करी तुरंगपंचमं प्रधानमुष्ट्रषष्ठकं ॥
गजो हयस्य सप्तम करी रथस्य सप्तम ॥ २६ ॥
प्रधानमश्वषष्ठक ततो गजस्य षष्ठकं ॥
गजस्तुरंगसप्तम प्रधानमुष्ट्रषष्ठक ॥
गजः प्रधानसप्तम प्रधानसौधषष्ठक ॥
गजो नृपोष्ट्रसप्तमं करी नृपोष्ट्रमंदिरं ॥ २७ ॥
प्रधानमुष्ट्रषष्ठक गजो नृपाश्वमंदिर ॥
पदातिशाहतस्ततो महीशबंधन भवेत् ॥
इद किलोत्तमोत्तमं समस्तचित्तमोहदं ॥
पदातिबंधन मुहुर्विचिंत्यता सुधीवराः ॥ २८ ॥

परस्यान्यथाचलने न्यूनसंख्यया बंधो विज्ञेयः।

हा डाव नवशिके खेळाडूनीं वारंवार अभ्यासण्यासारखा आहे. विजयीपक्ष (जादा) याच्या मार्गांत ५ अडचणी आहेत. त्या त्यानें चतुराईनें दूर करून प्यादी केली आहे. उत्तराचे टप्पे (१८, ३१, ४०, ४५,) खेळींमागें आम्हीं या ¶ खुणेनें दर्शविले आहेत. खेळींपैकीं १८।२९।५४।५६ या फार सुंदर आहेत. —स.

जादा	बारका	जादा	बारका
१ ब.–ब ड. २		११ ब.–उ. ३	+रा.–रा. ८
२ य.–ब. २		१२ ब.–रा. ४	
३ ब.–रा. २		१३ ब.–ब ह. ४	+रा.–रा. ८
४ ब.–रा घो. ४		१४ ब.–घो. ४	
५ उं–ब उ. ४		१५ ब.–घो. ३	+रा.–रा. ८
६ ब.–रा घो. ३		१६ ब.–उं. ३	
७ ब.–रा उ. ३	+रा.–ब उ. ८	१७ उ.–उ. २	+रा.–उं. ८
८ ब.–रा. ३		¶१८ उ.–घो. १	
९ उ.–रा. २		१९ ह.–ब. २	
१० उ.–ब. ३		२० ब.–रा. ३	

परप्रभुर्निजाष्टम प्रधानमीशतुर्यक ॥
गजस्य तुर्यभदिर परप्रभुर्निजाष्टम ॥
प्रधानमश्वतुर्यक हयात्तृतीयक पुनः ॥
परो नृपो निजाष्टम प्रधानमुष्ट्रसद्मनः ॥२०॥

तृतीयमाविशेद्रथो रथाद्द्वितीयक पुनः ॥
परो नृपो रथाष्टम रथो हयादिम गजः ॥
प्रधानमर्त्यमदिर प्रधानमीट्तृतीयक ॥
गजो रथद्वितीय्यक करी रथस्य पचम ॥२१॥

परो नृपेभसप्तम प्रधानमुष्ट्रकाग्रिम ॥
रथात्तृतीय्यक पुनः परो गजस्य सप्तम ॥
प्रधानमुष्ट्रतुर्यक गजः स्वपचम तत ॥
स्तुरगपचम ततस्तुरगमातृतीयक ॥ २२ ॥

ततो रथात्तृतीयक परो नृपो हयाष्टम ॥
प्रधानमश्वसद्मनस्तृतीयमाविशेत्पुनः ॥
गजो रथादिम विशेदमात्यको रथाग्रिम ।
गजो रथात्तृतीयक परः प्रधानपचम ॥ २३ ॥

गजोऽप्यमात्यसद्मनस्तृतीयक परप्रभुः ॥
स्वतुर्यमाविशेद्गजो नृपात्तृतीयमदिर ॥
परो रथस्य तुर्यक गजो रथातृतीय्यक ॥
परः स्वतुर्यक पुनः प्रधानको नृपाग्रिम ॥ २४ ॥

परः प्रधानपचम गज. प्रधानसद्मन—॥
स्तृतीयक परप्रभू रथस्य पचम व्रजेत् ॥
अमात्यको रथाग्रिम परस्तुरगपचम ॥
गजो हयात्तृतीयक परः करींद्रतुर्यकं ॥ २५ ॥

प्रधानमुष्टसद्मनस्तृतीय्यमाविशेत्परो ॥
नृपो गजस्य पचम प्रधानमुष्ट्रतुर्यक ॥

करी तुरंगपंचमं प्रधानमुष्ट्रपष्ठकं ॥
गजो हयस्य सप्तमं करी रथस्य सप्तमं ॥ २६ ॥
प्रधानमश्वपष्ठकं ततो गजस्य षष्ठकं ॥
गजस्तुरंगसप्तमं प्रधानमुष्ट्रषष्ठकं ॥
गजः प्रधानसप्तमं प्रधानमीशपष्ठकं ॥
गजो नृपोष्ट्रसप्तमं करी नृपोष्ट्रमंदिरं ॥ २७ ॥
प्रधानमुष्ट्रषष्ठकं गजो नृपाश्वमंदिरं ॥
पदातिपाहवस्ततो महीशबंधनं भवेत् ॥
इदं किलोत्तमोत्तमं समस्तचित्तमोहदं ॥
पदातिबंधनं मुहुर्विचिंत्यतां सुधीवराः ॥ २८ ॥
परस्यान्यथाचलने न्यूनसंख्यया बंधो विज्ञेयः ।

हा डाव नवशिक्के खेळाडूंनीं वारंवार अभ्यासण्यासारखा आहे. विजयीपक्ष (जाडा) याच्या मार्गांत ५ अडचणी आहेत. त्या त्यानें चतुराईनें दूर करून प्यादी केली आहे. उत्तराचे टप्पे (१८, ३१, ४०, ४५,) खेळींमागें आम्हीं या ☞ खुणेनें दर्शविले आहेत. खेळींपैकीं १८।२९।५४।५६ या फार सुंदर आहेत. –सं.

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ व.–व उं. २		११ व.–उं. ३	+प.–प. ८
२ व.–व. २		१२ व.–रा. ४	
३ प.–रा. २		१३ व.–व ह. ४	+प.–प. ८
४ प.–रा घो. ४		१४ व.–घो. ४	
५ उं.–व उं. ४		१५ व.–घो. ३	+प.–प. ८
६ प.–रा घो. ३		१६ व.–उं. ३	
७ प.–रा उं. ३	+प.–व उं. ८	१७ उं.–उं. २	+प.–उं. ८
८ प.–रा. ३		☞१८ उं.–घो. १	
९ उं.–रा. २		१९ ह.–व. २	
१० उं.–प. ३		२० व.–रा. ३	

२१ ह.–उ. २

२२ ह.–उ. ५ +रा.–रा ह. ७

२३ व.–उ. २

२४ व.–उ. ३ +रा.–ह. ५

२५ व.–उ. ४

२६ ह.–ह. ५

२७ ह.–घो. ५

२८ ह.–घो. ३

२९ ह.–व उ. ३ +रा –घो. ८

३० व.–घो ३

¶३१ ह.–उ. १

३२ व.–घो. २

३३ ह.–उ. ३ +रा.–व. ५

३४ ह.–व. ३ +रा.–रा. ४

३५ ह.–रा. ३ +रा.–उ. ४

३६ ह.–उ. ३ +रा.–रा. ४

३७ व.–रा. २ +रा.–व. ५

३८ ह.–व. ३ +रा.–उ. ५

३९ व.–उ. २ +रा.–घो. ५

¶४० ह.–घो. ३ +रा.–ह. ४

४१ व.–उ. ३ +रा.–ह. ५

४२ व.–उ. ४

४३ ह.–घो. ५

४४ व.–उ. ६

¶४५ ह.–घो. ७

४६ ह.–उ. ७

४७ व.–घो. ६

४८ व.–ह. ६

४९ ह.–घो. ७

५० व.–उ. ६

५१ ह.–व. ७

५२ व.–रा. ६

५३ ह –उ. ७

५४ ह.–रा व.१

५५ व.–उ. ६

५६ ह –घो. १ (शह)

५७ प्या.—(श.)–प्यादी.†

दुसरा तफा० चा० थोडक्यांत प्यादी मात —प्र.

" उत्तमातील उत्तम आणि सर्वांच्या चित्तास मोह पाडणारी प्यादी. " —प्र.

---

† परपक्ष (बारका) याचा राजा इच्छित ठिकाणीं आणणे व त्याच्या हत्तीचा शह चुकविणें, हें साधण्यासाठीं १ ते १८ पर्यंतच्या खेळी असून, खरा खेळ येथूनच सुरू होतो. विजयी (जाड्या) पक्षाचें प्यादी देणारें एकुलतें एकच प्यादें शत्रूच्या हत्तीच्या तडाक्यातून चाल करून प्यादी देतें.

इथें दाखविलेल्या खेळीपर्यंत डाव खेळून झाल्यावर एकवार पटाचें निरीक्षण करून पुढें जावें, म्हणजे कठाळा येणार नाहीं., याच पद्धतीनें ७६ ते ८० चा अभ्यास निरलसपणें केल्यास त्यांतील कर्त्यांचें चातुर्य पटून आनंद होईल. —स.

डाव ६२.

अनुष्टुप्,

[ग्रंथकारानें हा सर्व डाव सोडवून न दाखविता, १२ खेळीपर्यंत सोडवून, दाखवून पुढील मार्गक्रमणाची दिशा दाखविली आहे व पुढें आपल्या बुद्धीनें डाव सोडवावा, अशी सूचना दिली आहे.]

उष्ट्रपदे प्रधानेन शाहः पश्चात्मतगजात् ॥
हयस्य सत्तमात्पश्चाचाग घोटकसद्मनि ॥ २९ ॥
कर्षन्प्रधानतः पश्चात्ततो दूरे नृप वदन् ॥
निजमातङ्गभवने प्रधानेन नृप वदन् ॥ ३० ॥
ततो भूमीशनागेंद्रमयनादष्टमे वदन् ॥
ततो नृप गजामात्यशाहाभ्यामपकर्षयन् ॥ ३१ ॥
वीतिद्वितीयसदने पातयेन्नृपतिं ततः ॥
स्ववीतिपचम गच्छेद्यत्र नागो गतो भवेत् ॥ ३२ ॥
तत्पुरस्तान्नृप क्षिप्त्वा मनुजान् चालयेत्ततः ॥
तदूर्ध्वं भटपदस्तु स्फुट एव न संशयः ॥ ३३ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ व.–उं. ६		७ व.–व. ह १	
२ ह.–घो. ७		८ व.–रा. ह ८	
३ ह.–व. घो. १		९ व.–घो. ८	
४ व.–उं. ५	+रा.–ह. १	१० व.–उं. ८	+ रा.–ह. २
५ प.–व. ५		११ ह–घो. ७	
६ प.–व. ४	+रा.–ह. *	१२ व. उं. ६ [पुढील पानावर टीप	

* पहा.

" त्यानंतर अनुक्रमें वजीराचा व हत्तीचा शहाचे उंट[1] दुसरा राजास, घोड्याचे सातवे[2] घरीं आणून, आपला राजा घोड्याचे पाचवे घरीं निघावें, त्याउपर दुसऱ्याचा हत्ती त्या पट्टींत जेथें जाईल, त्याचे आडवे राजास आणून आपले हत्तीचे प्यादें, अनुक्रमें चालवावें. त्यानतर सुमार सव्वादोनशें[3] बाजींत प्यादमात होते. पुढें सर्व स्पष्ट स्वबुध्या जाणावें. " –प्र.¶

[पान १७७ वरून पुढें चालू.

× धुळें प्रतींत या बारा खेळी पुढें दिल्याप्रमाणें आहेत. परंतु त्याप्रमाणें खेळ जुळत नाहीं. आमच्या प्रतींत तिसरी खेळी ३ ह–रा. घो.११ अशीच चुकीची आहे.

३ हत्ती–राघो १	८ वजीर–ह. ५
४ + वा. राजाचा हत्ती १	९ वजीर–घो ५
६ वजीर–रा. ह ४.	१० य उ. ६

दोन्ही प्रतींत हा फरक का पडला असावा याचें कारण समजण्यास मार्ग नाहीं. चुकाची मौज अजून पुढेंच आहे.

¶ ही सूचना धुळें प्रतींत छापली आहे. तींत जाड्या टाइपातील शब्दाबद्दल पुढील शब्द आहेत:—

१ 'हत्तीचा शहाचें उंट' सबब डावात उट हें मोहरे नाहीं. आमची अशी कल्पना धावते कीं 'शहाचें' व 'ट' हीं अक्षरेंच धुळें प्रतींत असतील व मधला भाग कसरीनें खाल्ला असावा म्हणून बुद्धिबळातील 'ट'कारात शब्द जो 'उट', तो तेथें ठोकून दिला असावा. अर्थात् हा आमचा तर्कच आहे.

२ 'नवा घरीं आणून' पटांत आठच घरें असतात, मग नवव्या घरीं उट आणायचा कसा? याचा संपादकानीं काहींच खुलासा केला नाहीं. मुळात नसलेला जर उट आला आहे तर त्याची या 'नवा' घरात राहण्याची आयती सोयच झाली, म्हणावयाची!

३ 'त्या सुमारांस सवादोनशे' 'सुमार(रें) सवादोनशें' या वाक्याची 'सुमारास सवा दोनशें' अशी मुगळेंतोड होऊन सधि तोडण्यात चूक झाली आहे. (टीप पुढें चालू

डाव ६२.

अनुष्टुप्.

परस्य बंधनानुक्रमः ।

अमात्यपंचमं चक्री विरोधागो निजाष्टमे ॥
रथषष्ठं विरोदश्वो मत्यंद्याहस्ततो भवेत् ॥ ३४ ॥

अथ स्वस्य बंधनग्रहणानुक्रमः ।

प्रभालपंचमं चक्री विरोधागो निजाष्टमं ॥
स्वतृतीन हयश्चक्री सतिः पंचममाविशेत् ॥ ३५ ॥
हयो गजादिमग्रहमुष्ट्रोऽपि निजमंदिर ॥
निरुपायात्परः पश्चाद्‌दृष्टाच्छाह मदास्यति ॥ ३६ ॥

(पृ. १७८ वरून टीप संपूर्ण.)

ग्रंथकाराच्या या सूचनेचा अर्थ असा आहे की, हत्ती व वजीराचे जोड शह देऊन, बाराव्या खेळीनंतर परराजास घोड्याचे सातव्या घरीं आणावें व आपला (काळा) राजा घोड्याच्या ५ वे घरीं न्यावा. त्यानंतर दुसऱ्याच्या हत्तीचा शह थांबविण्यासाठीं, त्या पट्टींत हत्ती जेथें आईल, त्याच्या आडवे (पर) राजा आणून, आपलें हत्तीचें प्यादें, पुढें सारावें. याप्रमाणें राजाच्या हत्तीचें तिसरें प्यादें, सुमारें सव्वादोनशें खेळीत प्यादी करावें.

अशा रीतीनें छापलेली या बहुमोल डावाखालील सूचना खुद्द ग्रंथकार प. त्रिवेंगडाचार्य यांना तरी कळेल की नाहीं कोण जाणे!

सर्व पुस्तकात संपादकानीं आपल्या पोथ्यांचें कोठेंच वर्णन केलें नाहीं, म्हणून यातील प्रमादपरंपरा ही मूळ लेखकाची की संपादकाची हें समजण्यास मार्ग नाहीं. या डावाच्या उत्तरात, डावांत नसलेला उंट आला आहे यावरून व इतरत्र कांहीं चुकावरून मूळ लेखकाच्या चुका असतील असें वाटत नाहीं. संपादकानीं अद्यापहि खुलासा करावा अशी आमची त्यांना विनंति आहे. त्यांच्या दोन्ही पोथ्यांचीं अखेरचीं पानें त्रुटित असावींत असें दिसतें. कारण पोथीचा लेखनकाल व ग्रंथसंख्या हीं त्यांत नमूद नाहींत. —सं.

प्यादी देणें		प्यादी घेणें	
जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ उ.-व. ५		१ उ.-व. ५	उ.×उ.
२ ह.-ह. ८		२ ह.-ह. ८	उ.-घो. १
३ घो.-उ. ६		३ घो.-घो. ३	प्या.-ह. ४
४ प्या.-(घह.) प्यादी		४ उं.-रा घो. ५	प्या.-ह. ५
		५ घो.-ह. १	प्या.-ह. ६
		६ उ.-उ. १	प्या.-ह. ७ प्यादी.

डाव ६४.

भटो नृपचतुर्थक प्रभुतृतीयगेह भटो-॥ पृथ्वी,
भटः सचिवतुर्यक परनृपो निजाग्र विशेत् ॥
अमात्यरथमानवो यदि निजाग्रिम उत्सृयेत् ॥
परस्य मनुजस्तदा सचिवतुर्यगेह विशेत् ॥ ३६ ॥
प्रधानकरथो यदा तुरगपचम प्राविशे-॥
त्परस्य तुरगस्तदा नृपगजात्तृतीय विशेत् ॥
प्रधानमिभतुर्यक परनृपोऽप्यमात्याख्या- ॥
स्तृतीयमभिकांक्षयेत्तदनु मर्त्यशाहस्फुट ॥ ३७ ॥

अत्र नृपमंत्रिणोर्वैमुख्य वेदितव्यं । इति हिंदुस्थानरहस्य ।

जाडा.	बारका.	जाडा.	बारका
१ प्या.-रा. ४ +	प्या.-रा. ३		
२ प्या.-व. ४ +	रा.-रा. २		
३ प्या.-व ह. ३ +	प्या.-व. ४		
४ उं.-रा घो. ५ +	घो.-रा ह. ३		
५ व.-व ह. ५ (श.)+	रा.-व. ३		
६ प्या.-व. ५ (श.)-प्यादी.			

हिंदुस्थानी डाव आहे, म्हणून राजे वजीर समोरासमोर नाहींत -म.

डाव ६५.

पृथ्वी, अनुष्टुप्.

अथ वैलायतमटवध.।

भटः सचिवतुर्यकं परभटः प्रधानाल्यया-।
स्तृतीयभवन विशेन्नृपचतुर्थगेह भटः॥
परोऽपि रथमानवो यदि निजद्वितीयं विशे-।
त्ततस्तुरगपंचमं पर नृपो रथस्वामिमं ॥ ३८॥
नृपेभपंचमं मंत्री स्वतृतीयं परप्रभुः।
ततो मनुजघोहेन बद्धो भूयान्महीपतिः॥ ३९॥

जादा	बारका	जादा	बारका
१ प्या-व. ४	+ प्या.-व. ३	४ व -रा ह. ५	+ रा.-रा. ३
२ प्या-रा. ४	+ प्या.-वा.उ. ४	५ प्या.-व. ५	
३ उ.-घो. ५	+ रा.-उ. २	(शह.) -प्यादी.	

'परबुद्धयप्रागल्भ्यार्षान' Fool's mate. -स.

डाव ६६.

वसंततिलका,

परयंधनानुक्रमः।

गधपंचप्रभवनं सचिव. प्रयाया-।
दुष्टः स्वपंचमगृह रथतुर्यगेह ॥
मर्त्यो भटोऽपि रथपंचममुष्टतुर्यं।
पश्चि. पदातिरथ घोटकनाशु हन्यात् ॥४०॥

अथ यंधग्रहणानुक्रमः।

हरिणी,

तुरगभवनात्पष्ठ मंत्री रथो निजपंचमं।
यदि निजभटागारं भूपो नृपोऽथ रथामिमं॥
तुरगमनुजागारं भूप. परस्त्वदनंतरं।
यदि च मनुजाच्छाद दद्यात्तदा निजदंधनं॥ ४१॥

प्यादी करणें.		प्यादी करावयास लावणें.	
जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ व.–व घो. ६		१ व.–घो. ६	घो.–उ. १
२ उ.–रा उं. ५		२ उं.–उ.–५	घो.–व. २
३ प्या.–व उ. ४		३ रा.–रा. २	प्या.–ह. ४
४ प्या.–उं. ५		४ रा –उं. २	प्या.–ह. ५
५ प्या.–उ. ६		५ रा.–घो. २	प्या.–ह. ६ (घ.) +
६ प्या.×घो.(घ.) प्यादी.		६	कुंजी–(कुंठितवधः)
			Stale-mate

+ प्रभातील संस्कृत श्लोकांत ' कुंठितवध ' असें आहे. ही प्यादी नव्हे.–सं.

डाव ६७.

अनुष्टुप् , पंचचामरः,

गजभटाद्बंधनक्रमः ।

नृपाष्टम विशेत्नागः प्रधान रथसप्तम ॥
निजाष्टम गजश्चक्रीतुर्यमुष्ट्रस्ततः स्फुट ॥ ४२ ॥

अथ तुरगभटाद्बंधनक्रमः ।

सप्तीतुर्ये भटो गच्छेद्भटोऽथ गजतुर्यक ॥
नृपाष्टम गजो मर्त्यो रथोपात्यनिकेतन ॥ ४३ ॥
वसुधाधीशभवन पचम कुंजरो व्रजेत् ॥
भटशाहात्ततो भूयाद्भूमीपतिनिबधन ॥ ४४ ॥

अथ बधग्रहणानुक्रमः ।

प्रधानमश्वपचम नृपो हयात्तृतीयक ॥
नृपो गजेंद्रतुर्यक भटो गजात्तृतीयक ॥
भटस्तुरगतुर्यक प्रधानमुष्ट्रपष्ठक ॥
गजो नृपाविम विशेत्प्रधानमुष्ट्रसप्तम ॥ ४५ ॥
उष्ट्रस्तुरगमागारत्तृतीयमथ सविशेत् ॥
निरुपायात्परः पयात्भटः शाह प्रदास्यति ॥ ४६ ॥

१ हत्तीच्या प्याद्यानें मात करण्याचा प्रकार.		२ मात करून घेण्याचा प्रकार.	
जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ ह.–रा. ८		१ व.–घो. ५	
२ व.–उ. ७		२ रा.–घो. ३	
३ ह.–ह. ८		३ रा.–ह. ४	
४ उं.–उं. ४		४ प्या.–ह. ३	
५ प्या.–(घ.)–प्यादी.		५ प्या.–घो. ४	

३ घोड्याच्या प्याद्यानें मात करण्याचा प्रकार.	
+ १ प्या.–घो. ४	६ व.–उ. ६ (घट)
+ २ प्या.–ह. ४	७ ह.–रा. ८
३ ह.–रा. ८	८ व.–उ. ७
४ व.–उ. ७	९ उ.–घो. ३
+ ५ ह.–रा ५	१० प्या.–(घ.)–प्यादी.
६ प्या.–(घ.)–प्यादी.	

['मात' = प्यादीमात = प्यादी. –व.]

+ खुणा केलेल्या खेळी सुंदर आहेत. –व.

* डाव ६८.

पृथ्वी, पञ्चचामरः,

गजभटबंधनक्रमः ।

परेशरमपष्ठकं सचिव आविशेत्तत्वो ॥
रथो निजतृतीयकं तदनु वारणस्त्वष्टमं ॥
प्रधानमपि वारणातिमनिकेतनं प्राविशे–॥
त्ततस्तु भटघातः परमहीपतिर्बध्यते ॥ ४७ ॥

अथ तुरगभटाद्बंधनक्रमः ।

प्रधानमुष्टपष्ठकं नृपस्तुरगपञ्चमं ॥
प्रभुर्द्विपस्य पञ्चमं भटस्तुरगपञ्चमं ॥

रथः स्वपचम विशेद्रथः प्रधानतुर्यक ॥
निजाष्टम प्रधानकस्ततो भटाग्निबंधन ॥ ४८ ॥

अथ बधग्रहणानुक्रमः ।

प्रधानमुष्टपष्ठक नृपः स्तुरगपंचम ॥
नृपोऽथदति पंचम रथः प्रधानकाग्निम ॥
रथस्तुरगपंचम गजो नृपालसप्तम ॥
गजो नृपाष्टम विशेत्प्रधानमश्वषष्ठक ॥ ४९ ॥
निरुपायात्परः पश्चाद्भटात्स्वचिवमाहरन् ॥
शाह प्रदास्यति तदा भवेत्स्वस्य नियंत्रण ॥ ५० ॥

१ हत्तीच्या प्याद्यानें मात.

जाडा	बारका
१ व.–रा. उं. ६	
२ उं.–उं. ३	
३ ह.–ह. ८	
४ व.–ह. ८	
५ प्या.–(श.) प्यादी	

२ घोड्याच्या प्याद्यानें मात.

जाडा	बारका
१ व.–रा. उ. ६	
२ रा.–घो. ५	
३ रा.–ह. ५	
४ प्या.–घो. ५	
५ उं.–व उं. ५	
६ उं.–व. ४	
७ व.–व. ८	
८ प्या.–(श.)–प्यादी.	

३ मात घेण्याचा क्रम.

१ व.–रा उं. ६
२ रा.–घो. ५
३ रा.–ह. ५
४ उ.–व. २
५ उं.–घो. ५
६ ह.–रा. ७

७ ह.-रा. ८
८ व.-घो. ६ प्या. × व (श.)-प्यादी.
(काळा) प्याद्यानें वजीर घेतो.
हा डाव, बधग्रहणाचा उत्तम नमुना आहे. —स.

या डावाच्या मराठी उत्तराच्या खेळींत, दुसऱ्या डावातील खेळी घातल्या आहेत. त्यावरून नकल करताना दुसऱ्या डावाचें पान नजरेपुढें असावें अथवा ज्या पोथीवरून नकल केली ती चूक असावी, असें दिसतें. अर्थात् अशा खेळी वगळून वरील उत्तर दिलें आहे. —स.

डाव ६९.

गजतुर्ये हयो गच्छेदमात्यो निजपचम ॥ अनुष्टुप्,
मटग्राहस्ततो भूयात्परभूपनिबधन ॥ ५१ ॥

अथ बधग्रहणविधिः ।

नृपालषष्ठ सचिवो रथोऽथ हयषष्ठक ॥
नृपतुर्ये रथः पश्चाद्रथोऽमात्यतृतीयक ॥ ५२ ॥
रथो भूमीशमवन चतुर्थं प्राविशेत्ततः ॥
निरुपयात्पर. पश्चाद्भटग्राह प्रदास्यति ॥ ५३ ॥

मात देण्याचा क्रम		मात घेण्याचा क्रम.	
जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ घो-व ह. ४		१ व -रा. ६	
२ व.-व ५		२ उं -घो. ६	
३ प्या.-(ग्राह) प्यादी		३ उं.-रा ४	
		४ उं.-व. ३	
		५ उं-रा. ४ प्या × प्या. (ग्राह) प्यादी.	

हा डाव, उत्कृष्ट रचनेचा व मात घेण्याच्या (बधग्रहण) प्रकाराचा सर्वोत्तम नमुना आहे. —स.

डाव ७०

हयषष्ठ रथो गच्छेद्भटो भूपालसप्तम ॥ अनुष्टुप्,
ततः पदातिग्राहेन परभूपो निबध्यते ॥ ५४ ॥

अथ बंधग्रहणविधिः।

करी निजाष्टम गच्छेदुष्ट्रो हयतृतीयक ॥
इभतुर्ये हयः पश्चात्ततः परभटाभटि ॥ ५५ ॥

भटाभटि–एकमेकावर प्यादी, या अर्थी हा सुटसुटीत शब्द, लक्ष्यात ठेवण्यासारखा आहे. —स.

प्यादी देणें.		प्यादी घेणें.	
जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ उ.–घो. ६		१ ह.–ह. ८	उ.–उ. १
२ प्या.–रा. ७ +		२ उ.–घो. ३	प्या.–ह. ४
३ प्या.–(रा.)–प्यादी.		३ घो–ह. ४	+ प्या.×प्या.–(शाह) प्यादी.

+ धुळें–प्रतींत २ री खेळी, प्यादा–राजाचे ५, अशी दिली आहे. ती चुकीची आहे. संस्कृतांत 'भटो भूपालसप्तमं' आहेच.

डाव ७१.

रथाष्टम विशेन्मन्त्री प्रभुतुर्यग्रह रथः ॥ अनुष्टुप्,
ततो भटो गज निम्नपरस्मै शाहमर्पयेत् ॥ ५६ ॥

अथ बंधग्रहणानुक्रमः ।

रथाष्टम विशेन्मन्त्री भूपतुर्ये रथस्ततः ॥
रथषष्ठ हयः पश्चाद्द्वयोऽपि निजपंचम ॥ ५७ ॥
निरुपायात्परः पश्चाद्धटात्तुरगमाहरन् ॥
शाह प्रदद्यात्तदनु स्वस्य बंध. स्फुटो भवेत् ॥ ५८ ॥

प्यादी देणें.		मात घेण्याचा क्रम.	
जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ व.–उं. ८		१ व.–उ. ८	
२ उ.–रा. ४		२ उ.–रा. ४	
३ प्या. × ह. –प्यादी.		३ घो.–उ. ६	
		४ घो.–घो ५.प्या.×घो. प्यादी.	

डाव ७२.

अनुष्टुप् , पंचचामरः,

निजाष्टम विशेन्मंत्री प्रधानं रथसप्तमं ॥
भटशाहाच्चतो भूयात्परमसुपराभवः ॥ ५९ ॥

अथ यंघग्रहणानुक्रमः ।

निजाष्टम प्रधानकः प्रधानतुर्यमुष्टकः ॥
प्रधानमुष्टसप्तमं रथः प्रधानमंदिरं ॥
भटस्तुरंगसप्तमं हयो निजाष्टमं विशे–॥
द्धयो हयात्तृतीयकं हयद्वितीयमुष्टकः ॥ ६० ॥
आत्मषष्ठं विशेन्मंत्री हयतुर्यं ततो भजेत् ॥
परः पदातिनाऽमात्यं गृण्हन् शाहं प्रदास्यति ॥ ६१ ॥

प्यादी देणें		मात घेण्याचा प्रकार	
जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ व.–व. ८		१ व.–व. ८	रा.–घो. २
२.व.–उं. ७		२ हं.–व. ४	रा.–व उं. ३
३ प्या.–(घ.)–प्यादी		३ व.–हं. ७	रा –व घो. ४
		५ प्या.–घो. ७	प्या.–रा ह. ५
		६ घो.–घो. ८	प्या.–रा ह. ६
		७ हं.–व घो. ३	प्या.×उं.
		८ हं.–घो. २	प्या.–व ह. ५
		९ व.–व. ६	प्या.–व ह. ४
		१० व.–घो.४ (श.)	प्या.×व. (श.) प्यादी.

डाव ७३.

पंचचामर, अनुष्टूप,

गजो रथस्य सप्तमं प्रधानमात्मषष्टकं ।
करी धरेद्रथसप्तमं प्रधानमुष्टषष्टकं॥

नृपाश्वसप्तमं गजस्ततो नृपोष्ट्रसप्तमः ।
विशन्प्रधानतः पुनर्नृपस्य शाहदो भवेत् ॥ ६१ ॥
रथाष्टम गजो मन्त्री गजात्य रथषष्ठकं ॥
गजोऽमात्यो दतिषष्ठ भटशाहस्ततो भवेत् ॥ ६२ ॥

अथ बंधग्रहणानुक्रमः ॥

रथः कलभमंदिर रथपदातिगेह हयो ।
गजोऽथ रथमंदिर करितृतीयगेह भटः ॥
इभोऽथ तुरगातिमं सचिवचक्रिणोऽत्यं गजः ॥
स्वसप्तममात्यकस्तदनु चोष्ट्रषष्ठ गजः ॥ ६३ ॥
स्वपंचम गृह मन्त्री रथतुर्यं गजो विशेत् ॥
स्वतुर्यं सचिवोऽन्योऽथ भटचाहः प्रदास्यति ॥ ६४ ॥

मात देण्याचा प्रकार		मात घेण्याचा प्रकार	
जाता	बारका	आला	बारका
१ ह्.–व उं. ७		१ उ –व ह्. १	
२ व.–व. ६		२ घो –व उं. २	
३ ह्.–रा. ७		३ [illegible] –व उ. १	
४ व –रा उं. ६		४ प्या –रा ह्. ३	
५ ह्.–रा घो. ७		५ ह् –व घो. ८	
६ ह्.–रा उ ७		६ ह्.–व उ ८	
७ ह्.–रा उ. ८		७ व –व. ७	
८ व.–रा ह्. ८		८ ह् –व उ ६	
९ ह्.–रा उ. ६		९ व –व. ५	
१० व –रा ह्. ६		१० ह् –व उ. ४	
११ प्या.–(शा)–प्यादीमात.		११ व –व ४ प्या –(शा.) प्यादीमात.	

डाव ७४.

पृथ्वी,

नृपस्तुरगसप्तमं तदनुचक्रिणः सप्तमं ॥
ततः सचिवसप्तमं नृपतिसप्तमं मानवः ॥
नृपोऽथ निजषष्ठकं तदनु चक्रिणः पंचमं ॥
ततो हयचतुर्थकं करिचतुर्थगेहं ततः ॥ ६५ ॥
ततः कलभपंचमं तदनु मानवः प्राविशे-॥
न्नृपोष्ट्रगृहसप्तमं तुरगसप्तमं मानवः ॥
अथाश्वमनुजो यदा तुरगषष्ठगेहं व्रजे-॥
त्तदा परमहीपतेर्भवति बंधनं दुर्धरं ॥ ६६ ॥

जाडा.	बारका.	जाडा.	बारका.
१ रा.-घो. ७		७ रा.-घो.-४	
२ रा.-उं. ७		८ रा.-ह. ४	
३ रा.-व. ७		९ रा.-ह. ५	
४ प्या.-रा. ७		१० प्या.-उं. ७	
५ रा.-रा. ६		११ प्या.-घो. ७	
६ रा.-उं. ५		१२ प्या.-घो. ६ (शह)-प्यादी.	

निव्वळ प्याद्यांचा गमतीदार डाव. —सं.

डाव ७५.

पृथ्वी,

नृपालतनयो यदा नृपरथाष्टमं प्राविशे- ॥
त्ततस्तु निजसप्तमं परनृपो निजाश्वालयं ॥
ततः प्रभुसुतो निजं दशममंदिरं संस्पृशे-॥
न्नृपेभगृहसप्तमं करिगृहाष्टमं चेत्ततः ॥ ६६ ॥
रथाष्टममथाविशद्धयगृहाष्टमं स्याष्टमं ॥
रथाष्टममिनाष्टमं निजगृहाष्टमं संस्पृशेत् ॥

ततस्तु सचिवाष्टम प्रमुखद्वाष्टम माविशे-॥
दमात्यतनयाष्टम तदनुचेदमात्याष्टम ॥ ६७ ॥
रथाष्टमगृह मजेत्तदनु मन्त्रिपुत्राष्टम ॥
ततस्तु तुरगाष्टम तदनु मर्त्यवाहः स्फुटः ॥
इद शतगृहोल्लसत्सचिवभूपपुत्रोज्वल-॥
तुरगयुगराजितप्रमुखधर्मिणीमडिते ॥ ६८ ॥

जाडा	बारका
१ रा. पु -रा उ. ८	+ह.-घो. २
२ रा. पु.-रा. पु. ७	+रा.-घो. १
३ रा.पु.-रा पु. १०	रा.-ह. २
४ रा. पु.-रा. ह. ७	रा.-घो. १
५ रा. पु.-ह. ८	रा.-उ. १
६ रा. पु.-उ. ८	ह.-उ २ (इरेस)
७ रा. पु.-घो. ८	रा.-रा पु. १
८ रा. पु.-रा पु. ८	ह-रा पु. २ (इरेस)
९ रा. पु.-उ ८	रा.-रा. १
१० रा. पु.-रा. ८ (श)	ह.-रा. २ (इरेस
११ रा. पु.-रा. पु. ८ (श)	रा.-व. १
१२ रा. पु-व. ८	रा.-व. २
१३ रा. पु.-रा. ८	रा.-व पु. १
१४ रा. पु.-व पु. ८ (श)	ह -व पु. २ (इरेस)
१५ रा. पु.-व ८ (श)	रा.-व उ. १
१६ रा. पु.-व उ. ८	ह.-व उ. २ (इरेस)
१७ रा. पु.-व पु. ८	रा.-व घो. १
१८ रा. पु.-व घो. ८	ह.-व घो. २ (इरेस)
१९ प्या.-(श.)	

' ही बाजी थोरली असे शंभर घरांची जाणावी ' -म.

'जाड्या' बाजूच्या खेळी ग्रंथकारानें दिलेल्या आहेत. त्या संक्षेपानें लिहिल्या आहेत जसेंः–१ राजपुत्र राजाचे उंटाचे ८ वे घरीं=रा. पु.–रा उं ८. इ०. 'बारक्या' बाजूच्या, मुळांत नसलेल्या खेळी, उत्तर समजण्यास सोपें जावें म्हणून मुद्दाम दिल्या आहेत. ग्रंथकारानें संस्कृत श्लोकांत शेवटीं, दोन ओळींत ह्या पटांतील मोहऱ्यांचीं नांवें (उंट व हत्ती खेरीज) पुनः दिलीं आहेत. प्रमुखधर्मिणी=राजा व राणी; इ. –सं.

१०० घराच्या पटाविषयीं, हल्लीं युरोप अमेरिका वगैरे खंडांत कल्पना निघाल्या आहेत. पूर्वी तैमुरलंग याचाहि ११० घरांचा पट होता, वगैरे विषयीं अधिक चर्चा उपोद्घातांत केली आहे.–सं.

डाव ७६.

पृथ्वी,

स्वकीयरथपंचमं सचिव आविशेद्घोटको ॥
नृपोष्ट्रगृहपंचमं तदनुचेदमात्यः पुनः ॥
धरापतिरथाष्टमं नृपतिसप्तमं घोटको ॥
रथाष्टमगृहं गजः सचिवनागमर्त्यस्ततः ॥ ६९ ॥
गजाष्टममनुव्रजन् सचिवमुद्धरेद्बेलक्रमा– ॥
न्नृपालगजपंचमं कलभमानयेद्युक्तितः ॥
अथान्यवसुधापतिं सचिवदंतितुर्ये नयन् ॥
तुरंगमनुजं ततस्तुरगषष्ठगेहं नयेत् ॥ ७० ॥
ततः पर महीपतिं नृपरथालय प्रापये– ॥
त्क्रमेणसचिवेभयोरनु परंपराद्याहतः ॥
ततो विगतसंशयस्तुरगसप्तमं मानवो ॥
व्रजन्परमहीपतिं द्रुतजवेन संरोधयेत् ॥ ७१ ॥

*[हा विषम डाव असून त्यांत 'जाड्या' बाजूनें आपला राजा, दिलेल्या ठिकाणावरून हलवावयाचा नाहीं. व परपक्षाचीं दोन्ही प्यादीं घ्यावयाचीं नाहींत, या अटी पाळून डाव करावयाचा आहे. (विषम) डावाबद्दल अधिक खुलासा पृ. ९५ डाव ६८ त पहा. –सं.]

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ व.–उं. ५	रा.–रा ह. १	२४ ह.–रा ह. १	रा.–व ह. ७
२ प्या.–ह. ४	रा.–रा घो. १	२५ व.–घो. १	रा.–व ह. ६
३ प्या.–ह. ५	रा.–रा ह. १	२६ ह.–रा ह. ५	रा.–व ह. ५
४ प्या.–ह. ६	रा.–रा घो. १	२७ व.–व घो. २	रा.–व ह. ४
५ प्या.–ह. ७	रा.–रा ह. १	*२८ प्या.–रा घो. ६	+रा.–व ह. ५
		(फाटशह)	
६ घो.–रा उं. ५	रा.–रा घो. १	२९ व.–घो. ५	रा.–व ह. ६
[illegible] व.–रा उ. ८	रा.×व.	३० ह.–रा ह. ३	रा.–व ह. ७
८ घो.–रा. ७	रा.–रा. १	३१ व.–व घो. ३	रा.–व ह. ८
९ ह.–व उं. ८	रा.–व. २	३२ व.–व उं. ३	रा.–व ह. ७
१० प्या.–ह. ८	रा.–रा. ३	३३ ह.–रा ह २	रा.–व घो. ८
(वजीर करतो) [किंवा व. ३			
११ ह.–व उ. ६ (श.)	रा.–व. २	३४ ह.–रा. ह १	रा.–व ह. ७
१२ ह.–ह. ६	रा.–व उ. २	३५ व.–व उ. २	रा.–व ह. ६
१३ व.–रा. ८	रा.–घो. २	३६ ह.–व ह. १	रा.–व. घो. ५
१४ व.–उ. ६	रा.–व घो. १	३७ ह.–व. ह. ४	रा.–व. घो. ४
१५ ह.–घो. ६	रा.–व. ह. २	३८ व.–व उ. ४	रा.–व घो. ३
१६ ह.–घो. ७	रा.–व ह १	३९ ह.–व ह. ६	रा.–व घो. २
१७ ह.–व घो. ३	रा.–व ह. २	४० व. व उं. ६	रा.–व घो. १
१८ व.–व घो. ६	रा.–व ह. १	४१ व. व ह ८	रा.–व उ. २
१९ व.–व ८	रा.–व ह. २	४२ व.–व ह. ७	रा.–व १
२० व.–व घो. ८	रा.–व ह. ३	४३ ह.–व ६	रा.–रा. १
२१ व.–घो. ७	रा –व ह. ४	४४ व –व ७	रा.–रा. उ. १
२२ व.–घो. ६	रा - व ह. ५	४५ प्या.–घो. ७ (प्यादी)	
२३ व.–घो. ५	रा.–व ह. ६	डु. त. चा. थो. मा.	

(पृ. १९२ मधील खेळीवरील टीप.)

*युद्धकौशल्याच्या दृष्टीनें अत्यंत चातुर्याची ही (२८वी) खेळी आहे. येथपर्यंत विजयीपक्ष (जाडा) आपलें प्यादें परपक्षाच्या (बारका) दोन प्याद्यांचा मारा चुकऊन पुढें नेण्यासाठीं खेळतो. त्या प्याद्याची प्रगति येथें पूर्ण झाली. पुढें सर्व खेळी 'बारक्या' राजास प्यादी देण्याकरितां योग्य ठिकाणीं आणण्यासाठीं आहेत. —सं.

डाव ७७.*

पृथ्वी,

क्रमेणवसुधापतिं निजगजाष्टमं प्रापये–॥
त्ततः क्रमवशादिमं नृपतिनागषष्ठं नयेत् ॥
ततो नरपतेर्भटं निजगृहाग्रिमं प्रापयन् ॥
क्रमेण परभूपतिं सचिवचक्रिणोत्थं नयेत् ॥ ७२ ॥
भटो नृपचतुर्थकं तदनु संविशेभिर्मय–॥
स्ततः परमहीपतिं सचिवसप्ततार्तीयकं ॥
नयन्नृपतिपंचमं तदनु मानवं प्रापये– ॥
त्ततः स्वभटमंदिरं परधरापतिं पातयेत् ॥ ७३ ॥
ततस्तुरगपंचमे रथवरेण शाहं वदन् ॥
धरापतिभटं ततो नृपतिषष्ठकं प्रेरयेत् ॥
परोऽप्य विनिबध्यते कथितमेतदत्यद्भुतं ॥
कलाधरवतंसकाः कलयतां कलामात्रतः ॥ ७४ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ व.–घो ५	रा.–व ह. २	७ ह.–रा ह. ६	रा.–ह. २
२ रा.–उं. २	रा.–,, ह. १	८ प्या.–रा. ३ +	रा.–व ह. १
३ रा.–व. २	रा.– ह. २	९ व.–घो. ४	रा.–ह. २
४ ह.–घो. १	रा.–ह. १	१० व.–घो. ६	रा.–ह. १
५ ह.–घो. २	रा.–ह. २	११ व.–घ. ८	रा.–ह. २
६ ह.–रा ह. १	रा.–ह. १	× १२ व.–घो. ८	रा.–ह. ३

१३	व.–घो. ७	रा.–ह. ४	२७	रा.–व. ८	रा.–ह. ८
१४	व.–घो. ६	रा.–ह. ५	२८	रा.–रा. ८	रा. घो. ८
१५	व.–घो. ५	रा.–ह. ६	२९	रा.–उं. ८	रा.–ह. ८; ·)
१६	ह.–व घो. ३ +	रा.–व ह. ७	३०	रा.–रा घो. ८	रा.–घो. ८
१७	व.–ध. ३	रा.–ह. ८	३१	रा.–रा ह. ८+	रा.–व ह. ८
१८	ध.–उ. ३	रा.–ह. ७	३२	ध.–व ह. ३	रा.–घो. ८
१९	ह–घो. २	रा.–ह. ८	३३	ह.–व घो. २	रा.–उ. ८
२०	ह –उ २	रा –घो ८	†३४	प्या.–रा. ४	रा.–ध. ८¶
२१	ध.–व. ३	रा.–ह. ८	३५	ध.–व. ३	रा.–रा. ८
२२	रा.–उ. ३	+रा.–व घो. ८	३६	ध.–ध. २	रा.–रा उ. ८
२३	रा.–घो. ४	रा.–ह. ८	३७	ध.–रा घो. २	रा.–रा. ८
२४	रा.–घो. ५	रा.–घो. ८	३८	ध.–रा उ. २	रा.– व. ८
२५	रा.–घो. ६	रा.–ह. ८	३९	ह.–ध. २	रा.–व उ. ८
२६	रा –व. उ ७	रा.–घो ८	४०	ह.–ध. ३	रा.–व घो. ८

*पृ. १९३ वरून टीप–आमच्या प्रतीत व धुळें प्रतीत या डावाच्या मराठी *खेळी व त्याचा क्रम चुकलेला आहे. प्रत्यक्ष खेळून उत्तर दिलें आहे.*

× १२ खेळीपर्यंत प्राथमिक हालचाल झाली.

† *ही यातील मध्यवर्ती खेळी आहे. येथपर्यंत विजयी* पक्षाचे (जाडा) सर्व प्रयत्न परपक्षाच्या राजास उंटाच्या शहात धरून राजाचें प्यादें (प्या.–रा. २) पुढें सरकावण्यासाठीं आहेत. त्यांपैकीं *१ला टप्पा या खेळींत झाला. आणखी दोन गडातंर टाळून प्यादें त्याच* क्रमानें पुढें जातें. खेळी न. ५२ पर्यंत दुसरा व खेळी न. ६४ पर्यंत तिसरा असे पुढील दोन टप्पे होतात.

परपक्षाच्या सर्व चाली मुळांत नाहींत. त्या डाव समजण्यास सुलभ जावें म्हणून दिल्या आहेत. ६१ डाव्याच्या उत्तराप्रमाणें ¶ या खुणेनें टप्पे दाखविले आहेत. —स.

४१ व.–रा. १	+ रा.–घो. ७	५३ व.–घो. ४	+ रा.–उं. २
४२ व.–व. २	रा.–घो. ८	५४ ह.–व ह. ७	+ रा.–उं. ३
	किंवा ह. ८]	५५ व.–ह. ४	रा.–घो. ३
४३ व.–उ. १	+ रा.–ह. ७	५६ व.–ह. ५	रा.–उं. ३
४४ व.–उं. २	रा.–ह. ८	५७ ह.–ह. ६	रा.–घो. २
४५ व.–उ. ३	+ रा.–घो. ८	५८ व.–घो ५	+रा.–उं. १
४६ व.–उं. १	रा.–ह. ७	५९ ह.–व ह. ८	रा.–उं. २
४७ ह.–व. २	रा.–घो. ६	६० ह.–व ह. ७	+रा.–उं. [illegible]
४८ ह.–घो. १	रा.–ह. ६	६१ व.–घो. ७	रा.–व. १
४९ व.–उं. ३	+ रा.–ह. ५	६२ व.–घो. ८	रा.–रा. २
५० ह.–ह. २	रा.–घो. ४	६३ उं.–घो. ५ (शह)	रा.–रा. उं २
५१ ह.–ह ५	रा.–घो. ३	६४ प्या.–रा. ६(श.)–प्यादेमात.॥	
५२ प्या.–रा. ५	रा.–व.घो २॥		दु. त. यो. मात.

डाव ७८.

अनुष्टुप्,

वाहेनैव हयं कर्षन् गज तत्र निवेशयन् ॥
इभद्वयं बलि दत्वा सप्तिवीथ्या भटं नयन् ॥७५॥
उष्ट्रयुग्ममथोत्थाय क्रमाभाग विकर्षयन् ॥
एक तत्राभिषिच्यैव तत्पृष्ठेऽन्यमथाक्षिपन् ॥७६॥
निजाष्टम परं कर्णस्थतुर्यं भट नयेत् ॥
परं मंत्रिरथागारं क्रमाच्चीत्वा ततो भटः॥७७॥
तुरंगपञ्चम याप्यस्ततोऽमात्यगृह परं ॥
आनीय तुरगागारपठे भटमथार्पयन् ॥ ७८॥
ततः परनृपं स्वीयमंदिर पातयेत्क्रमात् ॥
भटग्राहात्परः पश्चात्परिमाव्यो न संशयः ॥७९॥

जाडा	बारका
१ व.—व. ८	रा.—घो. २
२ घो.—उं. ५	रा.—घो. ३
३ ह.—रा ह. ४ +	प्या.—व. ४
४ घो.—व. ४	रा.—घो. २
५ व.—रा उं. ६(श)	रा.—घो. १
६ व.—उं. ७ (श)	रा.—ह. १
७ व.—रा. ७	रा.—घो. १
८ घो.—रा उं.१	रा.—ह. १
९ घो.—व. २	रा.—घो. १
१० घो.—व उ.४ +	प्या × घो.
११ घो.—व घो.१	प्या × घो. †
१२ प्या.×प्या.	रा.—ह. १
१३ प्या.—ह. ४	रा—घो. १
१४ प्या.—ह. ५	रा.—ह. १
१५ प्या.—ह. ६	रा.—घो. १
१६ प्या.—ह. ७	रा —ह. १
१७ प्या.—ह. ८	रा.—घो. १
उट करतो.	
१८ प्या.—घो. ४	रा.—ह. १
१९ प्या.—घो. ५	रा.—घो. १
२० प्या.—घो. ६	रा.—ह. १
२१ प्या.—घो. ७	रा.—घो. १
२२ प्या.—घो. ८	रा.—ह. १ *
उट करतो.	

* १ ते २२ पर्यंत खेळींत, एरवीं निरुपयोगी वाटण्याऱ्या प्याद्यांचे दोन उट करून पुढील डावाची प्राथमिक आखणी येथून सुरू झाली.

जाडा	बारका
२३ उं.—घो. २	रा.—घो. १
२४ उं.—व उं. ७	रा.—ह. १
२५ उं.—व ८	रा.—घो. १
२६ व.—व ७	रा.—ह. १
२७ उ.—रा उं. ६(श)	रा.—घो. १
२८ रा.—व ५	रा.—उ. १
२९ व.—रा घो. ७	रा.—रा. १
३० व.—घो. ८	रा.—व २
३१ उं—राह. ३(श.)	रा.—वउ २
३२ व —व. ८	रा.—घो. २
३३ ह.—व घो. ४ +	रा.—ह. १
३४ उं.—रा ह ४	रा.—ह. २
३५ व.—घो. ८	रा —ह. ३
३६ व.—घो. ७	रा.—ह. ४
३७ ह.—घो. ५	रा.—ह. ५
३८ व.—उं. ६	रा.—ह. ६
३९ व.—उं. ५ +	रा.—ह. ५
४० ह.—घो. ४	रा.—ह. ६
४१ व.—उं. ३	रा.—ह. ७
४२ ह.—घो. २	रा.—ह. ८
४३ ह.—रा ह. २(का.श.)	रा.—घो.८
४४ व.—उं. २	रा.—ह. ८
४५ व.—ह ४	रा.—घो. ८
४६ व.—ह. २	रा.—उ. ८

जाडा	बारका
४७ ब.–घो. २	रा.–व ८
४८ रा.–रा. ५	रा.–रा. ८
४९ प्या.–घो. ४ (का.श.)	रा.–व८
येथें मुख्य ध्येय साधण्यास सुरवात होऊन प्यादी करणारें प्यादें एक चौकी चुकवून पुढें गेलें !	
५० ब.–रा. २	रा.–म उं. ८
५१ ब.–ब. २	रा.–घो. ८
५२ ब.–उं. २	रा.–ह. ८
५३ ब.–उं. ३	रा.–घो. ८
५४ ह.–व घो २	रा.–ह. ८
५५ ह.–उं. २	रा.–घो. ८
५६ ह.–उं. १	रा.–ह. ७
५७ ब.–उं. २	रा.–ह. ६
५८ ह.–व ह. १	रा.–घो. ५
५९ ह.–ह. ४	रा.–घो. ४
६० ब.–उं. ४	रा.–घो. ३
६१ ह.–ह. ६	रा.–घो.२
६२ ब.–उं. ६	रा.–घो. १
६३ ह.–घो. ६	रा.–ह. २
६४ ह.–घो. ७	रा.–ह. १
६५ ह.–रा घो. ७	रा.–घो. १
६६ ब.–उं. ७	रा.–ह. १
६७ ब.–ह. ५	रा.–घो. १
६८ ब.–ह. ७	रा.–उं. १
६९ प्या.–घो.५(का.श.)	रा.–ब.१
येथें प्याद्यानें दुसरी चौकी टाळली !	
७० प्या–घो ६(का.श.)	रा.–रा. १
प्यादें आतां अखेरचा एक पहारा ओलांडून पुढें गेलें.	
७१ ब.–ब. ७	रा.–रा उं. १
७२ ह.–घो. ८	रा. × ह.
७३ ब.–उं. ७	रा.–ह. १
७४ प्या.–घो. ७ शह. प्यादी !	

पृ. १९६ वरून ११ व्या खेळीची टीपः–

† ११ व्या खेळींत 'बारक्या' बाजूचें प्यादें, घोडा न मारतां जर ब ह ६, येथें गेलें तर आडें प्यादें घोड्याच्या घरीं न नेतां तसेंच पुढें चालवून २ उंट करावेत. व बारकें प्यादें मारून घ्यावें. –सं.

डाव ७९.

अनुष्टुप्,

परोष्ट्रहननादश्ववीथ्यां रथमटं नयन् ॥
तेनैव रथमुन्माथ हयं ग्राहात् कश्चिन्नयन् ॥ ८० ॥

रथ तन क्रमाजीत्वा परभूप निजाष्टम ॥
आकृष्य मनुजो नेयो हयतुर्यनिकेतन ॥ ८१ ॥
शाहैरेव परं पश्चात्स्वेभगेहात्तृतीयक ॥
नीत्वैकेभ ततः पूर्वे नागपष्ठे निवेशयन् ॥ ८२ ॥
अन्यागाराणि सर्वाणि प्रधानेनैव रोधयन् ॥
स्वबुध्यैव ततः पूर्वं सर्वमेवद्विधारयन् ॥ ८३ ॥
तुरगपचमागार मनुज प्रापयेत्ततः ॥
पश्चात्परमहीपालः कथचिद्विनिबध्यते ॥ ८४ ॥

[*ह्या डावात ग्रंथकाराने मराठीत उत्तरें दिलीं नाहीत. संस्कृत श्लोकात मुख्य खेळींची दिशा दाखविली आहे. ७५ वे ७८ व ८० डाव खेळून पाहिल्यास, ह्या डाव श्लोकात दिलेल्या सूचनाप्रमाणें सहज* खेळता येण्यासारखा आहे. यात दोन मध्यवर्ती खेळी आहेत. पहिली राजाच्या घोड्याचे १ रें घरचें प्यादें रा घो ४ येथें नेणें; त्या करता अशी डावात स्थिति (Position) पाहिजे:—बारका राजा आपल्या ८ व जाडें प्यादें आहे तेथेंच म्हणजे रा घो ३ घरीं; व त्यास दुरेस धरण्याकरता राह ४ येथे एक जाडा उट; अशी स्थिती निर्माण करण्याकरतां आरभीच्या खेळीं खेळल्या पाहिजेत. 'जाड्या' बाजूस उट नाहीं म्हणून उटाच्या घरच्या प्याद्याचा उट बनवावा. व तो बनविल्या नतर वरील स्थिति (Position) आणावी. ही प्रास्ताविक सूचना नीट लक्ष्यात घेतल्यास वरील संस्कृत श्लोकाचें पुढें दिलेलं भाषातर लक्ष्यात येऊन डाव सोडविता येईल. —स.]

दुसऱ्याचा ('बारक्या' बाजूचा) उट मारावा. व उटाचा प्यादा (म्ह. रा उ ४ ये घरचा) घोड्याच्या घरीं (राघो. ५) आणून त्याचाच उट करावा. व आपला (जाडा) घोडा—(राह ४ ये घरचा) शह देत बाजूस काढावा. ८०.

त्या घोड्याच्या जागीं क्रमानें उंट न्यावा. † व दुसऱ्या राजाला त्याच्या आठव्या घरीं आणावा व प्यादें घोड्याच्या ४थ्या घरीं न्यावें. ८१.

नंतर दुसऱ्या राजास तेथून ग्रह देत देतच त्याच्या हत्तीच्या तिसऱ्या घरीं न्यावें. अगोदर एका हत्तीस (वजीर)हत्तीच्या ६ व्या घरीं आणून ठेवावा. ८२.

बाकीचीं सर्व घरें वजीरानें रोधून धरावीत. या सर्वांचा आपल्या बुद्धिनें विचार करून ८३.

घोड्याच्या ५ व्या घरीं प्यादें आणावें. या नंतर कशीही राजावर च्यादी होईल. ८४.

---

† यावेळी परराजाचें प्या.-रा उ. ३ हें हत्तीच्या ग्रहास हरेस धरावें लागेल. म्हणजे येथें पहिली मुख्य खेळी झाली. टप्पा १. —सं.

डाव ८०.

पृथ्वी,

क्रमेण निनिवेशयेत्सचिवदंतिग्रहे गज ॥
प्रधानकरिमंदिरातिमग्रह क्रमाद्घोटक ॥
प्रधानतुरगं ततो निजनिकेतनात्सतम ॥
रथं सचिवदंतिनो यदि ग्रह कथंचिन्नयेत् ॥ ८५ ॥
कथंचन नृपः पुनः स्वरथपंचम प्रापये- ॥
त्क्रमेण परभूपतिं सचिवघोटकात्य नयेत् ॥
ततस्तु मनुजस्तदा रथचतुर्थगेहे तजे- ॥
त्प्रधानकरिकर्षणैः परममात्यकाम्यं नयेत् ॥८६॥
प्रधानमिनपदक तदनु सविधेप्रापये-॥
त्परं वसुमतीपतिं रथतृतीयगेहे ततः ॥
भटं निगतसंशयस्तदनु पंचमं प्रापये-॥
त्स्वकीयग्रहसप्तमं तदनु चेदमात्यो विशेत् ॥८७॥

अमात्यरयमानवो यदि रयस्य षष्ठं विशे–॥
सदाल्पतरयत्नतः परनृपोऽनिबद्धो भवेत् ॥
इदं किल निबंधनं रसिकमानसानंदनं ॥
कुबुद्धिजनबंधनं सकलबंधमूलं धनं ॥८८॥

जाडा	मारका	जाडा	मारका
१ घो.–रा ६	रा.–घो. १	२३ ह.–घो. ६ शह	रा.–ह. २
२ घो.–घ उं. ७	रा.–ह. १	२४ ह.–घो. ७	रा.–ह. १
३ घो.–ह. ८	रा.–घो. १	२५ ह.–घो. ६	रा.–ह. २
४ घो.–रा. ७ शह	रा.–ह. १	२६ व.–उ. ७	रा.–ह. १
५ घो.–उ. ६	रा.–घो. १	२७ व.–उं. ८	रा.–ह. २
६ घो.–व.८	रा.–ह. १	२८ ह.–घो. ७	रा.–ह. ३
७ ह.–व ह. ७	रा.–घो. १	२९ व.–उ. ६ शह	रा.–ह. ४
८ उं.–रा. १	रा.–ह. १	३० व.–घो. ६ ,,	रा.–ह. ५
९ उ.–व. २	रा.–घो. १	३१ व.–घो. ५ ,,	रा.–ह. ६
१० व.–उ. १	रा.–ह. १	३२ व.–घो. ४ ,,	रा.–ह. ७
११ उं.–घो. २	रा.–घो. १	३३ व.–घो. ३ ,,	रा.–ह. ८
१२ उ.–ह. १	रा.–ह. १	३४ व.–उ. ३ ,,	रा.–ह. ७
१३ ह.–व ह. ६	रा.–घो. १	३५ ह.–घो. २ ,,	रा.–ह. ८
१४ घो.–व घो. ७	रा.–ह. १	३६ ह.–रा. २ ,,	रा.–घो. ८
१५ व.–रा उ. ५	रा.–घो. १	३७ व.–उ. २ ,,	रा.–ह. ८
१६ व.–रा.६ (श.)	रा.–ह. १	३८ व–ह ४ ,,	रा.–घो. ८
१७ रा.–रा उ. २	रा.–घो २	३९ व.–ह. २ ,,	रा.–उ. ८
१८ रा.–उ. ३	रा.–ह. १	४० ह.–घो.२का.श.	रा.–रा. ८
१९.–रा.–उ. ४	रा.–घो. २	४१ व.–घो. ३ श	रा.–व. ८
२० रा.–उ. ५	रा.–ह. १	४२ व.–उं. ३ ,,+	रा.–रा. ८
२१ ह.–रा ह.६(श.)	रा.–घो. २	४३ व.–उं. २ ,,	रा.–व. ८
२२ व.–उं. ६ ,,	रा.–घो. १	४४ व.–रा. २ ,,	रा.–व उ. ८

जाडा	बारका	जाडा	बारका
४५ ह.–रा ह. २ ,,	रा.–व घो. ८	६४ व.–घो. ६	रा.–रा उं. १
•४६ प्या.–उं. ४ (का.श.)		६५ ह.–ह. ८	रा.–रा. २
	रा.–व उं. ८	६६ ह.–रा. ८	रा.–व. २
४७ व.–व घो. २श.	रा.–व. ८	६७ व.–रा. ६	रा.–व उं. ३
४८ व–व उं. २ ,,	रा.–रा. ८	६८¶ प्या.–व उं. ५	+ रा. × घो.
४९ ह.–रा. २ ,,	रा.–रा उं. ८	६९ व.–व. ७ शह	+ रा. × ह.
५० ह.–रा. ३ का.श.	+ रा.–घो. ८	७०¶ प्या.–उं. ६	+ रा.–ह. ४
५१ व.–व. १	रा.–घो.०ह.७	७१ ह.–रा. ७	रा.–ह. ३
५२ व.–रा. २	रा.–घो०ह.८	७२ घो.–उं. ७ शह	+ रा.–ह. ४
५३ व.–उं. १	रा.–ह. ७	७३ घो.–रा. ६	रा.–ह. ३
५४ ह.–रा. २	रा.–घो. ६	७४ घो.–व. ८	रा.–ह. ४
५५ ह.–घो. २	+ रा.–ह. ५	७५ ह.–रा उं. ७	रा.–ह. ३
५६ व.–उं. ४	रा.–ह. ६	७६ घो.–व घो. ७	रा.–ह. २
५७ व.–उं. ३	रा.–ह. ५	७७ घो.–व उं.;५+	रा.–ह. १
५८ व.–घो. ३	रा.–ह. ४	७८ घो.–रा. ६	रा.–घो. १
५९ व.–घो. ४	रा.–ह. ३	७९ व.–ह. ७ शह	रा.–उं. १
६० व.–घो. ५	रा.–ह. २	८० व.–ह. ६ ,,	रा.–घो. १
६१ व.–घो. ६	रा.–ह. १	८१ प्या.–उं. ७ ,,	
६२ व.–उं. ६	रा.–ह. २	प्यादेमात.	
६३ ह.–ह. २	रा.–घो. १		

• ४६ वी खेळी महत्वाची असून विलायती पद्धतीप्रमाणें प्यादें एकदम दोन घरें गेलें आहे.

प्यादें दोन वेळां पुढें सारण्याच्या प्रसंगी मोहऱ्यांची रचना लक्ष्यांत ठेवण्यासारखी आहे. नेहमीप्रमाणें महत्वाचे टप्पे ¶ सारख्यांनी दाखविले आहेत. –ग्रं.

हीं घ्यादी रसिकाच्या चित्तास आनंद देणारी, व दुष्टबुद्धिच्या लोकास बंधन करणारी असून सर्व डावाचें मूळ भांडवल (मूल धन) असल्याप्रमाणें आहे " असें संस्कृत श्लोकांत अखेरच्या जाड अक्षरांतील ओळींत ग्रंथकार म्हणतात. —स.

हा व मागील ९ डाव ह्यास ग्रंथकारानेंच स्वतः रत्नमोलाचे डाव असें संबोधिलें आहे. वाचकांनीं ह्यांतील प्रत्येक डाव पटावर मांडून आपणास सुटतो कीं नाहीं याचा विचार करून, शांतपणानें उत्तराप्रमाणें डाव खेळून पहावा. कल्पनाशक्ति बुद्धिचातुर्य व धिमेपणा यांची या डावात हद्द झाली आहे ! —स.

डाव ८१.

अथ शुद्धवधाः । अनुष्टुप्,

उष्ट्रश्रममनिष्क्रांताच्छाहो देयस्तुरंगमात् ॥
परो गजाश्वशाहाभ्या निरुपायो नियंत्रितः ॥८८॥

जाडा	बारका
१ घो.–उं. ७ मात.	

हा अत्यंत सोपा डाव ग्रंथकारानें १ ल्या डावाप्रमाणें, एक खेळीपासून चढत्या क्रमानें डाव देण्याच्या केलेल्या प्रतिज्ञापूर्तिसाठींच, दिला आहे असें दिसतें.

डाव ८२.

अनुष्टुप्,

प्रधानेन भट हत्वा शाह राज्ञे निवेदयेत् ॥
नृपाश्वपक्षमवने रथाच्छाह ततो वदेत् ॥ ८९ ॥

जाडा.	बारका
१ व.×प्या.	
२ उ.–रा घो. ६ मात.	

डाव ८३.

द्रुतविलंबितम्,

परभटो नृपचक्रितृतीयकं, नृपचतुर्थगृहं प्रविशेद्भटः ॥
परनृपाश्वभटो हयतुर्यकं, सचिवकः करिपंचममाविशेत् ॥९०॥

जाडा	बारका *
१ प्या.–रा. ४	+ प्या.–रा उं. ३
२ व.–रा ह. ५	+ प्या.–घो. ४ मात.

* प्रथम बारका खेळतो. Fool's mate 'पराप्रागल्भ्यात्'.

डाव ८४.

द्रुतविलंबितम्,

परनृपालचतुर्थगृहं भटः, सचिवचक्रितृतीयगृहं हयः ॥
परनृपाश्वतृतीयगृहं भटः, प्रमुचतुर्थगृहं तुरगो विशेत् ॥९१॥
परहयो नृपमर्त्यनिकेतन, तदनुघोटकशाह उदीर्यते ॥
यदि परः परिपक्वमतिर्न चेत्कलयतामिदमद्भुतबंधनं ॥९२॥

जाडा	बारका +
१ घो.–ध उं. ३	+ प्या.–रा. ४
२ घो.–रा. ४	+ प्या.–रा. घो. ३
३ घो.–उं.६(श.) मात.	+ घो.–रा. २

+ बारका प्रथम खेळतो.

Fool's mate. दुसरा कच्चा असेल तर त्याच्या अज्ञानाचा फायदा घेतला आहे.

डाव ८५.

पंचचामरः,

रथाष्टमं गजो व्रजेत्परो गजद्वितीयकं ।
प्रधानमश्वषष्ठकं पदातिना रथं हरन् ॥

नृपात्तृतीयमदिरे रथस्य धाहतस्ततः ।
परो नृपो नियंत्रितो भवेद्विचित्रमूहतां ॥१३॥
परस्मान्यथा चलने न्यूनसत्यया बधो श्रेयः ।

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ ह.–च. ८	रा.–ह. २	३ प्या. × ड.	+ रा. × प्या.
२ व.–च घो. ६ +	उ. × व.	४ उ.–रा. ३ मात	
		दु व. घो. मात.	

डाव ८६.

अनुष्टुप्,

रथोपात्य भटो गच्छेत्परभूपो रथालय ॥
रथयष्ठ नृपः पश्चाद्घोटको रथतुर्यक ॥ १४ ॥
ततस्तुरगघाहेन भूपतिर्विनिबध्यते ॥
प्रकारांतरमप्यत्र चिंतनीयमतिस्फुट ॥ १५ ॥

प्रकार १		प्रकार २	
जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ प्या.–ड. ७	+ रा.–उ. १	१ प्या.–ड. ७ +	रा.–रा. उ १
२ रा.–उ ६	ह. अथवा प्यादापैकीं कोणतेही.	२ रा.–ड. ६	ह –ह. ७ or ८
३ घो.–उ. ४	▪	३ घो. उ. ४	ह.–च. ७ or ८
४ घो.–रा. ६ किंवा रा घो. ६.		४ घो.–रा –६ or घो. ६ मात.	

येथें दु. तराहि मात आहे. –प्र. प्रकार २।३ हे ग्रंथकारानें दिले नाहींत. परंतु ते आम्हीं दिले आहेत. –स.	अथवा प्रकार ३ वारका २ रे खेळीस हत्ती न मिळता प्यादें खेळील तर जाडा — वारका प्या.–उं. ४ — प्या–रा. ७ रा.–उं. ६ — प्या.–रा. ८ वजीर करतो. घो.–रा घो. ६ शह मात.

डाव ८७.

पंचचामरः,

प्रधानमात्मपंचम परो नृपो गजादिमं ॥
हयो रयस्य सप्तम हयोऽय दविषष्ठक ॥
परो नृपो गजादिम हयातिम प्रधानको ॥
विघेत्तुरंगघाहतः परो नृपो निबध्यते ॥९६॥

परस्यान्यथा चलने न्यूनसंख्ययैव वधो विज्ञेयः ।

जाडा	वारका	जाडा	वारका
१ व.–व. ५	+ रा.–ह. १	४ व.–रा घो. ८	+ ह. × व.
२ घो.–हं. ७	रा.–घो. १	५घो.–उ.७ (शह) मात.	
३ घो.–ह. ६ (का.श.)	+ रा.–ह. १		

दुसरा तफावत चालल्यास योडक्यांत मात होते.–प्र.

डाव ८८.

पंचचामरः,

रथेन पत्तिखंडनं, ततः प्रधानमंबसा ॥
नृपाष्टमात्थयं विधेत्स्वचक्रिषष्ठकं ततः ॥
प्रधानमात्मचक्रिणो निकेतनांतिम विधा–॥
न्मटं विलुंठयेत्ततः परप्रभुर्निबध्यते ॥९७॥

जाडा	बारका	जाडा
१ उं. × प्या.		४ व.–व सं. ८
२ व.–रा. ८		५ घ ×प्या. (व इ. ६ वरील)
३ व.–व उ. ६		मात.

§ आमच्या प्रतींत मागील ८७ डावच्या उत्तराचा श्लोक (९६) येथें पुनः ९७ वा म्हणून दिला आहे. या डावाचें उत्तर वास्तविक या श्लोकांत आलें आहेच. मग हा श्लोक या डायात कां आला ? धुळें प्रतींतहि असेंच आहे व संपादक ह्या (९७) श्लोकांतील उलगडा येथें लागू पडत नाहीं' अशी टीपहि देतात. दोन्ही प्रतींत तीच चूक आहे. त्या अर्थी ज्या प्रतीवरून धुळें प्रत व ही आमची प्रत केली आहे ती मुळची प्रतच चुकलेली नकल असावी. ७६–८० डावांच्या मराठी खेळी दोन्ही प्रतींत अशुद्ध, चुकीच्या, डावांत नसलेल्या अशा दिलेल्या आहेत. यावरून वरील अनुमानास बळकटी येते. याप्रमाणें धुळें प्रत ही नकलेची नकल ठरली तर, १८०७ ते १८२७ च्या दरम्यान या ग्रंथाच्या अनेक प्रती प्रचार पाऊन, तो फार लोकप्रिय झाला असला पाहिजे, असें ओघानेंच म्हणावें लागतें. इतकेंच नव्हे तर M. D. Cruz यानीं १८१४ सालीं याचें भाषांतरहि केलें होतें. आजहि ४ प्रति उपलब्ध आहेतच ! (पृष्ठ ९७ टी. पहा) पण हें कळण्यास नकलाकाराच्या चुकाच उपयोगी पडल्या म्हणून अशा नकलाकाराचे आभारच मानले पाहिजेत ! —स.

डाव ८९.

भुजगप्रयातम्,

रथोपांतिक घोटकः समयायातुरगः पुनः स्यदनोपात्यगेह ॥
गजान्मर्त्यमगः परोश्चेन नाग, निहन्यात्प्रधानात्तुरगस्य मगः ॥९८॥
परः पदातिनामात्य गृण्हीयाच्चदनंतर, उष्ट्रयाहेन नृपतिर्बद्धो भूयादति–
परस्यान्यथा चलने न्यूनसंख्यया बंधः स्फुटः । [स्फुटं ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ घो.–उं. ७	+ ह.×घो.	४ व.×घो.	+ प्या.×व.
२ घो.–उं. ७	+ व.×घो.	५ उं.–रा घो. ५ (श.) मात.	
३ ह.×प्या.	+ घो.×ह.	येथें सर्व प्रकारी मात. —प्रं.	

डाव ९०.

अनुष्टुप्.

प्रधानेन भटं हन्याद्गजः स्यंदनसप्तमं ॥
परो रथाद्गजं हन्याद्गजान्मर्त्यमथाहरेत् ॥ १०० ॥
परो रथतृतीयस्थो गजेन रथमाहरेत् ॥
राट्तृतीये रथो गच्छेत्करी नृपतिसप्तमं ॥ १ ॥

सर्वैः प्रकारैरपि बंधः स्फुट एव ।

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ व.×प्या.		४ ह.×उं.	
२ ह.–उं. ७	+ उं.×ह	५ उं.–रा. ३ (श.)	
३ ह.×प्या.	+ रा.–उ. ३.	६ ह.–रा ह. ७	मात.

'येथें सर्व प्रकारी मात' —प्रं.

डाव ९१.

पृथ्वी,

हयात्तुरगकुंतनं, तदनु वारणोपातिमं ॥
व्रजेद्रथवरस्ततस्सचिवसप्तिषष्ठं हयः ॥
हयः सचिवसप्तमं नृपरथातिमं घोटको ॥
हये तुरगषष्ठगे परमहीपतिर्बध्यते ॥ २ ॥

जादा	बारका	जादा	बारका
१ घो. × घो.	प्या. × घो.	४ घो.–व. ७	
२ उ.–रा ह. ७		५ घो.–रा उ. ८	
३ घो.–व घो. ६		६ घो.–घो. ६	मात.

डाव ९२.

भुजगप्रयातम्,

प्रधानाष्टम स्यंदनः सप्रयायाद्गजान्मर्त्यमगः परोदतिह (सः!) स्यात् ॥
नृपोपात्यगेह प्रधानं प्रयायात्परस्त्वसिगेह प्रधान परस्तात् ॥ ३ ॥
रथोपान्त्यगेह प्रधान रथात्य, रथस्ततिपष्ठ प्रधान हयात्य ॥
ततोऽनन्यमार्गः परो भूमिनाथो निबद्धो भवेचिंत्यतामाशु धीराः ॥ ४ ॥

जादा	बारका	जादा	बारका
१ उ.–व. ८ (प्र.)		५ व.–उ. ८	
२ ह. × प्या.	+ प्या. × ह.	६ उ.–घो. ६	
३ व.–व. ■	+ रा.–घो. १	७ व.–घो. ८ (प्र.) मात.	
४ व.–उ. ७			

दुसरा तर्फा॰ चा थोडक्यात मात होतो. –प्र.

डाव ९३.

पृथ्वी,

रथस्य किल सप्तम सचिवघोटकः प्राविशे– ॥
त्परोऽपि हयमाहरेत्तदनुघोटकाघोटकि ॥
हयोऽथ निजपचम परनृपो गजात्य मजे–॥
त्ततस्तु सचिवो गज परिभवेत्ततो निर्भयः ॥ ५ ॥
रथोपात्यं हयो गच्छेदुघोटको नृपपंचमं ॥
स्वपष्ठमदिरे सप्तैः क्षाहो भूयात्ततः पर ॥ ६ ॥

परस्यान्यथाचलने न्यूनसंख्यया बंधो विधेयः ।

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ वघो–उं. ७	+ घो. × घो.	५ घो.–उ. ७	+ रा.–घो. १
२ घो. × घो.	+ रा.–घो. १	६ घो.–रा ५(का.श.)	+ रा.–ह. १
३ घो.–घो. ५	+ रा.–ह. १	७ घो.–घो. ६ (शह)–मात.	
४ व. × उं.	+ घो. × व.		

डाव ९४

पृथ्वी,

हयोऽथ रथसप्तमं परनृपो हयाद्यं व्रजे–॥
द्वयाद्धटपराभवः परहयो रथात्सप्तम ॥
हयेन रथलंघनं तुरगपंचमं घोटकः ॥
परः कलममंदिरं करिवराद्द्वयं संहरेत् ॥ ७ ॥
रथस्य सप्तमं सतिघोटको निजपंचमं ॥
निजपद्मगवादश्वाच्छाहो भूयात्ततः पर ॥ ८ ॥

परस्यान्यथा चलने न्यूनसंख्यया बंधो ज्ञेयः ।

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ घो(व ८ चा)–उं. ७	+ रा.–घो १	६ ह्. × उं.	+ घो. × ह.
२ घो. × प्या.	+ रा. –ह. १	७ घो.–उं. ७	+ रा.–घो. १
३ घो. (रा.५)उं: ७	+ उं. × घो.	८ घो.–रा. ५ (का.श.)	+ रा.–ह. १
४ घो. × उं.	+ रा.–घो. १	९ घो.–घो ६. शह. मात	
५ घो.–घो.५(का.श)	+ रा. × ह. १	दु. त. चा. यो. मात.–मं.	

डाव ९५.

पृथ्वी,

रथो निजतृतीयकं परनृपो हयात्यं व्रजे–॥
द्वयः कलममंदिरं यदि परो रथ संहरेत् ॥
नृपोऽथ रथमंदिरं मनुजतो मनुष्याहतिः ॥
भटोऽथ नृपपंचकं नृपतिसप्तम मानवः ॥ ९ ॥

हनेन भटखंडनं परनृपो हयांत्यं विशे–॥
त्ततः सचिवमुद्धरेत्सचिवमुद्धरेच्चेत्परः ॥
प्रधानमिनतुर्यकं परनृपो हयोपात्तिमं ॥
स्वघोटकचतुर्यकं सचिवकस्ततः संविशेत् ॥ १० ॥
प्रधानं धारणागारचतुर्थं प्राविशेच्चतः ॥
रथद्वितीये प्रासेन शाह्यो भूपात्ततः परः ॥ ११ ॥

सर्वप्रकारैरपि परस्यैव पराजयो ज्ञेयः ।

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ हं.–उं. ३	+ रा.–घो. ८	७ रा. × प्या.	+ रा.–घो.
२ हं.–ह्. १	+ रा. × उं.	८ प्या.–रा ८ †	+ प्या.–ह. ८†
३ रा.–उं. १	+ प्या.–रा. ४	९ व.–रा.४ शह	+ रा.–घो. ७
४ प्या. × प्या.	+ प्या.–व. ५	१० व.–व घो. ४	+ रा.–ह. ७
५ प्या.–रा. ६	+ प्या.–व. ६	११ व.–व ह. ४	+ रा.–घो. ७
६ प्या.–रा. ७	+ प्या.–व. ७(श.)	१२ व.–उं. २ (श.)	मात.

† वजीर करतो.

डाव ९६.

द्रुतविलंबितम्,

परमहीपतितुर्यगृहे भटो, नृपरथस्य तृतीयगृहे हयः ॥
परनृपाश्वतृतीयगृहे भटः, सचिवतुर्यगृहे प्रविशेद्धयः ॥१२॥
परहयो नृपमर्त्यगृहं व्रजेदथ हयो रथषष्ठनिकेतन ॥
नृपतिमंत्रिपराङ्मुखतो भवेदिदमतीव विचित्रनिबंधनम् ॥१३॥

एकैकचलनप्रचारोऽप्यत्रोज्ञेयः ।

जाडा	बारका
१ घो.–रा उं. ३	+ प्या.–रा. ४
२ घो.–व. ४	+ प्या.–रा घो. २
३ घो.–व उं. ६ मात.	+ घो.–रा २

‘ राजा वजीर विमुख जाणावे ’ (बारका प्रथम खेळतो) –मं.

डाव ९७.

मालती,

अथ आद्यतबंधानवांतरकतिपयभेदैः सह चतुर्धा प्रदर्शयिष्यन् तत्र उत्तमयो प्रचारक्रम दर्शयति ।

रथयुगुलतृतीय मानवौ द्वौ भजेतां ॥
नृपसचिवचतुर्थे तन्मनुष्यौ विधेतां ॥
इनसचिवतृतीय चेत् क्रमादुष्ट्रको द्वौ ॥
प्रभुसचिवमनुष्यागारमश्वौ विधेतां ॥ १४ ॥
नरपतिरथगेह वारणः समयायात् ॥
स्वरथमनुजगेह भूमिनाथोऽभिगच्छेत् ॥
प्रभुरथहयवेगाद्यागसद्म प्रयायात् ॥
सचिवरथनिकाय्य वारणः सश्रयेत ॥ १५ ॥
हययुगभयन चेदुष्ट्रयुग्माभिषिक्त ॥
नृपतिरथतुरीय पत्तिरीयाद्युयुत्सु' ॥
भवति यदि परश्चेत्तत्र तुल्यप्रचार-॥
स्तदनुविजयपंथाश्चिंतनीयः कवींद्रैः ॥ १६ ॥

(येथें 'आद्यतबधाचे' चार डाव त्याच्या इतर काहीं भेदासह दाखवून त्यापैकीं सुरवातीची मोडणी (प्रचारक्रम=opening) सांगतात. त्याप्रमाणें खेळल्यास उभयताची बरोबरी (तुल्यप्रचार) आरंभापासून होते.

आद्यतबध = सुरवातीपासूनच बरोबरीचे डाव टाकणें.

१४ते१६ श्लोकाचा साराश मराठींत ग्रंथकारानें दिला आहे तो-(हा भाग धुळें प्रतीत नाहीं). हिंदुस्थानी पद्धतीची मांडणी आहे.-सं.

||०|| काळा सफेत (पांढरा) दोन जाणावे ||०||

१ प्यादा–राजाचा ४	१४ काळा राजा आपले उटाचे २
२ प्यादा–वजीराचा ४	१५ ||०|| सफेत बरोबर. ||०||
३ प्यादा–राजाचे उटाचे ३	१६ काळा राजा हत्तीचे १ (२½ घर.)
४ प्यादा–वजीराचे उटाचे ३	१७ ||०|| सफेत बरोबर. ||०||
५ ||०|| सफेद बरोबर ||०||	१८ काळा उट रा–घोड्याचे १
६ काळा उट–राजाचे ३	१९ ||०|| सफेत बरोबर. ||०||
७ ||०|| सफेत बराबर ||०||	२० काळा हं–व उटाचे १
८ काळा उट वजीराचे ३	२१ ||०|| सफेत बराबर. ||०||
९ ||०|| सफेत बराबर ||०||	२२ काळा प्यादा व–उटाचे ४
१० काळा घोडा वजीराचे २	२३ ||०|| सफेत प्यादा रा–उटाचे ४
११ ||०|| सफेत बराबर ||०||	सफेत बराबर म्हणजे 'काळा' जी खेळी
१२ काळा राजाचा हत्ती उटाचे १	खेळतो तशीच 'पांढरा' खेळतो.
१३ ||०|| सफेत बराबर ||०||	१ ते४ 'काळया'च्या खेळी आहेत.

डावाची बरोबरी अनेक प्रकारानीं होते. येथें पुढील प्रकार आहे:—

"It (i e the game) is drawn also when both parties persist in repeating the same move and usually when they are left with equal force "

–Staunton, –The Laws and Practice of Chess, P 57

दोन्ही पक्षाचें बल सारखें राहिलें म्हणजे एक पक्ष खेळेल, तीच खेळी खेळण्याचा आग्रह दुसरा पक्ष धरतो, त्यावेळीं बरोबरी होते.

लॉज अँड प्रॅक्टिस ऑफ चेस,

हॉवर्ड स्टॉटनकृत पृ. ५७.

सूचनाः—धुळें प्रतींत एका डावाचा मजकूर दुसऱ्या डावात छापल्यामुळें ९६ ते १०० डाव अत्यत दुर्बोध झाले आहेत. येथें जागेच्या अभावीं त्या चुका दाखवितां येत नाहींत. —स.

डाव ९८।९९.

अनुपदमुपदिष्टप्राक्तनापूर्वबघे ॥ मालती,
न्यधिकदशसमानास्तुल्ययो स्युः (स्तु ?) प्रचाराः ॥
तदनु विविधमार्गाः संति ते चिंतनीयः ॥
कति च कति वदामः कोविदाः काव्यदक्षाः ॥ १७ ॥

मागील अपूर्व डावात 'बरोबरीच्या' सुरवातीचे १३ प्रचार (opening) सांगितले. त्याप्रमाणें अनेक मार्ग आहेत. ते विचार करून ठरवावेत. ते काव्यादक्ष व ज्ञानी वाचकास किती म्हणून आम्हीं सांगावे ? —सं.

डाव १००.

अनुष्टुप्,
प्रकारांतरमुन्नेय स्वधियैव मनीषिभिः ॥
तदवांतरभेदास्तु ज्ञेया शिष्टप्रचारतः ॥ १८ ॥

डावास सुरवात करण्याचे दुसरे प्रकार आहेत ते आपल्या बुद्धीनें विचार करून ठरवावेत; आणि जे अवांतर भेद आहेत ते या खेळातील निष्णात खेळाडूंची खेळण्याची पद्धति पाहून समजून घ्यावेत. —सं.

[श्रीमंत दुसरे बाजीराव यांची प्रशस्ति ।]
श्रीबाजीसार्वभौमः विजयतु नितरां सर्वतंत्रस्वतंत्रो ॥
यस्य ज्ञानार्घ्यमुक्तामणिरथनिभुजा शेखरालंकरिष्णुः ॥
यस्यापांगप्रभावाद्भुवि किल समभून्मंजरीमंजुयंधाः ॥
तस्मै मोदाय भूयादियमखिलजगज्जेयथाया निधात्री ॥

[हा ग्रंथ वाचणारांस आल्हाद्य देवो.]
शाणोल्लेखप्रदीप्यद्विविधशतदनिप्रस्तररत्नदीप्ति– ॥
प्रेंखत्पादाब्जयुग्मप्रशमितशरः पद्मजापालितांगेः ॥
एषा भूपाभ्यर्थंति कथमपि विदुषां मानसं तोषयंती ॥
प्रायो भूपालगोलिरिणतगणिनिकराग्भूपगेदेव भूयः ॥ ५ ॥

[श्रीगुरुस्तवन,]

मालती,

परगुणलवलेशैरेव मोदं वहन्तो ॥
जगति किल कियंतः संति ते संतु संतः ॥
मम परमभिरामो धीमतां सार्वभौमः ॥
श्रितनिवहभरण्यस्त्र्यंबकः स्याच्छरण्यः ॥

इति श्री त्रिवेंगडाचार्यविद्वत्कविविरचितायां विलासमणिमंजर्यां चतुर्थः स्तवकः ॥ समाप्ताचेयं विलासमणिमजरी॥श्री कृष्णार्पणमस्तु श्री.॥

...सख्या ४९०; प्रथसख्या १५३०; शके १७४९ .. कृष्ण ५ गुरुवासरे इम विलासमजरीः समाप्ता । †

---

† कै. प्रो. बाळाजी प्रभाकर मोडक याच्या जत्रीप्रमाणें, शके १७४९ सालात, गुरुवार कृष्ण ५ ज्येष्ठ, कार्तिक व फाल्गुन महिन्यात आली आहे; व तिच्या इग्रजी तारखा व इसवी सन अनुक्रमें. १५–६–१८२७; ८–११–१८२७; आणि ६–३–१८२८ असे येतात. आम्हासहि या हस्तलिखिताचें दर्शन १९२८ साली म्हणजे बरोबर शंभर वर्षांनीं झालें।

श्री.

बालकहितबुद्धिबलक्रीडनम्

[संस्कृत अप्रकाशित ग्रन्थ]

‘ भामिनी ’ नांवाच्या टीकेसहित.

संपादकः–गणेश रंगो कुलकर्णी हळदीकर,
बी. ए. एल्एल्. बी.,
वकील, कोल्हापूर.

१९३७

परिचय

संस्कृत भाषेतील 'बुद्धिबळक्रीडा' या विषयावरील अपूर्व अशा एका ग्रंथाचा वाचकांस परिचय करून देण्याच्या वेळीं, आणखी एक त्याच विषयावरील आजवर प्रसिद्ध नसलेल्या, दुसऱ्या एका प्रकरण-ग्रंथाची ओळख करून देण्याचें भाग्य आम्हास लाभलें, याचा आम्हांस जितका आनंद झाला आहे, तितकाच आपल्या देशाच्या प्राचीन ग्रंथसंपत्तीचा अभिमान बाळगणारांसहि होईल अशी आमची खात्री असल्यानें, त्याचेंहि प्रकाशन, याच (विलासमणिमंजरीच्या) प्रकाशना-बरोबर करण्याचें आम्हीं योजिलें आहे.

ग्रंथकारानें या छोट्या ग्रंथास 'मुलाच्या बुद्धीची वाढ करणारा खेळ' असें समर्पक नाव दिलें आहे. हा अवघ्या सात श्लोकांत पुरा झाला असून त्यावर 'भामिनी' नावाची सुबोध संस्कृत टीका आहे. यात युद्धाची सुरवात, सैन्याची रचना, बुद्धिबळाच्या पटाची माहिती, (बुदबळांस ग्रंथकारानें 'व्यक्ति'—'Individual wooden piece' हा शब्द लावला आहे) व त्याच्या गति, विजयाचे प्रकार, मेलेलीं मोहरीं जिवंत करणें इ० विषय आहेत. परंतु ग्रंथकार किंवा टीकाकार याचा नाम-निर्देश नाहीं. यामुळें ग्रंथ कोठें व कधीं झाला हें समजण्यास स्पष्ट साधन नाहीं. टीकेमध्यें कोणा लक्ष्मण नावाच्या पंडितांचा या विषयावर मोठा ग्रंथ असल्याचा उल्लेख असून त्याच्या ग्रंथातील श्लोक 'उक्तंच लक्ष्मणेन' म्हणून दिले आहेत.

शिवाय 'उक्तं च' 'केचित्' 'शास्त्रज्ञैः' 'अपरे' इत्यादि शब्दानीं दुसऱ्या ग्रंथकाराचे उल्लेखहि यात आहेत यावरून आणखी कितीतरी ग्रंथ असले पाहिजेत हें सिद्ध होतें. मोहऱ्याच्या गति, त्याचें पुनरुज्जीवन व डावाची अखेर यासंबंधानें यांत तात्विक विवेचन मार्मिकरणे केलें आहे. हा ग्रंथ पुरवणीदाखल असून यातील विषय विलासमणिमंजरीमध्यें

तेक आले असल्यानें, आधींच अदमासाबाहेर वाढलेली या पुस्तकाची पृष्ठसंख्या वाढूं नये म्हणून व संस्कृत टीकेच्या सहाय्यानें ग्रंथहि सहज समजेल म्हणून, याचें मराठी भाषांतर देत बसलों नाहीं.

संशोधनाच्या दृष्टीनें या ग्रंथास महत्व असून हा मिळाल्यानें 'बुद्धिबल' क्रीडेंत कोणती अधिक भर पडली हें आरंभीं प्रस्तावनेंत व उपोद्घातांत सांगितलें आहे. वि. म. स मुसलमानी भाषेंतील शब्द, मात, बुर्जि इत्यादि आहेत. तसा यात एकहि नाहीं. यावरून हा ग्रंथ १० ते १२ शतकांच्या अलिकडील नसावा. 'बुर्जि' या अर्थी संस्कृत शब्द मिळत नव्हता. ७ व्या श्लोकातील 'विदुकः' हा शब्द त्या अर्थी आहे. तसेंच वजीरास आरंभीं राजाप्रमाणें प्रथम अडीच घरें जाता यावें, असें काहींचें म्हणणें यांत नमूद केलें आहे. ही माहिती वाचकास पुनः नव्यानें मिळत आहे.

'बुद्धिबल' या नावानें या खेळाचा उल्लेख सिंहासन बत्तिशींत मिळतो; त्यामुळें फाशानें खेळला जाणाऱ्या चतुरंगक्रीडेची निव्वळ 'बुद्धिबळ' क्रीडेंत उत्क्रांतिहि हिंदुनींच केली याबद्दल संशय वाटे. तो आतां ह्याच्या प्रकाशनानें वारण्याचें कारण राहिलें नाहीं.

लक्ष्मण पंडितांच्या ग्रंथाचा शोध लावण्याची अमूल्य संधि महाराष्ट्रीय संशोधक दवडणार नाहींत अशी उमेद आहे.

हा ग्रंथ आम्हास येथील आयुर्वेदिक केमिकल वर्क्सचे मालक, राजवैद्य श्रीयुत शंकरराव आनंदराव जगताप यांच्या हस्तलिखित ग्रंथसंग्रहातून मिळाला. यांचा वैद्यकविषयक ग्रंथ संग्रहित करण्याचा व संशोधनाचा उत्साह व व्यासंग जबर असून, त्यांना तसले ग्रंथ मिळविण्याची खटपट करीत असतां हा मिळाला; व त्यांनीं तो आम्हास गेल्या वर्षी प्रसिद्ध करण्यास मोठ्या आनंदानें दिला. याबद्दल आम्ही त्यांचे फार आभारी आहों.

कोल्हापूर, ४ जून १९३७ — ग. रं. कुलकर्णी, हळदीकर.

श्री ॥

बालकहितबुद्धिबलक्रीडनम् ।

श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः ।

लक्ष्मीशं प्रणिपत्य बालकहिता बुद्धिबलक्रीडन- ।
व्याख्येयं तनुते लघुः क्षितिभृतोः सैन्य द्वयोर्यत्समं ॥
अष्टघ्नाष्टसुकोष्टके शुभपटे स्थाप्यं तदित्थं गजा ॥
अश्वोष्ट्रक्ष्मापतिमंत्रिकोष्ट्रतुरगस्तंबेरमा धूम्रराः ॥

[यावरील भामिनी टीका.]

सलक्ष्मणाग्रेसरमीननायक यशोदयाराजितविग्रह सदा ॥
द्रुपाणिगोवर्धनभूपपावन सुयादव वा प्रणमामि राघव ॥ १ ॥

बालप्रज्ञाबुद्धिकेर टीका बुद्धिबलाह्वके ॥
स्पष्टार्थहेतवे कुर्वे नामधेयेन भामिनी ॥ २ ॥

तत्र चिकीर्षितप्रयत्नसमाप्त्यर्थं कृतमंगलं शिष्यशिक्षायै निबध्नन्नाह ।

लक्ष्मीशमिति लक्ष्मी शब्दो मंगलार्थः ' आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वाऽपि तन्मुखमि'त्युक्तत्वात । लक्ष्मीशं श्रीपतिं । प्रणिपत्य नमस्कृत्य इद द्वितीयमपि मंगलम् ।

स्वग्रंथप्रयोजनमाह ।

बालकेति बालकेभ्यो हिता चतुर्थी, तदर्थेत्यादिना समासः । इंदेवैल येन तत् बुद्धिबलं अन्येभ्योऽपि इश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घः। तस्य यत्क्रीडनं तस्य व्याख्या व्यवस्था क्रियते ।

[अपूर्वता] ननु लक्ष्मणादीना ग्रंथेरवगतार्थत्वादय किमित्याह। लघुरिति । एतेन तेषा ग्रथा गुरुतरा इति हेतोः नानादरणीया इति सूचितं ।

खेलनविषयमाह ।

क्षितिभृतोः अधिपयोः सम सैन्यं यत् दार्वादिविशेषाणा तत् तद्व्यक्तयः कर्तव्याः। तासा प्रत्येक अभिधादि सज्ञा। तत्र सैन्यसाकर्यनिवृत्यर्थं वर्णद्वयमपि । यथा कश्चन समुदायः ताम्र. कश्चन पीत इति ।

अथ खेलनागणमाह।

अष्टेति अष्टगुणिता अष्टौ च ते कोष्टका सति यस्मिन् चतुःषष्ठि-कोष्टकवति पटे इत्यर्थः । उक्तं च लक्ष्मणेन । 'पंक्तयोष्टावष्टकोष्टा पटे यस्य प्रकीर्तिता इति। तस्य अय भावः। प्रतिपक्तौ अष्टा कोष्टकाः एतादृश्यः पंक्तयोऽपि अष्टाविति चतुःषष्टि कोष्टका इति भावः। (सैन्यस्थापन–सं.)

सैन्यमित्यस्य स्थाप्यमित्यत्रान्वयः। ननु तत्कथं स्थाप्यं। सैन्य च कतिचन लोके प्रसिद्धं। यत् गजादिविशिष्ट तदेवेति वाच्य। कोष्टकाः प्रतिपक्तौ अष्टौ । तत्र कदाचिदष्टा पदातयोऽपि स्युः। ततो व्यवस्था न स्यात् । नवचतुःषष्टिकोष्टविशिष्टः पटः। तत्र दशानां समावेशः स्यादेवेति (स्यात् एव इति) वाच्यं। शतपदातीनामपि प्रसगात् ततो गजादि समावेशो न स्यात्। अतः

सैन्यपरिगणनं तद्व्यवस्थां च आह।

क्ष्मापतिः राजा, मन्त्री प्रधानः, स्तंबेरमो हस्ती, धुरि अग्रभागे-चराः पदातयः येषा ते धूश्चराः। गुडादेः परात्सप्तमीति ज्ञापकाद्यधिकरण बहुव्रीहिः। उभयोरपि सैन्ययोरियमेव व्यवस्थेति भावः। उक्तं च

राजा मन्त्री उष्ट्रयुग्म द्वौ गजौ घोटकद्वय ॥
पदातयोष्टावित्येकं सैन्यमेव द्वितीयक इति ॥

पङ्क्त्यारंभककोष्ठकेषु च परेष्वेवं स्थिते सेवकः ॥
स्वेकं कोष्टकमेव गच्छति सकृन्मन्त्रीश्वरेभाश्रिमाः ॥
मंत्र्यादावपचालिते द्वयमसौ तिर्यग्बले घातने ॥
उष्ट्रोऽयं कुटिलं गजस्तु सरलं सार्द्धद्वयं घोटकः ॥ २ ॥

ननु गजादयो मध्यमकोष्टे स्थाप्या वा आदिकोष्टे इति संदेहे आह ।
पंक्त्यारंभेति प्रथमकोष्टकेष्वेव नागादिसमाकुलोभिस्त्यर्थः ।

अथ युद्धमारभणीय,

(पक्ष) तत्रैकेश्चित् एकः पक्षो ग्राह्यः। कैश्चित् परः। तत्र द्वयोरपि लेखनपरिभाषा एकैव । अतः तत्र ज्ञानार्थं हस्त्यादीनां

४ (चाली) गतिमाह । सेवक इति । सकृदिति । अग्रे एव पदातिः
गच्छति, न तु पुरस्तात्, अन्ये तु गच्छति आगच्छति ।
उक्तं च पदातयोऽप्येककोष्ठं गच्छन्त्येव तु सन्मुखमिति ।
अपचालिवे इति । उक्तं च ।

हस्तिराजप्रधानाना अग्रिमा ये पदातयः ॥
पदद्वयं हि गच्छति सकृदेव न संशयः ॥
हस्तिप्रधानौ जीवतौ वर्तते यदि पृष्ठतः ॥

एतद्वाक्येऽपि जीवताविति उक्तं तदचालितोलक्षकं न चान हस्ति प्रधानयोरेवोक्तत्वात् । अथ नियमो राजाग्रिमपदातौ न स्यात् इति चेन्न । नृपस्यामृतत्वात् । तद्वाक्ये जीवताविति पदात् किंच साहचर्यात् यथा तृतीयस्यापीत्यदोषः । तिर्यगिति लक्ष्मणोऽप्याह

पत्तीना तु बलं प्रोक्तं वक्रमग्रिमकोष्ठके ॥
पत्तीना हनने वक्रा गतिर्नित्यं निगद्यते ॥ १ ॥

उष्ट्रोऽयमित्यादि । आह च ।

हस्ती तु सन्मुखं याति हयः सार्धपदद्वयं ॥
उष्ट्रो वक्रं सदा याति मन्त्री उष्ट्रेभवत्सदा ॥ २ ॥ इति

मंत्र्युष्ट्रेभवदेककोष्टमधिपः तद्वञ्च यावत्परे. ॥
नागाद्यैरभियेधितस्तुरगवत्तावत्सकृत्स प्रभुः ॥
स्त्रीयंते नृपतीतरे युधिवराः सर्वे प्रधानादयः ॥
किंच प्रति परं बलेनसहितं पृथ्वीपतिर्निर्बलं ॥ ३ ॥

मंत्र्युष्ट्रेति प्रधानः सरलं वक्रं च गच्छतीत्यर्थः । तद्वदिति प्रधानव-दित्यर्थः । तुरगवदिति । उक्तं च ।

सकृदविद्धो राजा स एव हयवद्गच्छतीति । तच्चिन्त्यं । मानाभावात् । किंच अचालितस्यैव यत्र प्रथमं हयवेधः तत्र राज्ञा हननं स्याद्युत न स्यात् । नाद्यः । विद्धत्वादधिपस्य । नान्त्यः । अचालितत्वात् हयवद्गमनाधिकारात् । किंच राज्ञा बलनिमानं युद्धेन विना वक्तुमशक्यं । प्रकृते च युद्धप्रसंगः । वेध एव तस्मिन् युद्धे सति हयवद्गमनाधिकारो नास्ति । बलनिमानात् । अविद्धे तु चालितेऽपि बलनिमानाभावात् अधिकारोऽस्त्येव ।

ननु प्रथममासद्यवेधे तद्दहननमेव स्यात् बलानिमानादधिकारोऽस्त्येवेति वाच्य । योऽयमाभित्य जायते स न वद्विघातः उपजीव्यविरोधादितिन्यायादिति दिक् ।

अथ अपचालितः प्रधानोऽपि सकृदश्ववद्याति इति केचित् । नेदं सिद्धातसंमत । लक्ष्मणादिभिरनुक्तत्वात् इति अवधेय ।

श्रीयंत इति नागाचैरिति शेषः। नृपेति अत एव तस्यैव प्रहाभावे अन्यकूर्दनासमवे खेलनसमाप्तिरिति भावः ।

सहितमिति यदि तु निर्बलस्यैव सर्वत्र हनन तर्हि राजवदिति बोध्य । वस्तुतस्तुनिर्बलपक्षो न सिद्धातसमत. । तथा हि । शूराः शूरैर्यत्र हन्यते तत्रैव सग्रामव्यवहारः । तत्र निर्बलस्यैव नियमे दोषः । निर्बल के नाम न इति इति न्यायात् । तथा च तस्यैव हनने शूरामा न स्यात् । अतः सपक्षो दुर्बल इति तत्पक्षेऽपि अय विशेष. । एकस्यापि द्वयोरपि बल वेधमध्यपतिते तु नास्ति ।

अत एव गतिहनन चोक्त्वा लोके पुनरधिकसैन्यागमनदर्शनात् अत्रापि अधिकसेनागमनमस्ति इति ध्वनय–मृतस्य पुनरुज्जीवनमाह ।

नागादीन् गतमारुतान् सहचरास्तत्तत्तदग्रेसराः ॥
शत्रोः कोष्ठमवेधित परिगता उज्जीवयंत्येव तं ॥
निर्वर्त्य स्वयमीश्वरस्य सचिवौ कोष्ठे तथा मंत्रिण–॥
श्चोड्डाण कुरुतेऽश्व आहुरपरे विष्टत्यसौ वेधितः ॥ ४ ॥

नागादीनिति । आवेधिते इति । वेधिते तु कश्चन मद्घातका भविष्यति इति शकया न भवतीति भाव. । तथा च यदि कश्चनर्थः साधयति तदा भविष्यत्येव । निर्वर्त्य स्वयमिति स पदातिरेव तद्रूपो भवतीति केषाचिन्मत । ननु अधिपकोष्ठे को नाम स्यादिति आशक्याह । ईश्वरस्येति ननु एव मत्रिणः कोष्ठे कः स्यादत. आह । मंत्रिण इति ननु राजकोष्ठे मत्रिणि जाते पुनर्मंत्रिकोष्ठे पदातिगमने कः स्यादत इति चेत् । अत्र केचित् । मत्रिणि जीवति सति तत्स्थाने हस्तिना भवितव्यमित्याहुः । तेषामयमाशयः । यथायोग्यमधिकारः, तत्र

तत्र मन्त्री श्रेष्ठः। तदपेक्षया हस्ती किंचिन्न्यूनः। स एव भविष्यति न तु उष्ट्राश्वौ योग्यताविरहादिति।

अत्रेद मवधेय। यदि सर्वेऽपि जीवंति एव सति तत्कोष्टे पदातिर्गतश्चेत्तदा गर्भवत्तत्रैव तावत् तिष्ठति यावत् तत्स्थानगतस्य मृतिर्भवेत्। तत्स्थानगे मृते पुनः स तत्कोष्ठे पुनरुज्जीवतीति। एतेन मंत्रिणि जीवतीत्यादि प्रागुक्तमत परास्त। तद्रीत्या गजयोः जीवतोः सतोः तत्कोष्ठे हयस्यापि समभवात् एव हयस्थाने उष्ट्रस्यापि संभवादिति दिक्।

उज्जनमिती। उक्त च। उत्पन्नस्तत्क्षणादश्वः स्वगत्योऽइहीय गच्छति। ननु एव वेधितेऽपिमद्घातो भविष्यतीति शंका न स्यात्। मृतमात्रस्योद्भवानात् तथा च ×वेधेऽपि स स्यादतः सिद्धातमाह। आहुरिति। अपरेति सिद्धांतिन इत्यर्थः। तिष्ठतीति एतेन विद्धेऽश्वोपि न भवतीत्यपास्तम् ॥ ४ ॥ [×योर्थात 'वेधेतेपिसस्यादतः' असें आहे.—स.]

पृथ्वीपालकवेधमध्यपतिते नान्यत्र तद्वेधन ॥
राज्ञः स्यादथ केचिदाहुरपि तद्वेधस्तुभूयादिति ॥
उष्ट्रे कोष्ठगते भवेन्न च परः तत्कोष्ठगश्चोष्ट्रको— ॥
ऽन्ये तु स्युर्गतकोष्टकेन नश्यतौ (?) भूताश्च सा
मृत्तिका ॥ ५ ॥

अथ वेधप्रसंगात्सत्यपि वेधे केषांचित् वेधाभाव इत्याह।

पृथ्वीति। नान्यत्रेति। सर्वैर्नृपः सरक्षणीयः। एव च अपरं प्राप्तमपि काम विहाय नृपसंरक्षणार्थे (स?) तिष्ठत्येव। अन्यथा अन्यत्र लाभाय वसिमन्गते अत्र राज्ञो मृतिः स्यादिति। अयं भावः। तद्वेधिते कोष्ठे अन्यराजे प्राप्ते तद्धननेन स्वराजविजयो भवतीति। न च एव स्वराजमृतिरपि प्राप्नोति समभेवेति वाच्य। आदौ परराजनाशे तत्पक्षपातिनाशोक्तत्वात्। अनाथत्वादिति दिक्।

केचिदिति। अपसिद्धांतिन इत्यर्थः। तद्वेध। राजमध्यपतितस्य वेधः इत्यर्थः। इतीति। अत्र यदरुचिबीज तत्प्रागेवोपपादित। तत्कोष्ठग इति। सर्वेषा गजादीना चतुःषष्ठिकोष्ठगमन संभवति। उष्ट्रयोस्तु द्वयोः मिलित्वा

चतुःषष्टिकोष्ठसम्भवः । एवं च यदि द्वयोः मिलित्वापि द्वात्रिंशत्कोष्ठेष्वेव गमनं तर्हि अन्यस्याप्रयोजकत्वं स्पष्टमेवेति बीजादिति भावः ।

खेलनप्रमाणमाह । गतकोष्ठेति ॥ ५ ॥

राज्ञोंसं यदि वेधनं प्रकृतिज नागाभिभूत यदि ॥
तत्तत्पूर्वकनामधेयरचिता सा सा भवेन्मृत्तिका ॥
शास्त्रज्ञैरियमुत्तरत्र गदिता पुंसां प्रतिष्ठाकरी ॥ ६ ॥

(या श्लोकात फक्त तीनच ओळी आहेत. —म.)

यत्रत् वेधे कोष्ठाभावः तत्र नामांतराण्याह । राज्ञोंसमित्यादि । तत्तत्पूर्वेति । यथा मन्त्रिणोऽत्यवेधे मन्त्रिमृत्तिकेयमित्यादि । अथ सामान्य पराक्रमादि भेदमाह । शास्त्रज्ञैरित्यादि ॥ ६ ॥

यत्रेभोष्ट्रतुरगमन्त्रिण इमे सर्वेऽपि नाशं गताः ॥
स प्रोक्तः खलु बिंदुकः सम इति प्राप्ता द्वयोश्चेत्तथा ॥
एतावुत्तरती (?) लघुप्रतिकरो न्यूनौचयौ पूर्ववत् ॥
सा क्रीडा नहि कैवलैश्च पदगैः पृथ्वीपतिभ्यां कृता ॥ ७ ॥

यत्रेति कूर्दनेत्यर्थः । पूर्ववत इति मन्त्रिमृत्तिकादिभ्य इत्यर्थः । ननु यत्राल्पस्थितस्य हनने वेधः पतति कोष्ठांतरं च नास्ति तत्र तत्र किंनामेति चेद्ग्रहाण मृतमृत्तिकेति † सा क्रीडेति इह बाह्येतिभावः ॥७॥

इति बलशास्त्रं बुद्धिबलसप्तकं समाप्तं ॥

---

† मूळ पोथींत टीकेच्या ओळी वाजूस दिल्यामुळें समजत नाहीं. हें प्रतीक या श्लोकातील नव्हे. कदाचित् सहाव्या श्लोकांतील ४ थ्या ओळीतील असेल; व ती ओळ नष्ट झाली असावी. —म.

बालकहितबुद्धिवल्क्रीडनं

मराठी भाषांतर.

(पुढील भाषांतर करताना प्रचलित संस्कृत कोशांत काहीं शब्दांचे अर्थ मिळत नाहींत व टीकेंतील कल्पनाहि अपरिचित आहेत. तेव्हां केवळ मार्गदर्शनाकरतां, हें भाषांतर काहीं लोकांनीं सूचना केल्यावरून दिलें आहे. वाचकांनीं विवादस्थळें आमच्या नजरेस आणावींत. —प्र.)

श्रीगणेशायनमः । श्रीसरस्वत्यैनमः

श्लोक १ ला

भगवान् लक्ष्मीपती (जो विष्णु) त्यांस नमस्कार करून बालकांना हितकारक (म्ह. त्यांच्या बुद्धीची वाढ करणारी अशी) बुद्धिबळक्रीडेची पद्धत थोडक्यात वर्णन करीत आहों. ती अशीः- उभय पक्षांकडील राजांचें सैन्य (डावांतील मोहरीं व प्यादीं) सारखें असावें. तें आठ गुणिलें आठ, म्ह. ६४ अशीं स्पष्ट कोष्टकें (घरें) असणाऱ्या पटावर मांडावें. तें असें:—(उजवीकडून डावीकडे आरंभ करून उजवीकडील पहिल्या घरीं) हत्ती, घोडा, उंट, राजा, मंत्री, उंट, घोडा, आणि हत्ती, या क्रमानें मांडून पुढील घरांत प्रत्येकापुढें पदाति (प्यादीं) मांडावीं.

(मूळ ग्रंथावरील ' भामिनी ' टीकेचें भाषांतर)

१ टीकाकाराचें मंगलाचरणः—

[या श्लोकांतील पदें श्रीकृष्ण व श्रीराम या उभयतांकडे श्लेषानें लागत असल्यानें दोन अर्थाचीं आहेत, म्हणून प्रथम श्रीकृष्णपर अर्थ देऊन नंतर श्रीरामपर अर्थ दिला आहे.]

श्रीकृष्णपरः—श्रेष्ठ ईननायक (गरुडाचा धनि) व आपल्या लक्ष्मणा नांवाच्या भार्येसह असलेला, आणि ज्याचें स्वरूप (विग्रह) यशोदेमुळें शोभिवंत दिसत आहे व आपल्या सुंदर हातानीं गोवर्धन पर्वतास पावन करणारा असा यादवश्रेष्ठ श्रीकृष्ण, किंवा लक्ष्मण नांवाच्या बंधुसहित असलेला, श्रेष्ठ, ईननायक (सूर्यकुलांत श्रेष्ठ) (इन = सूर्य), ज्याचें युद्ध, यश व दया यानीं सुशोभित असतें आणि

जो आपल्या सुंदर हातानीं गोपालक (धर्मनिष्ठ) राजांना पावन (अभयदानादिकानीं) करतो, असा राघवश्रेष्ठ म्हणजे श्रीराम, यास मी नमस्कार करतों.

१ सलक्ष्मणः=लक्ष्मणया सहितः श्रीकृष्णाची लक्ष्मणा नावाची पत्नी अष्टनायिकेंत होती, तिच्यासहित. लक्ष्मणेन सहितः— रामपर अर्थ स्पष्ट आहे. २ यशोदया राजितं=यशोदा या शब्दाची तृतीया, यशोदया. यशोदेनें राजित=असा कृष्णपर. रामपरः—यशश्च दयाच यशोदये ताभ्यां राजितः; यश व दया या गुणानीं मंडित.

विग्रहः—१ शरीर—कृष्णपर; युद्ध—रामपर; जितावद्दल आदर व दया राम दाखवीत असें हें प्रसिद्ध आहे.

गोवर्धनभूप=गोवर्धन पर्वत—भूप=पर्वत.

भूप ह्या कृष्णपर शब्दानें भूभृत् शब्द लक्षित होतो त्यावर लक्षित लक्षणेनें भूप शब्द पर्वत अर्थाचा होतो. गोवर्धन=गोपालन करणारे भूप=राजे. रामपर.)

२ टीकेचें प्रयोजनः—

‡ बालबुद्धीची वाढ करणाऱ्या अशा ' बुद्धिप्रआष्टका ' × वर, त्याचा स्पष्ट अर्थ समजण्यासाठीं मी भामिनी नांवाची टीका करीत आहें.

३ श्लोकावर टीका

आरंभलेला ग्रंथ निर्विघ्नपणानें समाप्त व्हावा म्हणून ग्रंथकार मंगल करून शिष्यांना वळण लागण्यासाठीं व परंपरा पुढें चालावी म्हणून हें मंगल श्लोकांत ग्रथित केलें आहे.

× ' अष्टक ' या पदावरून हा ग्रंथ आठ श्लोकांचा असें दिसतें. परंतु आम्हांस मिळालेल्या पोथींत छापलेल्या प्रस्तुतांत आठवा श्लोक, व सहाव्या श्लोकांतील अखेरची ओळ नष्ट झाली असावी असें दिसतें.

‡ मुळांतील ' बुद्धिकरे ' च्या ऐवजीं ' वृद्धिकरे ' असें पाहिजे. ' भामिनी'च्या ऐवजीं ' भामिनीम् ' पाहिजे. —स.

लक्ष्मीशं–लक्ष्मी शब्द मंगलवाचक आहे–आशीर्वाद देणें, इष्ट देवतेस नमस्कार करणें, किंवा ग्रंथाच्या विषयाची एकदम सुरवात करणें असे ' मंगला'चे तीन प्रकार आहेत. लक्ष्मीशं=श्रीपतीस=विष्णुस. प्रणिपत्य=नमस्कार करून. वरील व्याख्येप्रमाणें हें दुसरें मंगल झालें.

४ ग्रंथरचनेचें प्रयोजनः–बालकेति–बालकासाठीं; ' चतुर्थी तदर्थं ' अशा पाणिनीच्या सूत्रानें हा चतुर्थी तत्पुरुष समास झाला आहे.

(पुढील टीकेंत आणखी दोन वेळा पाणिनीच्या सूत्राचा टीकाकारानें आधार घेतला आहे. ते गैरसमजानें घेतले दिसतात. वरील आधार मात्र बरोबर आहे.)

बुद्धिबलं–बुद्धेर्बलं येन; ज्या खेळानें बुद्धीची वाढ होते तो खेळ–बुद्धिबळ; बुद्धिबळ या शब्दाचा उच्चार करताना 'द्धि'चा उच्चार दीर्घ 'ई' होतो. त्याच्या सिद्धतेकरतां पाणिनीच्या 'अन्येष्योपिदृश्यते' इति पूर्वपदस्य दीर्घः . हें सूत्र टीकाकारानें दिलें आहे ते चुकीचें असावें. छंदोरचनेकरतां उच्चार दीर्घ आहे. वैयाकरणांनीं विचार करावा.

५ अपूर्वताः–शंकाः–लक्ष्मण वगैरे मोठ्या ग्रंथकारांनीं या विषयावर ग्रंथ केले असून त्यावरून ज्ञान होत असतां, हा आणखी कशासाठीं रचता ? उत्तरः–हा लहान संक्षिप्त आहे. तथापि त्यांचे ग्रंथ मोठे असले तरी ते आदरणीय आहेतच.

६ खेळाचा विषय सांगतातः–क्षितिभृतोः–अधिपयोः=दोन राजांचे; समं=बरोबर, सम संख्येचे; लाकूड वगैरेपासून केलेल्या त्या त्या नावाच्या व्यक्ति समजाव्यात. त्या प्रत्येक तुकड्यास सैन्यांतील ' राजा ' वगैरे अधिकाऱ्यांचीं नांवें द्यावीं; दोन्ही बाजूच्या सोंगट्यांची घालमेल होऊं नये म्हणून ओळखण्याकरतां दोघांच्या सोंगट्यांचे रंग निरनिराळे असावेत. उदा॰ एक गट तांबडा तर दुसरा पिवळा असावा.

७ पटाची रचना. (खेळनांगण)

आठ गुणिले आठ अशा म्हणजे चौसष्ट कोष्टकांच्या पटावर; लक्ष्मण म्हणतोः–प्रत्येक ओळींत आठ घरें आहेत अशा आठ पक्तींचा पट असतो. श्लोकांतील ' भैन्य ' या पदाचा अन्वय ' स्थाप्यं '=मांडावें इकडे करावा.

सैन्य किती असावें व कसें मांडावें ?

येथें टीकाकारानें सैन्याची मांडणी कशी करावी, संख्या किती असावी याबद्दल उहापोह केला आहे. तो असाः—आठच घरें का? व व्यक्ती आठच का? प्यादीं दहा का असू नयेत? उत्तरः—अनवस्था होईल. नेहमींचें चतुरंग सैन्य नाहीं. पटात आठ घरें आहेत, म्हणून आठ असावीत; दहा प्यादीं घातल्यास हरकत काय? उत्तरः—१०० बसवावींत व तसें केलें तर हत्ती, घोड्यास जागा राहणार नाहीं म्हणून सैन्याची संख्या आठ व मांडण्याची पद्धत श्लोकात सांगितली आहे. ('नवचतुरष्टि०' याबद्दल 'ननु चतु०' असें असावें —स.)

दोघानें सैन्य या व्यवस्थेनें मांडावें. कारण म्हटलें आहे कीः— (वरील मोहऱ्याची संख्या सांगणारा 'राजा मंत्री' इ. श्लोक आहे).

श्लोक २ रा.

पटांतील ओळीच्या आरंभाच्या व त्यापुढील घरांत याप्रमाणें मांडणी झाल्यावर, (सोंगट्यांच्या गति सांगतात.) (यांतील) प्यादें, (सेवक) एकच घर जातें (व) मंत्री, राजा व हत्ती यांच्यापुढील प्यादीं, ते आपल्या स्थानावरून हलविले नसतील तर दोन घरें, फक्त एकदांच जातात. मात्र, मारण्याचा प्रसंग असतां प्यादें तिरकस गतीनें जातें. उंट तिरकस (कर्ण रेषेनें), हत्ती सरळ व घोडा अडीच घरांच्या गतीनें जातो.

टीकाः—शका—हत्ती वगैरे (मोहरीं) मधल्या घरात ठेवावी किंवा आरंभीच्या घरीं ठेवावीं ! अशा शंकला उत्तर देतात. पंक्त्यारंभेति म्हणजे पहिल्या घरात (हत्ती वगैरे श्लोकात सांगितलेल्या क्रमानें ठेवावें असा अर्थ)

युद्धास सुरवातः—त्यापैकीं काहींनीं (केश्चित्) एक व काहींनी दुसरी बाजू (पक्ष) घ्यावी. येथें दोन्ही बाजूची पट वगैरे मांडण्याची पद्धत एकच समजावी. आतां खेळाच्या समजुतीसाठीं हत्ती वगैरेंच्या गति सांगतात. सेवक इति संकृत इति; प्यादा पुढेंच जातो मागें जात नाहीं (टीकेंत 'पुरस्तात्' या ऐवजी परस्तात अथवा पश्चात् असें असावें !) बाकीचीं मोहरीं (पुढें) जातात (मागें) येतात. म्हटलें

आहे (उक्तच):–प्यादीं पुढें एकच घर फक्त समोरच जातात. अपचालिते इति- म्हटलें आहे (उक्तच):–हत्ती, राजा,व प्रधान यांच्यापुढें जीं प्यादीं असतात तीं दोन घरें एकदाच जातात, यांत संशय नाहीं. मात्र त्या प्याद्याच्या मागें हत्ती व प्रधान हे जिवंत असले पाहिजेत.

या श्लोकांतसुद्धा (जीवतो=जिवंत) असें जें म्हटलें आहे तें मूळ २ ऱ्या श्लोकांतील ' अचालित ' ' न हलविलेल ' अशा अर्थी आहे. येथें वरील ' हस्ति राज० ' या श्लोकांत हत्ती व प्रधान हे जिवंत पाहिजेत असें सांगितल्यामुळें हा नियम राजाच्या पुढील प्याद्यास लागू नाहीं असें म्हणू नये कारण राजा मरत नाहीं (विचाय) वरील वाक्यांत (श्लोकाच्या) ' जिवंत असणारे ' हें पद घातलें आहे, म्हणून आणि साहचर्यानें (एकत्र असण्यानें) जो दोघांना न्याय तोच तिसऱ्यास म्हणून (राजाचेंही प्यादें प्रथम एकदा दोन घरें जातें, असें समजावें).

तिर्यक् (प्याद्याची मारण्याची तिरकस गति याबद्दल) लक्ष्मणहि असें म्हणतो :–

' प्याद्याचें सामर्थ्य पुढील घरीं तिरकस असतें, असं सांगितलें आहे मारण्याच्या प्रसंगीं वक्रगति प्याद्याची नेहमी सांगितलेली आहे.

उष्ट्रोयमित्यादिः–लक्ष्मण (?) असें म्हणतो –हत्तीं समोर जातो, घोडा अडीच घरें, उंट तिरकस (कोण गतीनें) आणि मंत्री उंट आणि हत्तीप्रमाणें. ॥ २ ॥

श्लोक ३ रा

प्रधान हा उंट व हत्तीप्रमाणें जातो प्रधान व राजा वरील प्रमाणें फक्त एक घरच जातो. परंतु परपक्षाकडून जोंपर्यंत शह (अभिवेधित.) लागला नाहीं, तोंपर्यंत एकदांच घोड्याप्रमाणें जातो. सेवेंत राजासंगीज प्रधान वगैरे सर्व सैनिक मरतात. व परपक्षाकडील मल्ल (जोरांत असणाऱ्या) सर्वांस मारतात. राजा हा फक्त दिनजोरी (निर्बल) मोंगट्यास मारतो ॥ ३ ॥

टीका

मंत्र्युष्ट्रेतिः–म्हणजे प्रधान हा सरळ व तिरकस जातो. तद्वत् गद प्रधानाप्रमाणें; तुरगवदिति–म्हटलें आहे (उक्तंच)–शह ०

सहितं–जर सर्वत्र निर्बलास (निजोरी सोंगट्यास) मारण्याचा नियम केला, तर राजा जसा निजोरी सोंगट्यास मारतो त्याप्रमाणें समजावें. वस्तुतः हा पक्ष सिद्धांतास मान्य नाहीं. तें असें युद्ध म्हटलें म्हणजे शूरानीं शूरासच मारावें. व यालाच खरा संग्राम म्हणतात. म्हणून निजोरी असेल तें मारावें असा नियम केल्यास तो दोषास्पद होईल. दुबळ्यास कोणीहि मारावें, हा जगाचा न्यायच आहे. मग त्याला मारण्यात शौर्य नाहीं म्हणून निजोरी पक्ष हा दुर्बल आहे. या पक्षातहि हा (पुढें सांगितलेला) विशेष प्रकार आहे. एकाचें किंवा दोनचें बळ(सोंगटें) इरेस पडलें (वेध–मध्य–पतित), तर तें असून नसल्यासारखें आहे. (निजोरी असल्यासारखें आहे.)

टीकाकार पुढील श्लोकाचें अवतरण देतातः– याप्रमाणें सैन्याच्या गति व मारण्याची क्रिया सांगितल्यानंतर, लौकिक सैन्यात प्रसंगविशेषीं अधिक सैन्याची कुमक (सहाय) येत असते, या न्यायास अनुसरून या खेळातहि अधिक सैन्य येऊं शकतें, हें सूचित करण्याकरता मेलेल्याचें † पुनरुज्जीवन कसें होतें तें सांगतात.

श्लोक ४ था

हत्ती वगैरे मेल्यानंतर त्यांच्या त्यांच्या पुढील प्यादीं शत्रुच्या मारा नसलेल्या (पहिल्या) घरांत गेलीं म्हणजे, ती मृत झालेल्या हत्तीं वगैरे (मोहऱ्यांना) जिवंत करतात. तें प्यादें परराजाच्या किंवा प्रधानाच्या घरीं गेलें असतां वजीरास जिवंत करतें.

अशा रीतीनें घोड्यांच्या घरीं गेलें म्हणजे घोडा होतो. व तो आपल्या गतीनें उडी मारतो, असें कित्येक म्हणतात. आणि जर शह लागला असेल तर तेथेंच तो राहतो, असें दुसरे म्हणतात.

---

† पुनरुज्जीवनासंबधीं व प्याद्याची संख्या आठ असण्यासंबधीं ग्रंथनिर्मात्याचें हें समर्थन काल्पनिक आहे. मूळ चतुरंगातील हें नियम बुद्धिबळात कायम ठेवलें इतकेंच. षट्पद=प्यादें आठव्या घरी जाणें हा स्वतः स्वतंत्र जय मानला आहे. –स.

टीकाः—नागादीन् । अवेधितेति

वेध नसेल तर; कारण वेध असेल तर कोणीतरी आपणास मारणार म्हणून ते मोहरें जिवत होत नाहीं, असा भाव परंतु वेधांत असून काहीं अर्थ साधत असेल तर मग जिवत होते. निर्वर्त्य स्वयम्—तो प्यादाच त्या मोहऱ्याचें स्वरूप धारण करतो, असें कित्येक म्हणतात. आता राजाचें प्यादें शेवटच्या घरीं गेलें तर कोणास जिवंत करील ?

या शंकेचें उत्तरः—राज्याच्या प्यादाचा मंत्री होतो

यावर शंकाः—राजाच्या प्यादाचा जर मंत्री होतो, तर मंत्र्याच्या प्यादा कोण होईल ?

उत्तरः त्याचा मंत्रीच होईल. याबद्दल कित्येकाचें असें मत आहे. जर प्रधान जिवत असेल त्या प्यादाचा हत्ती करावा. त्याच्या म्हणण्याचा अभिप्राय असा, कीं तसें केल्याने योग्यतेनुरूप केल्यासारखें होईल. कारण सर्वांत मंत्री श्रेष्ठ व त्याच्या तुलनेनें हत्ती थोडा कमी आहे. म्हणून योग्यता नसल्यामुळे उंट व घोडा न होता हत्तीच व्हावा.

येथें लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट अशी कीं, जर सर्व मोहरीं जीवत असतील तर पुढे गेलेलें प्यादें, मोहऱ्याच्या मरणाची वाट पहात गर्भांतील मुलाप्रमाणें बसेल. व त्या स्थानचा अधिकारी मृत झाला असता त्या घरात त्याला पुनः जिवन करील. या विवेचनावरून मंत्रि जिवत असताना हत्ती व्हावा वगैरे मागें सांगितलेलें मताचें खंडन झालें. कारण हें मत मान्य केलें, तर हत्तीच्या घरात प्यादें गेल्यास (हत्ती जिवत असता) त्याचा उंट करावा व उंटाच्या ठिकाणीं घोडा अशी अनवस्था होईल. हें तात्पर्य.

उज्जनमिती ! (उड्डाणमिति) म्हटलेंचें आहे. (उक्त च श्लो.):— उत्पन्न झालेला घोडा त्याचक्षणीं आपल्या गतीनें उडी मारून जातो. शंकाः—*मारा असला तरी माझा घात होईल, म्हणून तो घोडा होत नाहीं.* उ०:—ही शंका घेऊ नये, कारण उत्पन्न झाल्याबरोबर उडण्याचा त्या घोड्याचा (जन्मसिद्ध!) हक्क आहे ! वेध (मारा) असला तरी त्या प्यादाचा घोडा होतो. (बाकीच्याना हा नियम नाहीं) म्हणून सिद्धांत सांगतात.

अपरे-सिद्धांति. तिष्ठति यावरून विद्ध (मान्याच्या) घरात प्यादें गेल्यास त्याचा घोडा होतच नाहीं, या म्हणण्याचें खंडन झालें.

श्लोक ५ वा

राजास शह लागून त्याच्या इरेंत मोहरें असेल, तर त्याचा शह (दुसऱ्या) राजास लागत नाहीं. कित्येक तो लागतो असें मानतात. उंट आपल्या घरीं असेल, तर त्याच्या गतीच्या घरांत, (पगांत) दुसरा उंट येत नाहीं (डावांत उंट भिन्न पगी असावे लागतात.) बाकीचीं मोहरीं एका पट्टींत येतात. गेलेल्या घरीं त्यांचा नाश झाल्यास ती भूतिका मात होते. (नश्यतो इ० हीं पदें व्याकरणदृष्टया बरोबर लागत नाहींत.) ५॥

टीकाः—आता येथून वेधाचा प्रसंग असताहि कित्येक मोहऱ्याचा वेध असून नसल्यासारखा असतो, हें सांगतात. पृथ्वीति। नान्यत्रेति। सर्वांनीं राजाचें संरक्षण केलें पाहिजे. म्हणून दुसरा लाभ होत असताहि हें इरेस बसलेलें सोंगटें तेथें बसतेंच. नाहींतर तें दुसऱ्या लाभाच्या आशेनें दुसरीकडे गेलें, तर इकडे राजाचें मरण घडेल हा अर्थ. (आता येथून टीकाकार, इरेंत बसलेल्या सोंगट्याचा परराजास शह लागतो या म्हणण्याचा विचार करतात.) इरेस बसलेल्या सोंगट्याच्या शहांत विरुद्ध बाजूचा राजा आला, व त्यास त्या सोंगट्यानें मारलें, तर आपल्या राजाचा विजय होतोच. आणि विरुद्ध बाजूचें मोहरें त्याच वेळेस (समं) एकदमच आपल्यास मारील अशी शंकाहि घेऊं नये. कारण अगोदरच परराजा मेला आहे. अर्थात् त्या राजाच्या बाजूचा नाश झाल्यासारखाच आहे कारण ते अनाथ झाले; म्हणून ते हल्ला करून आपल्या राजाला मारणार नाहींत.

केचित् (इरेस बसणाऱ्या सोंगट्याचा शह लागतो म्हणणारे) दुसरे म्ह. अपसिद्धांति असा अर्थ. त्याचा वेध म्ह. इरेस बसलेल्याचा वेध असा अर्थ. इतीति या ठिकाणीं आम्हास शह लागतो म्हणणाराचें मत नापसंत असण्याचें कारण पूर्वी सांगितलें आहेच. तत्कोष्ठगः हत्ती वगैरे सर्व मोहरीं चौसष्ट घरें जाऊं शकतात. परंतु दोनही मिळून उंट चौसष्ट घरांत जातात. म्हणजे (एका पगांत दोन उंट ठेवले, तर

मिळून फक्त बत्तीस घरेंच जातील. म्हणजे एक उट निरर्थक राहील हें उघड आहे. हें तात्पर्य. *गतकोष्टकेन येथून डावाची समाप्ति कशी होते हें* सागतात. ५.

श्लोक ६ वा

टीकाः–ज्याचा ज्याचा वेध लागून राजास जाण्यास घर उरत नाहीं *म्हणजे त्या त्या समाप्तीस निरनिराळीं जीं नावें आहेत तीं आता सागतात.*

राजाला अखेरचा वेध प्रधानाचा, हत्तीचा असेल, तर तीं तीं नांवें आरंभीं असणारी मृतिका (मात) होते. (जसें:– मंत्रि-मृतिका, गजमृतिका). येथें नष्ट झालेल्या ओळींत उष्ट्र मृतिका, अश्व मृतिका, व पत्तिमृतिका, अशा अर्थाचें शब्द असावेत.) शास्त्रकारांनीं वरीलपैकी उत्तरोत्तर हलक्या दर्जाच्या सोंगट्यांनीं (प्याद्यापर्यंत) होणारी अखेर अखेरची 'मृतिका' (=प्याद्याने होणारी) ही पुरुषांस मान मिळवून देणारी आहे, असें सांगितलें आहे.

टीकाः–राज्ञोंत्य० । तत्तपू० । जसें मन्त्राचा अखेरचा वेध लागला तर मन्त्रिमृतिका म्हणावें इ० ।

आता या वर सांगितलेल्या सामान्य पराक्रमाचे भेद पुढील शास्त्रैः० (या ओळींत) सागतात. ॥ ६१ ॥

श्लोक ७ वा

ज्या खेळांत हत्ती, उंट, घोडा, प्रधान हे सर्वच नाश पावले तर त्यांस बिंदुक असें म्हणतात. (कोणत्याहि गोष्टीचा अभाव दाखविण्यास बिंदू = शून्याचा उपयोग होतो म्हणून अभावदर्शक शब्द आहे.) उभयपक्षाचे सर्व हत्ती इ० मेले. म्हणजे समः= बरोबरी होते. हे दोन प्रकार बिंदुक=(बुर्ज) व सम (बरोबरी) हे दोन पूर्वीपेक्षां (६ व्या श्लोकांत सांगितलेल्या) 'मृतिके' पेक्षां कमी प्रतीचे आहेत. कारण त्यांत शत्रूशीं झुज हलक्या प्रतीचीं आहे कारण केवळ प्याद्यांनींच क्रीडा कधीं राजांनीं केली नाहीं. म्हणून

डाव न चालवितां बरोबरी समजावी. (न्यूनौ च यौ अशीं पदें सोडावीत.)

टीका:-यत्र=बृदंने म्ह. खेळांत। पूर्वतः। म्हणजे पूर्वींच्या मनिमृतिका इत्यादि डावापेक्षा.

शंका; अखेरचें मोहरें मारलें असतां वेध येतो व राजास जाण्यास दुसरें घर नसेल तर त्यास काय नाव द्यावें ? ‘ मृतमृतिका ’ (मारमात) म्हणावें. सा क्रीडेति या शास्त्रांत अशा भाव.

याप्रमाणें बलशास्त्रांतील बुद्धिबलसप्तक (७ श्लोक) समाप्त झालें (टीकाकार आठ श्लोक म्हणतो. सात श्लोकाची संख्या कदाचित् नकलाकारानें पदरची घातली असावी अथवा बुद्धिबलाष्टक या शब्दाचाच अर्थ आठ घरावर खेळण्याचा खेळ असा असावा. —सं.)

ॐ तत्सत्।

शुभं भवतु ।